T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ARAP DİLİ VE BELAGATİ BİLİM DALI

ZEYNEB FEVVÂZ'IN MODERN ARAP EDEBİYATINDAKİ YERİ VE ÖNEMİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Sümeyye HACIOĞLU

BURSA – 2024

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAGATİ BİLİM DALI

ZEYNEB FEVVÂZ'IN MODERN ARAP EDEBİYATINDAKİ YERİ VE ÖNEMİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Sümeyye HACIOĞLU

Danışman

Prof. Dr. Fadime KAVAK

BURSA – 2024

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Arap Dili ve Belagati Bilim Dalı'nda 702023005 numaralı **Sümeyye HACIOĞLU** hazırladığı "**Zeyneb Fevvâz'ın Modern Arap Edebiyatındaki Yeri ve Önemi**" başlıklı yüksek lisans tezi ile ilgili savunma sınavı, 07/03/2024 günü 16:30 – 18:00 saatleri arasında yapılmıştır. Alınan cevaplar sonunda adayın başarılı olduğuna oybirliği ile karar verilmiştir.

Üye

Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı

Prof. Dr. Fadime KAVAK

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. Hüseyin GÜNDAY
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Doç. Dr. Ethem DEMİR
Siirt Üniversitesi

07/03/ 2024

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU

ARAP DİLİ VE BELAGATİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tez Başlığı / Konusu: Zeyneb Fevvâz'ın Modern Arap Edebiyatındaki Yeri ve Önemi"
1- Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 157 sayfalık kısmına ilişkin, 07/02/2024 tarihinde şahsım tarafından Turnitin* adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %1'dir.
Uygulanan filtrelemeler:

1- Kaynakça hariç
2- Alıntılar hariç/dâhil
3- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.
Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza
07.02.2024

Adı Soyadı:	Sümeyye HACIOĞLU
Öğrenci No:	702023005
Anabilim Dalı:	Temel İslam Bilimleri
Programı:	Arap Dili ve Belagati
Statüsü:	Yüksek Lisans

Danışman
Prof. Dr. Fadime KAVAK
07.02.2024

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum "**Zeyneb Fevvâz'ın Modern Arap Edebiyatındaki Yeri ve Önemi**" başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

07.02.2024

Adı Soyadı : Sümeyye HACIOĞLU

Öğrenci No : 702023005

Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri

Programı : Arap Dili ve Belagati

Tezin Türü : Yüksek Lisans

ÖZET

Yazar adı soyadı : Sümeyye HACIOĞLU

Üniversite : Bursa Uludağ Üniversitesi

Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü

Anabilim dalı : Temel İslam Bilimleri

Bilim dalı : Arap Dili ve Belagati

Tezin niteliği : Yüksek Lisans

Tez danışmanı : Prof. Dr. Fadime KAVAK

ZEYNEB FEVVÂZ'IN MODERN ARAP EDEBİYATINDAKİ YERİ VE ÖNEMİ

Zeyneb Fevvâz'ın yaşadığı dönemde, Orta Doğu ve Arap dünyası önemli siyasi, kültürel ve sosyal değişimlere tanık olmuştur. Yazarın hayatı, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinden başlayarak, I. Dünya Savaşı ve ardından gelen dönemdeki karışıklıkları içermekte ve bu dönemdeki çalkantılara karşı gösterdiği direnişi yansıtmaktadır. Zeyneb Fevvâz'ın mücadele dolu yaşamı, sadece kişisel zorluklarla değil, aynı zamanda bölgesel çatışmalar, işgal ve bağımsızlık hareketleri gibi büyük tarihsel olaylarla da iç içe geçmiştir. Özellikle Mısır ve Şam'daki kültürel ve sosyal arenalarda elde ettiği yüksek konumu, Zeyneb Fevvâz'ın sadece edebi başarılarıyla değil, aynı zamanda kadın haklarına olan duyarlılığı ve bu alandaki aktif rolüyle de bağlantılıdır.

Bu tez; yazar, şair, tarihçi ve kadın hakları savunucusu olarak modern Arap edebiyatında önemli bir etkiye ve konuma sahip olan Zeyneb Fevvâz'ın eserlerinin detaylı bir incelemesi üzerinden, yazarın yaşadığı dönemin karmaşıklığını, başarılarını ve zorluklarını daha geniş bir bağlamda ele almayı ve o dönemin atmosferini daha iyi anlamamıza katkı sağlamayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: 19.Yüzyıl, Modern Arap Edebiyatı, Zeyneb Fevvâz, Kadın Yazar.

ABSTRACT

Name & surname : Sümeyye HACIOĞLU

University : Bursa Uludag University

Institute : Institute of Social Sciences

Field : Basic Islamic Sciences

Subfield : Arabic Language and Rhetoric

Degree awarded : Master

Supervisor : Prof. Dr. Fadime KAVAK

THE PLACE AND IMPORTANCE OF ZAYNAB FAWWAZ IN MODERN ARABIC LITERATURE

During Zaynab Fawwaz's lifetime, the Middle East and the Arab world had important political, cultural and social changes. The author's life begins with the last periods of the Ottoman Empire, includes World War I and the turmoil in the following period, and reflects his resistance against the turmoil of this period. Zaynab Fawwaz's struggling life was intertwined not only with personal difficulties, but also with major historical events such as regional conflicts, occupation and independence movements. The high position she achieved in the cultural and social arenas, especially in Egypt and Damascus, is connected not only with Zaynab Fawwaz's literary achievements, but also with her sensitivity to women's rights and her active role in this field.

In this thesis; Through a detailed examination of the works of Zaynab Fawwaz, who has a significant influence and position in modern Arabic literature as a writer, poet, historian and women's rights advocate, we aim to discuss the complexity, successes and difficulties of the period in which the author lived in a broader context and to contribute a better understanding of the atmosphere that period.

Keywords: 19. Century, Modern Arabic Literature, Zaynab Fawwaz, Woman Writer.

ÖNSÖZ

Modern Arap edebiyatı, kendine özgü nitelikleri ve derin değerleri ile ön plana çıkarak, günümüzdeki düşünce akımlarını yansıtan bir ayna olma özelliği taşımaktadır. Bu dönem, çeşitlilikle karakterize edilen, nesrin parlaklığının devam ettiği, şiirin önemli bir edebi alan olarak varlığını sürdürdüğü, aynı zamanda roman ve tiyatro gibi yeni alanların ortaya çıktığı bir zaman dilimini kapsamaktadır. Yabancı edebiyatın, özellikle de Batı'nın, Arap edebiyatını etkilediği bu dönemde, birçok fikir ve model, bu etkileşimden ortaya çıkmıştır. Arap edebiyatı, dış etkilere rağmen çağlar boyunca varlığını sürdürebilmiş olsa da belirli bir dönemde bir tür durgunluğa uğramış ve edebi üretimi canlandırmak ve ilerletmek için itici bir güce ihtiyaç duymuştur.

19. yüzyılın başında, Arap dünyası canlanmaya ve orta çağ ihtişamını yeniden kazanmaya başlamıştır. Edebiyat da geleneklerin devamlılığının bir parçası ya da onların bir uzantısı olarak ortaya çıkmış, özellikle Fransız fikirleri başta olmak üzere Avrupa düşünceleri giderek artan bir etkiye sahip olmaya başlamıştır. Mısır'da, sanat okulları ve Mehmet Ali Paşa'nın gerçekleştirdiği ilmi geziler aracılığıyla Avrupa fikirleri yayıldı. Suriye'de ise, özellikle Lübnan'daki Hristiyan topluluklarda Batılı fikirlerin yayılma hareketi hızlı bir şekilde gerçekleşti. Böylece eski geleneklere karşı çıkan yeni akımlar ortaya çıktı. Eskiyi ve yeniyi savunanlar arasındaki çatışma çözüme kavuşmadan devam etti. Sonuç ne olursa olsun, bu mücadele Arap edebiyatının köklü mirasıyla olan bağını ortadan kaldırmayacak veya modern Arap edebiyatının özgün ruhunu ondan mahrum bırakmayacaktır.

Bu dönemde kadınların edebi katkıları, özellikle bu yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan kadın edebiyatıyla birlikte, uyanış sürecinde temel bir rol oynadı. Bu, kadın yazarların, zamanlarının erkek yazarlarıyla aynı öneme sahip bir rol oynamalarıyla dikkat çektiği bir dönemi ifade eder. Bu dönemde birçok kadın yazar öne çıktı ve yazar Zeyneb Fevvâz, cesur deneyimleriyle bu süreçte olağanüstü bir rol oynadı. Zorluklar ve zorlu koşullara rağmen, Zeyneb Fevvâz, Mısır ve Şam'da edebiyat ve kültür sahalarında parlamaya ve başarı elde etmeye devam etti. Toplumda yüksek bir konum elde etmesi ve kültürel-sosyal çevrelerde öne çıkması, büyük bir başarı olarak değerlendirilebilir. Zeyneb Fevvâz, bu dönemde önemli bir edebi miras oluşturarak modern Arap edebiyat tarihine unutulmaması gereken bir iz bırakmıştır. Ancak, edebi

sahnede yaşanan yokluğu ve vefatından sonraki dönemde bu önemli konumunun hızla azalması talihsiz bir durumdur. Bu değerli edebi mirası korumak ve onun kültürel mirasını vurgulamak, onun modern Arap edebiyatı tarihindeki yüksek konumunu sürdürmek için elzemdir. Bu nedenle bu çalışmada, yazar Zeyneb Fevvâz'ın modern Arap edebiyatındaki önemini vurgulamaya yönelik bir çaba sarf edilmiştir.

Çalışma, giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Zeyneb Fevvâz'ın hayatını ve edebi kimliğini daha iyi anlamak için yetiştiği çevre ve dönemin özelliklerine yer verilmiştir.

İkinci bölümde, Zeyneb Fevvâz'ın hayatı ve edebi eserleri detaylı bir şekilde incelenmeye gayret edilmiş, her eseri ayrı ayrı ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde ise Zeyneb Fevvâz'ın çeşitli sosyal, siyasi, edebi ve diğer konulardaki görüşlerine yer verilmiş, onun düşünce dünyası okuyucuya aktarılmaya çalışılmıştır.

Her ne kadar kapsamlı olması için çalışsak da bu çalışma, kaçınılmaz olarak bazı eksiklikler içerebilir. Şair Ebu'l-Bekâ er-Ründî'nin dediği gibi:

لِكُلِّ شَيْءٍ إِذَا مَا تَمَّ نُقْصَانُ فَلَا يُغَرَّ بِطِيبِ الْعَيشِ إِنْسَانُ

Ne kadar mükemmel olursa olsun her şeyin bir eksiği vardır.

Bu yüzden hayatın güzelliğine kimse aldanmasın.

Bu araştırmanın hedefi, Türk okuyucuya ve Türkçe bilen herkese, Zeyneb Fevvâz'ın modern Arap edebiyatına katkıları ve o dönemdeki Arap kadınının edebiyatın canlanmasındaki önemli rolü hakkında kapsamlı bir çalışma sunmaktır. Eğer bu amaca ulaşabildiysek, bu durum bize memnuniyet ve sevinç yaşatacaktır.

Tez çalışmamı hazırlarken, öncelikle tezimin her aşamasında danışmanlık yükünü üstlenerek sabırla beni yönlendiren, rehberliğiyle daima yol gösteren ve her türlü desteğini esirgemeyen, bilgi ve tecrübesiyle tezime katkı sunan çok kıymetli danışmanım Prof. Dr. Fadime Kavak hocama, aynı zamanda nadir kaynaklara ulaşmamda yardımlarını esirgemeyen İstanbul Üniversitesi Eğitim Fakültesi öğretim üyesi değerli hocam Prof. Dr. Ömer İshakoğlu'na ve ablam Sümeyra Abdi'ye teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Ayrıca, bu zor süreçte bana sınırsız destek sunan değerli eşim Salih Hacıoğlu'na ve sevgili oğlum Fatih'e, hayatım boyunca sevgi dolu maddi manevi desteklerini ve koşulsuz güvenlerini hissettiren kıymetli annem, babam, kardeşlerim ve bu çalışmada emeği geçen bütün hocalarıma derin şükranlarımı sunarım.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI ..... **iii**
YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU ..... **iv**
YEMİN METNİ ..... **v**
ÖZET ..... **vi**
ABSTRACT ..... **vii**
ÖNSÖZ ..... **viii**
İÇİNDEKİLER ..... **xi**
KISALTMALAR ..... **xiv**
GİRİŞ **1**
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU 1
2. ARAŞTIRMANIN AMACI 1
3. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ 1
4. KAPSAM VE SINIRLILIKLAR 2
5. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ 2
6. KÜTÜPHANE ÇALIŞMALARI VE KAYNAK İNCELEMESİ 2

BİRİNCİ BÖLÜM

ZEYNEB FEVVÂZ'IN YETİŞTİĞİ ÇEVRE VE DÖNEM

1.1. ARAP DÜNYASININ NAHDA ÖNCESİ DURUMU 3
1.2. NAHDA DÖNEMİNE ZEMİN HAZIRLAYAN TEMEL FAKTÖRLER 6
1.2.1. Doğu ile Batı Arasındaki Temas 7
1.2.1.1. Suriye ve Lübnan'ın Batı ile Olan Teması 7
1.2.1.2. Mısır'ın Batı ile Olan Teması ve Napolyon Seferi 7
1.2.1.3. Napolyon Seferi'nden Sonra Mısır 8
1.2.2. Basın ve Matbaacılık 12
1.2.3. Kütüphaneler 14
1.2.4. Tiyatro 15
1.2.5. Oryantalizm ve Müsteşrikler 16
1.2.6. Okullar ve Edebiyat Akademileri 17
1.2.6.1. Suriye ve Lübnan'daki Okullar 17
1.2.6.2. Mısır'daki Okullar 18
1.2.6.3. Edebiyat Akademileri 18
1.3. NAHDA DÖNEMİ 18
1.3.1. Şiir ve Gelişimi 19
1.3.1.1. Şiirin Konuları 21
1.3.1.2. Araplarda ve Batıda Şiir Divanları 23
1.3.2. Nesir ve Gelişimi 23
1.3.2.1. Hitâbet 25

1.3.2.2. Makale 26
1.3.2.3. Hikâye ve Tercüme Faaliyetleri 27

İKİNCİ BÖLÜM

ZEYNEB FEVVÂZ'IN HAYATI VE ESERLERİ

2.1. HAYATI 29
2.1.1. Doğumu ve Çocukluğu 29
2.1.2. Eğitimi ve Hocaları 34
2.1.3. İkinci Evliliği ve Suriye'ye Yolculuk 36
2.1.4. Mısır'a Dönüşü ve Ölümü 38
2.2. ESERLERİ 41
2.2.1.Tabakât 41
2.2.1.1. ed-Dürru'l-Mensûr fî Tabakâti Rabbâti'l-Hudûr 41
2.2.1.1.1. Bir İlham Kaynağı Olarak ed-Dürru'l-Mensûr 50
2.2.1.1.2. ed-Dürru'l-Mensûr Chicago'da 52
2.2.1.1.3. ed-Dürru'l-Mensûr Hakkında Söylenenler 53
2.2.2. Şiir 55
2.2.2.1. Dîvânu Zeyneb Fevvâz 55
2.2.2.1.1. Zeyneb Fevvâz'ın Bazı Meşhur Şiirleri 56
2.2.2.1.2. Zeyneb Fevvâz'ın Şiirinin Sanatsal Özellikleri 58
2.2.3. Romanları 60
2.2.3.1. Husnü'l-Avâkıb ev Gâde ez-Zâhire 60
2.2.3.2. el-Melik Kûruş (Cyrus) Melikü'l-Fürs 69
2.2.4. Makaleleri 73
2.2.4.1. er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye 73
2.2.4.2. Keşfü'l-İzâr 'an Muhabba'âti'z-Zâr 75
2.2.5. Tiyatro 75
2.2.5.1. el-Hevâ ve'l-Vefâ 75
2.2.6. Günümüze Ulaşmayan Eserleri 79
2.2.6.1. Medârikü'l-Kemâl fî Terâcimi'r-Ricâl 79
2.2.6.2. el-Cevheru'n-Nadîd fî Me'âsiri'l-Meliki'l-Hamîd 80
2.3. TARİHSEL ANLATIDA ZEYNEB FEVVÂZ'I GÖRMEZDEN GELMEK 80

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ZEYNEB FEVVÂZ'IN BAZI GÖRÜŞLERİ

3.1. KADINA BAKIŞI 93
3.1.1. Kadın ve Eğitim 93
3.1.2. Kadın ve İş Hayatı 99
3.1.3. Kadın ve Siyaset 101
3.1.4. Kadın-Erkek Eşitliği 104
3.1.5. Evlilik 110
3.1.6. Çok Eşlilik ve Boşanma 112

3.1.7. Zeyneb Fevvâz ve Feminizm 113
3.2. ZEYNEB FEVVÂZ VE AŞK 115
3.3. ZEYNEB FEVVÂZ VE BATI HAYRANLIĞI 117
3.4. ZEYNEB FEVVÂZ VE SİYASİ EĞİLİMLERİ 120
3.5. ZEYNEB FEVVÂZ VE DİN 124
3.6. ZEYNEB FEVVÂZ VE TOPLUMSAL DAYANIŞMA 128
3.7. ZEYNEB FEVVÂZ VE TOPLUMDAKİ KÖTÜ ALIŞKANLIKLARLA MÜCADELE 131
3.8. ZEYNEB FEVVÂZ VE MÜNAZARALAR 134
3.9. ZEYNEB FEVVÂZ VE EDEBİYAT 138
3.10. ZEYNEB FEVVÂZ VE HAYAT FELSEFESİ 139
3.11. ZEYNEB FEVVÂZ VE DOSTLUK KAVRAMI 141

SONUÇ 143

KAYNAKÇA 145

KISALTMALAR

b. : Bin, İbn (oğlu)

bk. : Bakınız

C : Cilt

çev. : Çeviren

ed. : Editör

H. : Hicri

Hz. : Hazreti

İSAM : İslam Araştırmaları Merkezi

M.Ö. : Milâttan önce

Ö. : Ölüm Tarihi

s. : Sayfa

s.a.v : Sallallâhü aleyhi ve sellem

thk. : Tahkik eden

trc. : Tercüme eden

vb. : ve benzerleri

vd. : ve diğerleri

y.y. : Yayıncı Yok

yy. : Yüzyıl

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU

Araştırma; 19. yüzyılın modern kadın hareketi döneminde Arap edebiyatının parlak isimlerinden biri olan, yazar ve şair olarak özellikle tarihimizin önemli bir döneminde kadınların edebi alandaki konumunu güçlendirmekte önemli rol oynayan Zeyneb Fevvâz'ın kişisel ve edebi hayatına detaylı bir bakış sunmaya, aynı zamanda eserlerinin şekillendiği toplumsal, kültürel ve siyasi zemini anlamaya yönelik bir yaklaşım getirmeye çalışacaktır. Ayrıca Zeyneb Fevvâz, dönemindeki kadın edebiyatının önemine vurgu yapacak ve eserlerinin toplum içinde kadının rolünü belirlemedeki etkisini inceleyecektir. Kadın hakları ve statüsüyle ilgili güçlü yazılarını gözden geçirecek ve Zeyneb Fevvâz'ın risalelerinin toplumun ruhunu nasıl şekillendirdiğini, kadın varlığıyla ilgili konularda yeni perspektifler açtığını vurgulayacaktır.

2. ARAŞTIRMANIN AMACI

Araştırmanın amacı, Modern Arap edebiyatının öncü kadın yazarlarından biri olan Zeyneb Fevvâz'ın yazılarına, eserlerine ve fikirlerine vurgu yaparak kadınların modern Arap edebiyatında ne kadar önemli bir rol oynadığını göstermeye çalışmaktır. Ayrıca Zeyneb Fevvâz'ın yeni nesillere ilham kaynağı olabilecek önemli kültürel ve aydınlanma figürü olarak tanınmasını sağlamaktır. Araştırma, aynı zamanda yazarın, çağdaşları olan Nahda dönemi yazarları arasında hak ettiği yeri almasına katkı sağlamayı hedeflemektedir.

3. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

Geniş bir düşünce dünyası olan Zeyneb Fevvâz; ilim, yazı ve telif alanlarında mücadele dolu bir kariyere sahiptir. Kendisi, kadınların gelişimine katkı sağlayan ve onları eğiten bir yazar olarak öne çıkmıştır. Kadınların sıkı geleneklere bağlı olduğu ve kısıtlandığı bir dönemde edebi eserleri aracılığıyla, cinsiyetin dar ufukları aşmasına yardımcı olmaya çalışmıştır.

Zeyneb Fevvâz'ın eserlerinde kadın haklarına vurgu yapması, onun mücadelesinin önemli bir yönünü oluşturmaktadır. "ed-Dürru'l-mensûr fî tabakâti rabbâti'l-hudûr" adlı eseri, zamanında büyük ün kazanmış ve kadınların yaşadığı zorluklara dikkat çekmiştir. Bundan dolayı bu çalışma, şiir, roman, tiyatro ve makaleler de kaleme alan Zeyneb Fevvâz'ın edebi çalışmalarını incelemek ve modern Arap edebiyatındaki yerini ve önemini vurgulamak açısından önemlidir.

4. KAPSAM VE SINIRLILIKLAR

Bu araştırma; 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında yaşamış olan Zeyneb Fevvâz'ın dönemini incelemekte, aynı zamanda hayatını, edebi kişiliğini ve eserlerini detaylı bir şekilde ele alıp, modern Arap edebiyatındaki yansımalarını araştırmaya çalışmaktadır.

5. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Araştırma, öncelikle modern Arap edebiyatı tarihini ele alan kaynakları inceleyerek Zeyneb Fevvâz'ın yaşadığı dönemi ele almaya; aynı zamanda kaleme aldığı yazılardan ve eserlerden, hayatına dair bilgiler içeren kitaplardan faydalanarak onun hakkında geniş bir perspektif sunmaya çalışmaktadır.

6. KÜTÜPHANE ÇALIŞMALARI VE KAYNAK İNCELEMESİ

Bu çalışmada, en zorlu aşama orijinal ve somut kaynaklara ulaşma süreciydi. Bu hedef doğrultusunda, Birleşik Arap Emirlikleri'nde bulunan Şarjah Kütüphanesi'nin zengin koleksiyonlarından faydalanıldı. Ayrıca Mısır ve Lübnan'daki kütüphaneler ve yayınevleri ile görüşülerek Zeyneb Fevvâz'ın dönemine dair bilgiler içeren kitaplar temin edildi. Bunların yanı sıra Türkiye'de bulunan kaynaklara ulaşılmaya çalışıldı ve bazılarına erişim sağlandı. Bazı internet siteleri de araştırmada kaynak olarak kullanıldı.

BİRİNCİ BÖLÜM

ZEYNEB FEVVÂZ'IN YETİŞTİĞİ ÇEVRE VE DÖNEM

Bir yazarın hayatını anlamak ve değerlendirmek, sadece edebi kimliğini değil, aynı zamanda yaşadığı dönemin sosyal, siyasi ve edebi yönünü incelemeyi gerektirir. Bu yaklaşım, yazarın hayatındaki önemli olayları anlamamıza ve onun yazılarına olan etkilerini değerlendirmemize olanak tanır. Örneğin, bir yazarın yaşadığı dönemdeki siyasi çalkantılar, toplumsal değişimler veya kültürel akımlar, eserlerindeki temaları etkileyebilir ve yazarın bakış açısını belirleyebilir.

Bu yüzden birinci bölümde yazarın yaşadığı dönemin ana hatlarına odaklanmak, sosyal, siyasi ve edebi özelliklerini vurgulamak, yazarın eserlerini daha iyi anlamamıza ve değerlendirmemize yardımcı olacaktır.

1.1. ARAP DÜNYASININ NAHDA ÖNCESİ DURUMU

Haçlı seferlerinden sonra Arap dünyası uzun bir süre kendi içine kapanmış, edebi açıdan fakirleşmiş ve ahlaki değerlerden uzaklaşmış bir halde bulunuyordu. Dış dünyaya karşı neredeyse tamamen kapalı olan bu toplum, 15. ve 16. yüzyılların başında Avrupa'da başlayan büyük değişimlere uzaktan tanık olmuştu. Batı dünyası; bilim, sanat, siyaset, sosyoloji ve ekonomi gibi birçok alanda devrim niteliğinde gelişmeler yaşarken, maalesef bu ilerlemeler Arap dünyasına ulaşamamıştı.[1]

Arap dünyası, köklü gelenek ve kültürüne sıkı sıkıya bağlı kalarak yaşamını değiştirmeksizin sürdürmeye devam etti. Bu dönemde, diğer ülkelerin konsolosları ve tüccarları da Arap kültürüne fazla etki bırakmadan kendi izolasyonlarını koruyarak varlıklarını devam ettiriyorlardı.[2] Dolayısıyla, Arap dünyasının medeniyeti yıkıldığı bir dönemde, Avrupa aktif bir entelektüel ve edebi yaşama yönelmişti. Arap yazarları, özgürlüklerinin kısıtlandığını düşünerek bilimsel ve edebi üretimde bulunamazken; Avrupalılar felsefe, edebiyat ve diğer sosyal bilimlerle ilgilenmişlerdi. Bu süreç,

[1] Hannâ el-Fâhûrî, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'Ilmiyye, 1866), 892.
[2] el-Fâhûrî, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 893.

Avrupa'nın özgürlüğünden kaynaklanan bir bilimsel hareketin hızla gelişmesine yol açtı.[3]

Suriye'de yönetimde bulunan aileler, şehirlerin idaresini bir soydan diğerine aktararak devam ettirdiler. Ancak, atanan valilerin öncelikle vergi toplama sorumluluğu olması, halk için felakete yol açtı. Bu durum kaos ve yolsuzluğa neden oldu, güvenlik ve sosyal koşullar bozuldu, mezhep çatışmaları ortaya çıktı. Bu sorunlar Lübnan'da, bir dizi iç savaşa neden oldu. Bunların en önemlisi 1860 yılındaki olaylarla[4] son buldu.[5]

Mısır'daki durum ise Şam Bölgesi'ndekinden pek farklı değildi. Burada valiler, İstanbul'dan gelen talimatlarla atanıyor ve güçlenmelerini engellemek amacıyla sık sık değiştiriliyordu.[6] Fransız seyyah Volney (ö.1820), 18. yüzyılın sonlarında Mısır'ı ziyaret ettiğinde, ülkenin içindeki kötü durum karşısında şaşkına dönmüş ve seyahatnamesinde şu ifadeleri kullanmıştır: "Tüm sınıfları kapsayan genel bir cehalet vardı... Bu cehalet, edebiyattan güzel sanatlara, doğa bilimlerinden diğer her alana kadar belirgin bir şekilde görülüyordu. El sanatları dahi en pasif halindeydi."[7]

Sonuç olarak Şam bölgesi'de veya Mısır'da olsun, nihai kararın İstanbul'daki sultanın elinde olduğu bir gerçekti. Sultan, dilediği valiyi görevden alabilir, mal varlıklarına el koyabilir ve hatta onu idam edebilirdi. Bu durum, bütün valilerin adeta sultanın buyruğu altında hareket etmesine sebep oluyordu.[8] Ayrıca devlet adamları, eğlence ve dünyevi zevklerle öylesine meşgul olmuştu ki, bu durum onlara savaşçı kimliklerini unutturmuştu. At yarışları, top ve cirit oyunları, okçuluk yarışları sık sık düzenlenir hale gelmiş ve bu durum, bölgedeki siyasi istikrarsızlığın temel nedenlerinden biri olmuştur.[9]

---

[3] Albert Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, çev. Yavuz Alogan (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 298; Ecehan Somuncuoğlu, "On Dokuzuncu Yüzyılda Nahda Hareketi: Modern Arap Düşüncesinin Oluşumu, Kapsamı ve Sınırları", *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi* 3/1 (11 Ağustos 2015), 104.
[4] Lübnan Dağı ve Şam 1860 İç Çatışması, 1860-1861 yılları arasında özellikle Lübnan Dağı'nda yerel Dürziler ve Hristiyanlar arasında gerçekleşen sivil bir çatışmadır. Aynı zamanda 1860 Suriye İç Savaşı olarak da adlandırılan bu olaylar, bölgedeki etnik ve dini gruplar arasındaki gerginliklerin ve çatışmaların bir yansıması olarak önemli tarihi bir olaydır.
[5] el-Fâhûrî, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 903.
[6] Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, 300.
[7] el-Fâhûrî, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 903.
[8] Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, 301.
[9] Abdüllatîf Onireti İbrahim, "İ'âdetü'n-Nazar fî 'Avamili İnhıtâti'l-Edebi'l-'Arabî fi'l-'Asrı't-Türkî", *Netâ'is Dergisi* 72 (2018), 120.

Halk ise bu durumlardan dolayı sürekli sıkıntı ve endişe içinde yaşamaktadır. Bu nedenle o dönemde iki belirgin eğilim ortaya çıkmıştı. Birincisi, Nez‘a ibâhiyye (نَزْعَةٌ إِبَاحِيَّةٌ) olarak adlandırılan bu eğilim, insanların yaşadıkları zorluklardan kaçmak ve hayatın acılarından uzaklaşmak amacıyla dünyevi zevklere yönelmelerine neden olmuştu. İkinci eğilim ise Nez‘a zühdiyye (نَزْعَةٌ زُهْدِيَّةٌ). Bu eğilim, insanların dünyaya karşı zâhid olmalarını ve dini meselelere yönelmelerini içeriyordu. Böylece tasavvuf medreseleri çoğalmış, şairler Hz. Peygamber'i övgülerle anmış, evliyalar aracılığıyla da Allah'tan şefaat dilemişlerdi.[10]

Bilimsel düzeyde ise el-Cebertî'nin ve bazı arkadaşlarının Fransızlara ait bir bilimsel laboratuvarı ziyaretleri sırasında yaşadığı şaşkınlığı anlatan hikayeler, yazarın bilimsel çalışma yerine büyü gibi görünen deneyimlerle karşılaştığını vurgulamaktadır.[11]

Mısır'da çok sayıda ilkokul ve küttâb olmasına rağmen, müfredatta yaşanan sorunlar ve eski müfredat bağlılığı devam etmekteydi.[12] Edebiyat ise bu dönemde ölü bir hal almıştı. Şiir ve nesir alanında yazılan eserler yetersiz olup, bu eserlerdeki duygu samimiyeti veya edebî sanat eksikti. Ahmed Heykel'e (1922-2006) göre o dönemin edebiyatındaki tasvirler oldukça çarpıcıdır. Bu konuda “O dönemin edebiyatı, çürümüş kemikleri örten renkli ve işlemeli bir kefen gibidir.” demiştir.[13] Heykel'in bu benzetmesi, o dönemdeki edebi eserlerin, Arap dilinin karşılaştığı zorlukları ve yıkımları bedîî yaklaşımla ele alarak güzelleştirme eğiliminde olduğunu belirtiyor.

Arapça, içerdiği yabancı ve âmmice kelimelerin fazlalığı nedeniyle bozulmuş durumdadır. Dil, dilbilgisinin kurallarından saparak ve asıl Arap dilinin yapısının sağlamlığından uzaklaşarak değişmiştir. İbn İyâs'ın “Bedâ’i‘u’z-zühûr” ve Cebertî'nin “‘Acâ’ibü’l-âsâr fi’t-terâcim ve’l-ahbâr” eserlerini okuyarak bu değişimin farkına varabiliriz. Çünkü her iki yazar da bütünlükten uzak bir dille yazmıştır. Bu da dilin o dönemdeki bozulmasını anlatmaktadır.[14]

---

[10] Onireti İbrahim, “İ‘âdetü’n-Nazar fî ‘Avamili İnhıtâti’l-Edebi’l-‘Arabî fî’l-‘Asrı’t-Türkî”, 120.
[11] Abdurrahman Cebertî, *‘Acâibü’l-âsâr fi’t-terâcim ve’l-ahbâr*, thk. Abdurrahîm Abdurrahmân Abdurrahîm (Mısır: Matba‘atü’l-Kütübi’l-Mısriyye, 1998), 3/120.
[12] Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, 304-305.
[13] Ahmed Heykel, *Tatavvuru’l-edebi’l-hadîs fî Mısr* (Mısır: Dâru’l-Ma‘ârif, 1994), 18.
[14] Heykel, *Tatavvuru’l-edebi’l-hadîs fî Mısr*, 18.

İbn İyâs'ın eserlerine baktığımızda genel olarak cümle kuruluşlarının zayıf, üslubun yetersiz ve dilbilgisel hataların çok olduğunu görürüz. Ayrıca, eserlerinde sıkça yer verdiği yabancı ve âmmice kelimeler, dilin orijinal yapısından uzaklaşmasına neden olmuştur.

Kısacası, o dönemdeki edebiyatın başlıca gerileme faktörleri şunlardır:[15]

- Moğolların, değerli edebi kaynakları yok etmeleri, ulema ve yazarları katletmeleri.
- Dönem padişahlarının, önceki dönemler olduğu gibi âlim ve yazarları para karşılığı şiir yazmaya teşvik etmemeleri.
- Farsça, Türkçe ve Kürtçe gibi yabancı dillerin, fasih Arapça ile karışması.
- Günlük hayatta yerel konuşma dilinin yaygınlaşması, fasih dilin ise unutulması.
- Hutbelerin, sadece Cuma ve bayram hutbeleriyle sınırlı kalması, okunan hutbelerin yabancı dillere çevrilmesi.
- Şiir dilinin zayıflaması sonucunda şairlere olan ilginin azalması. Sözcük seçiminde konuya değil, söz sanatlarına ve kafiyeye uygunluğu ön plana çıkması. Bu dönemde herhangi bir yenileşme adımının atılmaması sebebiyle şerh ve haşiye yazımının artması.

Arap ülkelerinin genel durumu bu dönemde durağan ve yenilikten yoksun bir haldeydi. Açıkça ifade etmek gerekirse, bu coğrafyada canlı entelektüel bir atmosfer yoktu. Uluslararası edebiyat düzeyine yükselmek için bir arayış içindeydiler. Bu yüzden, durağanlığa meydan okuyarak, entelektüel canlanma ve uluslararası düzeyde etkileyici bir rol oynayacak bir liderin ortaya çıkmasını arzuluyorlardı.

1.2. NAHDA DÖNEMİNE ZEMİN HAZIRLAYAN TEMEL FAKTÖRLER

Modern Arap edebiyatı tarihi kitaplarına göre, Napolyon'un seferleri, Arap dünyasının çöküşten çıkmasında ve nahda dönemine geçişte kilit bir rol oynayan temel faktörlerden biri olarak geniş bir kabul görmektedir. Ancak, bu dönüşümde etkili olan yalnızca Napolyon'un seferi değil, aynı zamanda bir dizi birbirini tamamlayan faktör de bulunmaktadır. Bu faktörler şunlardır:

[15] Onireti İbrahim, "İ'âdetü'n-Nazar fî 'Avamili İnhıtâti'l-Edebi'l-'Arabî fî'l-'Asrı't-Türkî", 119-120.

1.2.1. Doğu ile Batı Arasındaki Temas

Doğu ile Batı arasındaki temas, özellikle Suriye, Mısır ve Lübnan gibi ülkelerin Avrupa ile yakın ilişkiler kurmasıyla ortaya çıkmıştır.

1.2.1.1. Suriye ve Lübnan'ın Batı ile Olan Teması

Suriye ve Lübnan'ın Batı ile olan teması, 16. yüzyılda Lübnan Emiri Fahreddin'in Avrupa'ya giderek oradaki devlet adamlarıyla kurduğu ticari ilişkiyle başlamıştır. Bu dönemde, akademisyenler de Avrupa'da Lübnan'ı tanıtmak amacıyla çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu faaliyetlerin en önemlilerinden biri, Batılı eserleri Arapça'ya çevirerek Arap dünyasına aktarmaktır. Aynı zamanda, Arapça eserleri dünya dillerine çevirerek oryantalist hareketin temellerini atmışlardır.[16]

Nahda hareketinin önde gelen isimlerinin çoğu, Suriye ve Lübnan kökenli olup Mısır'a göç etmişlerdir. Bu göçler, Mısır'da entelektüel bir canlanmanın yaşanmasına ve nahda hareketinin gelişimine katkıda bulunmuştur. Suriyeli ve Lübnanlı akademisyenler, yabancı diller ve Batı edebiyatı konusundaki bilgilerini Mısır halkına aktarmışlardır. Bu, Mısır halkının kültürel alışverişi artırmasına ve yabancı kültürlerle daha fazla etkileşimde bulunmasına neden olmuştur.[17]

Bu şekilde Suriye, Mısır ve Lübnan'ın Batı ile olan teması, sadece ticaret ve diplomatik ilişkilerle sınırlı kalmayıp aynı zamanda kültürel alanda da bir etkileşime yol açmıştır. Nahda hareketi, bu ülkeler arasındaki entelektüel alışverişin bir ürünü olarak ortaya çıkmış ve Arap dünyasında önemli bir dönüşümü başlatmıştır.

1.2.1.2. Mısır'ın Batı ile Olan Teması ve Napolyon Seferi

18. yüzyılın sonlarında Fransa, Napolyon liderliğinde Mısır'a bir sefer düzenledi. O da Fransa'nın Arap topraklarına yaptığı ilk müdahale değildi.1635 yılında Fransa, Osmanlı hakimiyeti altındaki bölgelerde yaşayan Hristiyan nüfusun savunucusu olma çabası içine girdi. Özellikle 17. ve 18. yüzyıllarda, bu bahaneyle Mısır ve Suriye'ye yönlendirdiği gizli temsilciler bu iki ülkeyi siyasi, ekonomik, kültürel, entelektüel ve

---

[16] el-Fâhûrî, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 894-896.
[17] el-Fâhûrî, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 901; Ahmet Kazım Ürün, *Modern Arap Edebiyatı* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2018), 15.

askeri açılardan detaylı bir şekilde inceleyen ajanlar aracılığıyla bu rolü üstlendi.[18] Fakat o dönemde Mısır, nominal olarak Osmanlı egemenliği altında olsa da fiili olarak Memlük yönetiminin etkisi altındaydı.[19]

Napolyon seferi, Mısır'ı derin bir uykudan uyandıran güçlü bir etki yarattı. Bu sefer sayesinde matbaa Mısır'a getirildi ve Fransızlar, Mısır'da doğan çocuklarına Fransızca öğretmek için okullar açtı, aynı zamanda iki gazete çıkardı. İlki, seferlerin haberlerini yayınlayan "Le Courrier d'Egypte" (Mısır postası-بَرِيدُ مِصْرَ); ikincisi ise "La Décade Egyptienne" (Mısır'ın On yılı-اَلْعُشَارَةُ الْمِصْرِيَّةُ veya اَلْأَعْشُورُ الْمِصْرِيَّةُ)'dir.[20] Bunun yanı sıra tiyatro sanatını tanıtıp, bilimsel gelişmelere katkıda bulunmak amacıyla fabrikalar, laboratuvarlar ve rasathaneler gibi kurumlar açtılar.[21] Ancak tüm bu faaliyetler olumlu olarak görünse de aslında Fransızların sömürgeci niyetlerini örtbas etme çabalarının bir parçasıydı. Ayrıca, bölgede istikrarsızlığı önlemek ve halkın kendi kendini yönettiği izlenimini oluşturmak amacıyla el-Ezher alimlerinden dokuz kişiyi içeren bir Divan'ın kurulması da bu çabaların bir parçasını oluşturdu.[22]

Bu seferlerin en kötü etkisi ise, dünyada Mısır'ın siyasi öneminin fark edilerek, özellikle Süveyş Kanalı'nın açılmasının ardından Mısır'a işgal girişimlerinin önünü açmasıdır. Bu durum, sonunda İngilizlerin Mısır'ı işgaline yol açtı.[23] Bu olaylar, Mısır tarihinde önemli bir dönüm noktası oluşturarak bölgenin siyasi ve kültürel dinamiklerini derinlemesine etkilemiştir.

1.2.1.3. Napolyon Seferi'nden Sonra Mısır

1798'de başlayan Fransız seferleri, Mısır toplumu ile Fransız güçleri arasında üç yıla yakın süren bir dönemi kapsayan çatışma ve şiddet dolu bir periyodu ifade etmektedir. Mısırlılar, Fransız sömürgeciliğine karşı direnişlerini sürdürdü ve bu uğurda birçok can

---

[18] Mehmet Yalar, *Hazırlayıcı Faktörleri Işığında Modern Arap Edebiyatına Giriş* (Bursa: Emin Yayınları, 2009), 52.
[19] el-Fâhûrî, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 903; Ahmed Hasan Zeyyât, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî* (Kahire: Dâru Nahdati Mısr, 2008), 415.
[20] Zeyyât, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 416.
[21] el-Fâhûrî, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 904.
[22] Heykel, *Tatavvuru'l-edebi'l-hadîs fî Mısr*, 25-26.
[23] el-Fâhûrî, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 907.

kaybı verdi. Bu direniş, Mısırlıların milli duygularını güçlendirdi ve kendi ülkelerini yönetme konusundaki meşru haklarını hatırlamalarını sağladı.[24]

İşgalin sona ermesiyle birlikte, Mısırlılar temel haklarını kullanarak yeni bir vali seçme hakkına sahip oldu. Ancak, bu süreçte Mehmet Ali Paşa'nın (1767-1849) seçilmesi, halkın umutlarını hayal kırıklığına uğrattı.[25] Çünkü Mehmet Ali Paşa, hükümetini oluştururken Mısırlıların katılımına ve kendi kendilerini yönetme taleplerine karşı bir tutum sergilemiş, güçlü bir ordu kurma ve Avrupa ile benzer bir devlet yapısı oluşturma amacına odaklanmıştı.[26]

Mehmet Ali Paşa, bu yenilikleri gerçekleştirmek için Avrupa'dan eğitmenler getirme planları yapmıştı. Ancak, bu eğitmenlerden ders alacak kişiler için yabancı dil kurslarının (مَدْرَسَةُ الْأَلْسُنِ) açılması zorunlu hale gelmişti. Aynı zamanda, Batı ülkelerine temsilci göndermek de planlar arasındaydı.[27] Ancak, bu icraatları hayata geçirmeye çalışırken aniden hastalanan Mehmet Ali Paşa, yetkilerini oğlu İbrahim Paşa'ya (1789-1848) devretmek zorunda kaldı. Ne yazık ki, Mısır'ın başına geçen İbrahim Paşa, sadece 6 ay kadar yönetimde kalabildi ve hasta babasından önce hayatını kaybetti.[28]

İbrahim Paşa'dan sonra Mısır'da iktidara geçen Abbas Hilmi Paşa (1813-1854) ve onu takip eden Said Paşa (1822-1863) dönemlerinde, eğitim ve bilimsel hareketlerde belirgin bir duraksama yaşandı.[29] Bu durum, Hidiv İsmail'in (1830-1895) 1863 yılında iktidara gelmesine kadar devam etti. Hidiv İsmail, Avrupa medeniyetinin etkisi altında kalarak sivil bir yönetim imajı oluşturmayı hedefledi. Bu amacı doğrultusunda bir dizi saray inşa ettirerek gösterişli etkinlikler düzenledi.[30] Ayrıca parlamento kurulmasını emretti ve belirli gazetelerin yayınlanmasına izin verdi.[31] Ancak, bu modernleşme

---

[24] Şevkî Dayf, *el-Edebü'l-'Arabiyyü'l-mu'âsır fî Mısır* (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1957), 12.
[25] Dayf, *el-Edebü'l-'Arabiyyü'l-mu'âsır fî Mısır*, 12-13.
[26] Dayf, *el-Edebü'l-'Arabiyyü'l-mu'âsır fî Mısır*, 14; Somuncuoğlu, "On Dokuzuncu Yüzyılda Nahda Hareketi", 107.
[27] Dayf, *el-Edebü'l-'Arabiyyü'l-mu'âsır fî Mısır*, 14.
[28] Yalar, *Hazırlayıcı Faktörleri Işığında Modern Arap Edebiyatına Giriş*, 86-87.
[29] el-Fâhûrî, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 906; Dayf, *el-Edebü'l-'Arabiyyü'l-mu'âsır fî Mısır*, 14-15; Heykel, *Tatavvuru'l-edebi'l-hadîs fî Mısır*, 28.
[30] Heykel, *Tatavvuru'l-edebi'l-hadîs fî Mısır*, 45.
[31] Heykel, *Tatavvuru'l-edebi'l-hadîs fî Mısır*, 48.

çabaları, üst düzey lüks ve savurganlıklarla birlikte büyük mali yükleri beraberinde getirdi.[32]

Hidiv İsmail "Mısır, Afrika'da olmasına rağmen Avrupa'nın bir parçasıdır" diyerek, Mısır'ı Avrupa'nın bir parçası haline getirmeye çalıştı.[33] Bu süreçte, Abbas Paşa ve Said Paşa dönemlerinde kapatılmış olan okullar, Hidiv İsmail tarafından tekrar açıldı. Rifâ'a et-Tahtâvî (1801-1873), bu gelişmelerden faydalanarak kadınların eğitim görmesini savundu ve bu kapsamda ilk kız okulunu açtı. Ayrıca, Osmanlı müdahalesinden korunmak amacıyla İsmail Paşa, İstanbul'a hediyeler gönderme politikasını benimsemekteydi.[34] Ancak, bu eylem birçok masrafı beraberinde getirdi ve ülkenin borçlanmasına yol açtı. Bu durum, Mısır'daki yabancı etkilerin artmasına neden oldu. İsmail'in modernleşme çabaları ve bu uğurda yapılan harcamalar, milli bütçenin ciddi bir şekilde etkilenmesine sebep oldu.[35]

Hidiv İsmail döneminde, Suriye ve Lübnan'dan Mısır'a yoğun Hristiyan göçü, 1860 yılındaki iç savaş ve genel istikrarsız koşulların bir sonucu olarak gerçekleşti.[36] Bu göç olayı, bazı kaynaklarda Osmanlı'nın otoritesinden kaçmak amacıyla[37] gerçekleşmiş gibi görünse de iç savaşın etkileri ve Mısır'da edebi başarı elde etme arzusu gibi nedenlerle gerçekleşmiş olması daha muhtemeldir. Eğer Hristiyanlar sadece Osmanlı'nın baskısı nedeniyle göç etmiş olsalardı, bu durumu uzun zaman kabul etmek yerine daha önce göç etmeyi tercih edebilirlerdi. Hristiyan yazar Luvîs Şeyho, Hidiv İsmail dönemine dair ifadesinde şöyle diyor:

"Türk devletinde istikrar ve güven sağlandı. Özellikle Suriye ve Lübnan bölgelerinde edebiyatın teşvik edilmesine ve genişletilmesine yönelik herhangi bir kısıtlama bulunmamaktaydı."[38]

---

[32] Heykel, *Tatavvuru'l-edebi'l-hadîs fî Mısr*, 45.
[33] el-Fâhûrî, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 906; Heykel, *Tatavvuru'l-edebi'l-hadîs fî Mısr*, 45.
[34] Heykel, *Tatavvuru'l-edebi'l-hadîs fî Mısr*, 45-46.
[35] Heykel, *Tatavvuru'l-edebi'l-hadîs fî Mısr*, 45.
[36] Heykel, *Tatavvuru'l-edebi'l-hadîs fî Mısr*, 49.
[37] Dayf, *el-Edebü'l-'Arabiyyü'l-mu'âsır fî Mısr*, 43; Şevkî Dayf, *el-Fen ve mezâhibüh fi'n-nesri'l-'Arabî* (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1943), 392; Jacob M. Landau, *Modern Arap Edebiyat Tarihi (20.yüzyıl)*, çev. Bedrettin Aytaç (Ankara: Gündoğan Yayınları, 1994), 18.
[38] Luvîs Şeyho, *el-Âdâbü'l-'Arabiyye fi'l-karni't-tâsi'a 'aşar* (Beyrut: el-Matbaatü'l-Kâsûlîkiyye li'l-Âbâi'l-Yesû'ıyyîn, 1926), 2/3.

Bu bağlamda göçmenler, Hidiv İsmail dönemindeki gelişmeleri olumlu bir şekilde değerlendirerek Mısır'a yöneldi. Bu göçmenler arasında yer alan yazarlar ve gazeteciler, farkındalığın artırılmasında ve Arap rönesansına katılma sürecinde önemli bir rol oynamışlardır. Ancak dikkat çekici bir şekilde, bu entelektüel kesim eski Arap edebiyatına yönelik bir ilgi göstermemiş, bunun yerine daha çağdaş ve evrensel temalar üzerinde çalışmayı tercih etmişlerdir.[39]

İsmail Paşa döneminde, büyük miktarda borç alınması, dış nüfuzun artmasına yol açtı ve Mısır'da yaşayan yabancıların sayısının önemli ölçüde artmasına neden oldu. Bu durum, Mısır'daki yabancı nüfusu önemli ölçüde artırdı. Özellikle Kahire'de yaşayanların %16'sı, İskenderiye'nin ise %25'i yabancılardan oluşuyordu. Böylece Avrupalı güçler, mali kontrollerini uygulamaya başlayarak, bölgedeki çıkarlarına hizmet etmek amacıyla dış müdahalenin temelini atmış oldu.[40]

1878 yılında Nubar Paşa (1825-1899) başkanlığında kurulan hükümet, içerisinde iki Avrupalı bakan barındırması nedeniyle "Avrupa Hükümeti" adını almıştır. Hidiv İsmail Paşa, ülkedeki durumu fark edince, bu hükümeti devirmek için çaba sarf etti. Ancak bu çabaları, Avrupa güdümünde çalışan Nubar Paşa tarafından engellendi ve Hidiv İsmail Paşa görevinden uzaklaştırıldı.[41]

İsmail Paşa'nın ülkeyi idare edememesinin yanı sıra biriken borçları ödemek amacıyla vergileri artırması, onu Mısır'da halk tarafından hoş karşılanmayan bir lider haline getirdi. Bu yüzden onun yerine Hidiv Tevfik (1879-1892) atandı. Bu geçiş sürecinde, liderlik pozisyonu kaçınılmaz bir şekilde askeri subayların eline geçti. Bu subayların başında bulunan Urâbî Paşa (1841-1911), Harbiye Bakanı olarak atandı ve 1882'nin başlarında fiilen hükümetin başına geçti. Ancak bu oluşan hükümet, İngiliz ve Fransız çıkarlarına karşı bir tehdit olarak algılandı. Gerilim ve şüphe dolu bir dönemin ardından, 1882 Eylül ayında İngilizlerin İskenderiye'yi bombalaması ve ülkenin tamamının işgal edilmesiyle bu süreç sona erdi.[42]

---

[39] Landau, *Modern Arap Edebiyat Tarihi (20.yüzyıl)*, 17-18.
[40] Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, 350.
[41] Albert Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, çev. Latif Boyacı - Hüseyin Yılmaz (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 156.
[42] Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 156.

İngiliz işgali sırasında, Mısır'da gerçekleştirilen yenilikler engellenmiş, eğitim ve öğretimde yapılan değişikliklerle ücretsiz eğitim kaldırılmış, dil okulları kapatılmış ve eğitim dilinin İngilizce olması sağlanmıştır. Ancak Mısır halkı, bu değişikliklere karşı direnmiş ve 1919'da başlayan bağımsızlık devrimiyle hak ve özgürlüklerini talep etmiştir. İngiliz işgali, 1923 yılına kadar devam etmiş ve bu süre zarfında Mısır, kendi kimliğini ve bağımsızlığını koruma mücadelesi vermiştir.[43]

Hidiv İsmail Paşa'nın yabancı ülkelerden aldığı kanunları Mısır'da uygulama çabası, Albert Hourani'nin belirttiği gibi doğru bir tutum değildi. Hourani'nin ifadesinde, "Avrupa kanunlarının Mısır'da uygulanabilmesi mümkün değildir. Çünkü başka bir toprakta ekilen kanunlar, aynı şekilde işlemez, hatta durumu daha da kötüleştirebilir. Avrupa'dan getirilen kanunlar, gerçekte kanun bile değildir, çünkü onları kimse anlayamaz. Dolayısıyla kimse onlara saygı duymaz ve itaat etmez" demiştir. Bu bağlamda, Mısır halkının direnişi, kendi kültürel ve hukuki değerlerine olan bağlılığını yansıtmıştır.[44]

1.2.2. Basın ve Matbaacılık

Matbaanın icadı, bilimsel ve kültürel gelişmelerin yayılmasında katalizör görevi görmüş, kitapların erişilebilirliğini artırarak fiyatlarını düşürmüştür. İlk matbaanın Alman Johann Gutenberg tarafından 1440 yılında icat edilmesi, Avrupa Rönesansı'nda kültürel bir devrimin fitilini ateşlemiştir. Özellikle Arap harfleri için kalıpların üretilmeye başlanmasıyla 1514'te ilk Arapça kitap Avrupa'da basılmıştır.[45]

Matbaa, Avrupa'da 15. yüzyıldan itibaren bilinmektedir. 16. yüzyılda Arapça kitap basımını Avrupalılar devralmıştır.[46] Ancak 1610'da Lübnan'a, 1702'de de Suriye'ye girmiş ve edebi eserlerin basımında öncü olmuştur.[47] Mısır ise Napolyon'un seferine kadar matbaayı tanımamış, ancak Mehmet Ali Paşa döneminde 1822'de Bulak Matbaası'nın kurulmasıyla bu alanda önemli adımlar atılmıştır.[48]

---

[43] Zeyyât, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 418-419.
[44] Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 160.
[45] Zeyyât, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 424.
[46] Dayf, *el-Edebü'l-'Arabiyyü'l-mu'âsır fî Mısr*, 30.
[47] el-Fâhûrî, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 915.
[48] Heykel, *Tatavvuru'l-edebi'l-hadîs fî Mısr*, 27-29.

Bulak Matbaası, Türkçe ve Arapça Vekâyi-i Mısriyye (اَلْوَقَائِعُ الْمِصْرِيَّةُ) gazetesini çıkarmış, başlangıçta çift dilli olarak basılan eserler daha sonra sadece Arapça olarak yayımlanmıştır.[49] Matbaa, sadece eski kitapları ihya etmekle kalmayıp, Mısır'ın önde gelen dilcileri tarafından çevrilen Batı eserlerini halk arasında da yayınlamıştır. Bu da Arap zihnini canlandırmak açısından önemli bir adım olmuştur.[50]

Matbaanın etkisiyle, Batı ile kültürel yakınlaşma sağlanmış ve Araplar arasındaki bu iletişim, Batı medeniyetiyle tanışmanın başlangıcı olarak değerlendirilmiştir. Kitap yayınlama yöntemleri açısından önceki dönemde elle kopyalama maliyetleri yüksek olduğu için sınırlı bir grupla sınırlı sayıda kitap yayımlanmıştır. Matbaanın kurulmasıyla birlikte bir kitaptan binlerce nüsha basılabilmesi, kitapların daha erişilebilir ve uygun fiyatlı hale gelmesini sağlamıştır.[51]

Matbaa ayrıca, 1830-1840 yılları arasında buharlı gemi ve demir yollarının gelişmesiyle, Avrupa'da basılan eserlerin hızla Arap ülkelerine ulaşmasını sağlamış, böylece ilmi ve edebi fikir alışverişi çemberini genişletmiştir.[52]

Matbaanın ilerlemesi, gazete ve dergilerin ortaya çıkmasına da öncülük etmiş ve Arap dünyasının rönesansına önemli katkılarda bulunmuştur. 1860 yılında yaşanan kanlı olayların ardından, Butrus el-Bustânî (1819-1883), Suriyelileri ve Lübnanlıları birleştirmeye yönelik bir çaba olarak 1870 yılında "Nefîru Sûriye" (نَفِيرُ سُورِيَةَ) adlı bir gazete kurdu. Arap dünyasındaki en eski dergi ise 1865'te Mısır'da yayımlanan "el-Ya'sûb" (اليَعْسُوبُ) dergisidir. Ardından 1870'te Lübnan'da yayınlanan "el-Cinân" (الجِنَانُ) dergisi; bilim, edebiyat ve siyaset konularını ele alarak aylık olarak yayımlanmıştır.[53]

Gazeteler, başlangıçta kafiyeli düz yazılar ve süslü sanatlardan oluşurken zaman içerisinde daha açık ve anlaşılır bir üsluba yönelmiştir. Ayrıca vatanseverlik ve milliyetçilik duygularını canlandırmış, sömürgecilikle mücadele ve özgürlük için halkı cesaretlendirme rolü üstlenmiştir. Aynı zamanda, gazeteler Batı medeniyetini, sosyal ve siyasi sistemleri, bilimsel buluşları Doğu'ya taşıyarak bir köprü vazifesi görmüştür.

---

[49] Heykel, *Tatavvuru'l-edebi'l-hadîs fî Mısr*, 29.
[50] Dayf, *el-Edebü'l-'Arabiyyü'l-mu'âsır fî Mısr*, 31.
[51] Dayf, *el-Edebü'l-'Arabiyyü'l-mu'âsır fî Mısr*, 32.
[52] Dayf, *el-Edebü'l-'Arabiyyü'l-mu'âsır fî Mısr*, 33.
[53] el-Fâhûrî, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 918.

Gazetelerin dili, halk dili ile klasik arasında bir denge kurarak yazma yöntemlerini çeşitlendirmiş ve adeta bir mobil öğrenim aracı haline gelmiştir. Ancak bazı gazetecilerin maddi çıkarları için basını kullanmaları, gazetelerin amacından sapmasına ve etkisinin azalmasına yol açmıştır.[54]

1870-1880 yılları arasındaki Suriye matbaaları ise, gazetelerde tam bir özgürlükle yazılar yazmış, haberleri duyurmuş ve ıslah konularında çekinmeden fikirlerini beyan etmiştir. Ancak, İstanbul'daki Maarif idaresinin katı yasalar çıkarmaya başlamasıyla birlikte, yayın özgürlüğü kısıtlanmış ve bu durum, genel anlamda basın özgürlüğünün önündeki engellerin artmasına neden olmuştur.[55]

1.2.3. Kütüphaneler

Kütüphaneler, bilinen en eski kurumlar arasında yer almaktadır. Ancak Arap dünyasındaki kütüphaneler, çeşitli saldırılar nedeniyle kaybolma tehlikesi ile karşı karşıya kalmış, hatta bazıları yok olmuş ya da neredeyse yok olacak hale gelmiştir. Arap dünyasının Batı ile teması, bölgedeki yazarları cesaretlendirmiş, kütüphanelerin canlandırılması ve çağdaşlaştırılması için çaba harcanmıştır. Bunun yanı sıra yeni yayımlanan kitaplar okuma ve öğrenmeyi teşvik etmiş, bu da toplumda bilgiye erişimi artırmıştır.[56]

1878 yılında Şam'da kurulan Zahiriye Kütüphanesi, sadece büyüklüğü ve modern tasarımıyla değil, içinde barındırdığı değerli ve nadide eserlerle de dikkat çekmiştir. Bu kütüphane, bölgedeki kültürel mirasa önemli katkılarda bulunmuş ve okuma kültürünün yayılmasına öncülük etmiştir. Aynı dönemde Mısır'da Mehmet Ali Paşa tarafından kurulan "Hidiv Kütüphanesi" ve 1879 yılında kurulan "Ezher Kütüphanesi" de Arap dünyasındaki kütüphane geleneğine önemli katkılarda bulunmuştur.[57]

Lübnan'da ise 1880 yılında Cizvit Papazları tarafından kurulan "Şarkiyye Kütüphanesi", bölgede bilgi akışını artıran ve kültürel zenginliği destekleyen bir rol üstlenmiştir.[58] Bu

---

[54] el-Fâhûrî, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî,* 921.
[55] Şeyho, *el-Âdâbü'l-'Arabiyye fi'l-karni't-tâsi'a 'aşar,* 2/67-68.
[56] el-Fâhûrî, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî,* 923-924.
[57] el-Fâhûrî, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî,* 923-924.
[58] el-Fâhûrî, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî,* 923-924.

kütüphaneler, Arap dünyasında bilgiye erişimi artırmış ve bu bölgede kültürel ve entelektüel gelişmeye katkı sağlamıştır.

1.2.4. Tiyatro

Tiyatro, kültür ve sanatın yayılmasında önemli bir rol oynayan etkili bir araçtır. İzleyiciye hayatın çeşitli yönlerini hissettirerek, duygusal bir deneyim sunan trajedi ve güldürerek halkı eğlendiren komedi gibi temel unsurlara dayanmaktadır.

Nahda öncesi Arap ülkelerinde tiyatro sanatının yaygın olmadığı gözlemlenmektedir. Bu durum, Napolyon'un seferine kadar devam etmiştir. Napolyon'un seferine katılanlar arasında sadece askerler değil, aynı zamanda güzel sanatlara ilgi duyan ve üst düzey müzisyenler de bulunmaktaydı. Subayları ve askerleri eğlendirmek amacıyla tiyatro oyunları düzenlemekteydiler, ancak bu oyunlar genellikle Arapça değil Fransızcaydı ve Fransızların Mısır'dan çekilmesiyle birlikte tiyatro etkinlikleri sona erdi.[59]

İlk Arap tiyatrosunun ortaya çıkışıyla ilgili önemli bir adım, 19. yüzyılın ortalarında yaşamış olan Lübnanlı yazar Mârûn en-Nakkâş'a (1817-1855) dayanmaktadır. O, Avrupa'yı ziyaret ederek oradaki tiyatro eserlerini gözlemleme şansına sahip oldu. Döndüğünde edindiği bu deneyimleri kullanarak, 1848'de evinde Fransız oyun yazarı Molière'in "Cimri" adlı eserini sahnelemiş ve ardından 1850'de "Ebû Hasan el-Mugaffel" veya "Hârûn er-Reşîd" adlı oyunu sahneye koymuştur.[60]

Bazı kaynaklar, Mârûn en-Nakkâş'ı Suriyeli olarak adlandırmaktadır.[61] Çünkü Lübnan, tarih boyunca Büyük Suriye[62] olarak bilinen sınırlar içindedir. Zira Suriye ve Lübnan, ortak bir tarih ve kültüre sahiptir. Ancak, bu birliktelik Birinci Dünya Savaşı sonrasında Fransız sömürgeciliği tarafından bozulmuştur.

Mısır'da tiyatro, Hidiv İsmail Paşa'nın iktidara gelip 1868'de Komedi Tiyatrosu'nu inşa edene kadar özel bir bina olmaksızın gerçekleştiriliyordu. Daha sonrasında ise 1969'da Hidiv Opera Tiyatrosu'nun inşa edilmesiyle Mısır dışından gelen tiyatro grupları da oyunlarını sergileyebildi. 1870 yılında sanatçı Ya'kûb Sannû'un (1839-1912) "Milli Tiyatro" adlı tiyatro grubunu kurmasıyla Mısır'da düzenli tiyatro gösterimleri başladı.

---

[59] el-Fâhûrî, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 926.
[60] el-Fâhûrî, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 926.
[61] Somuncuoğlu, "On Dokuzuncu Yüzyılda Nahda Hareketi", 107.
[62] Büyük Suriye, Suriye, Lübnan, Ürdün ve Filistin'i kapsayan bölge.

Ya‘kûb Sannû‘, İsmail Paşa Sarayı'nda performanslar sergileyerek Mısırlılar arasında “Mısırlıların Moliére”i olarak bilinir hale geldi.[63]

Suriye ve Lübnan'dan Mısır'a göç eden sanatçılar, tiyatro ve edebiyat alanındaki gelişmelere katkıda bulunmuşlardır. Mısır tiyatrosu geç bir başlangıç yapmasına rağmen önemli bir konuma ulaşmış ve takdir edilen bir seviyeye erişmiştir. Diğer yandan Suriye ve Lübnan tiyatrosu, gerileme eğiliminde olup başlangıçtaki parlak dönemlerini sürdürme konusunda başarılı olamamıştır.[64] Lübnan'da yaşanan gerilemenin nedeni olarak bazı kaynaklar, Mârûn en-Nakkâş'ın gösterilerinin zamanla ahlaki değerlerden uzaklaşmasını öne sürse de, bu iddiayı destekleyecek somut kanıtlar sunamamıştır.[65] Suriyeli ve Lübnanlı yazarlar, eserlerinde genellikle temel amacı güldürmek ve eğlendirmek olarak belirlemiş, bu nedenle fasih Arapça yerine “âmmice” adını verdikleri yerel bir dil kullanmışlardır. Ancak ne yazık ki, zaman içinde tiyatro 1890 yılında gazetecilik ve yazarlık gibi maddi hedeflerin gerçekleştirildiği bir platforma dönüşmüştür.[66]

1.2.5. Oryantalizm ve Müsteşrikler

Oryantalizm, Arap edebiyatının canlanmasında önemli bir etken olarak kabul edilir ve bu süreçte müsteşriklerin (doğu kültürünü inceleyen uzmanlar) rolü büyüktür. Arapça kitapların Avrupalılar tarafından basılması, 10. yüzyıldan itibaren başlayan dini misyonlarının bir sonucudur. Avrupalılar, bu dönemde Arap dilini ve edebiyatını incelemeye başlamışlardır. Temel amacı, Tevrat'ı daha derinlemesine anlamak ve bu kültürle ilişkilerini geliştirmek olan bu hareket, 19. yüzyılda daha da yoğunlaşmıştır.[67]

Oryantalistler, Arap dünyasının kültürüne ve edebiyatına olan ilgiyi artırmış, Arapça metinleri çevirmiş ve bu eserleri Avrupa'da yayımlamıştır. Bu süreç, Batı'da Arap edebiyatına ve kültürüne olan ilgiyi artırmış ve bilgi akışını hızlandırmıştır.

---

[63] Rumeysa Bakır Dayi, “Lübnan Edebiyatında Tiyatronun Doğuşu ve Gelişimi”, *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi* 2/4 (15 Eylül 2019), 106.
[64] el-Fâhûrî, *Târîhu’l-edebi’l-‘Arabî,* 927.
[65] Şeyho, *el-Âdâbü’l-‘Arabiyye fi’l-karni’t-tâsi‘a ‘aşar,* 2/70.
[66] Dayi, “Lübnan Edebiyatında Tiyatronun Doğuşu ve Gelişimi”, 107.
[67] el-Fâhûrî, *Târîhu’l-edebi’l-‘Arabî,* 928.

Oryantalistlerin Arapça eserlere olan bu katkısı, bilgi alışverişi ve kültürel etkileşimde bulunarak Arap edebiyatının daha geniş bir kitleye ulaşmasını sağlamıştır.[68]

1.2.6. Okullar ve Edebiyat Akademileri

1.2.6.1. Suriye ve Lübnan'daki Okullar

Fransa ile Lübnan arasındaki uzun süreli ilişkiler, Lübnan'ın edebi başarılar elde etmesine katkı sağlamıştır. Misyoner ve Hristiyan okullarının sayısının artması, Lübnan halkının okuma yazma bilme oranını artırmıştır. Bu durum, edebiyatın gelişimine katkıda bulunan birçok Lübnanlı Hristiyan'ın ortaya çıkmasına da etkili olmuştur. Nahda dönemi, bu dönemde aktif bir rol oynayan bu kişilerin önemli katkılarına sahne olmuştur. Yeni eserler üretilmiş, çeviri ve gazetecilik faaliyetlerine katkıda bulunulmuştur.[69]

1875 yılında Beyrut'ta Yahudilere ait bir okul açılmış ve yaklaşık 25 yıl boyunca Yahudi topluluğuna hizmet etmiş, ancak daha sonra kapatılmıştır. Aynı şekilde, Beyrut'ta Müslümanlar için devlet tarafından 1885 yılında bir ortaokul, ardından da "el-Medresetü'r-Reşîdiyye el-'Askerîyye" (اَلْمَدْرَسَةُ الرَّشِيدِيَّةُ الْعَسْكَرِيَّةُ) kuruldu. 1897 yılında, bazı varlıklı kimseler özel okullar açtı. Özellikle "el-Medresetü'l-'Usmâniyye" (اَلْمَدْرَسَةُ الْعُثْمَانِيَّةُ) adıyla bilinenler, eğitim alanındaki çeşitliliği artırdı. Ayrıca, ulusal ve bilimsel okullar da kuruldu ve bunlar en prestijli olanlar arasında yer aldı. Müfredatları, dini konular yanı sıra; Türkçe, Fransızca, İngilizce, matematik, coğrafya ve muhasebe gibi dersleri içeriyordu.[70]

Daha sonra, 1899 yılında İslami Eğitim Komitesi (لَجْنَةُ التَّعْلِيمِ الإِسْلَامِيَّةُ) kuruldu ve bu komite, biri erkek diğeri kız öğrencilere yönelik olarak iki okul açtı. Bu dönemdeki eğitim kurumları, çeşitli topluluklara yönelik eğitimi teşvik eden ve geniş bir bilgi yelpazesi sunan bir eğitim anlayışını yansıtmaktadır.[71]

---

[68] el-Fâhûrî, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 929.
[69] Landau, *Modern Arap Edebiyat Tarihi (20.yüzyıl)*, 55.
[70] Şeyho, *el-Âdâbü'l-'Arabiyye fi'l-karni't-tâsi'a 'aşar*, 2/66-67.
[71] Şeyho, *el-Âdâbü'l-'Arabiyye fi'l-karni't-tâsi'a 'aşar*, 2/67.

1.2.6.2. Mısır'daki Okullar

Mehmet Ali Paşa döneminden önce Mısır'daki eğitim, el-Ezher gibi kurumlar aracılığıyla dini ilimlere odaklanmıştı ve mezunlar genellikle dini alanlarda uzmanlaşmışlardı. Matematiksel işlemler, temel konularla sınırlıydı ve genellikle miras hesaplamaları gibi pratik uygulamalara odaklanılmıştı. Ancak zamanla, bilimdeki ilerlemelerle birlikte, uygulamalı ilimler ve matematik de eğitim programlarına dahil edilmeye başlandı.[72]

el-Ezher, Mısır'ın gerileme dönemlerinde dahi güçlü bir eğitim kurumu olarak öne çıkmıştır. Bu eğitim kurumu, özellikle Arap diline olan büyük katkılarıyla tanınmıştır.[73] 19. yüzyılın ortalarında, İslami reformcu Muhammed Abduh'un (1849-1905) liderliğinde el-Ezher'deki eğitim müfredatı değiştirilerek, geleneksel klasik yöntemler terk edildi ve Avrupa eğitim yöntemleri de dahil edilerek daha çağdaş bir eğitim modeline geçildi. Bu dönüşüm, Mısır'daki eğitim sisteminde önemli bir evrimi temsil ediyor ve öğrencilere daha geniş bir perspektif sunma amacını taşıyordu.[74]

1.2.6.3. Edebiyat Akademileri

Edebiyat akademileri, eğitim kurumlarıyla birlikte edebiyatın canlanmasına, yazarların yazma ve eserlerini yayınlama motivasyonunu artırmaya yönelik önemli katkılarda bulunmuştur. Ancak, hükümetler zaman içinde bu akademileri denetlemiş ve üzerlerine baskı uygulamıştır. Bu durum, hükümetlerin bu akademilerin büyümesini kendi çıkarları için bir tehdit olarak görmesinden kaynaklanmaktadır.[75]

1.3. NAHDA DÖNEMİ

Nahda Dönemi, Arap edebiyatında bir canlanma ve uyanış dönemidir. Başlangıcı konusunda tarihçiler arasında farklı görüşler olsa da genellikle 18. yüzyılın sonları veya 19. yüzyılın ortalarında ortaya çıktığı kabul edilir. Bu dönem, Arap dünyasında bir uyanış ve canlanma çağı olarak adlandırılır.[76]

---

[72] el-Fâhûrî, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî,* 914.
[73] el-Fâhûrî, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî,* 914.
[74] Somuncuoğlu, "On Dokuzuncu Yüzyılda Nahda Hareketi", 107.
[75] Şeyho, *el-Âdâbü'l-'Arabiyye fi'l-karni't-tâsi'a 'aşar,* 2/68.
[76] Yalar, *Hazırlayıcı Faktörleri Işığında Modern Arap Edebiyatına Giriş,* 34.

Daha önceki dönemlerde Arap edebiyatının çeşitli sebeplerle bozulması ve gerilemesi, kitap yazma geleneğinin zayıflamasına neden olmuştur. Ancak Nahda, bu gerilemeye karşı bir tepki olarak, yazarlar eski eserleri şerh etme ve haşiyeler yazma yoluyla edebiyat geleneğini canlandırmaya çalışmışlardır. Bu, geçmiş eserlere yeni bir bakış açısı getirme ve Arap kültürünün zenginliğini yeniden keşfetme amacını taşımıştır.[77]

1.3.1. Şiir ve Gelişimi

Nahda döneminden önce ortaya çıkan şiirlerin; biçim, içerik ve değer bakımından çoğunlukla yetersiz olduğu gözlemlenmektedir. Bu şiirler, karmaşık anlamlarla dolu olup, süslü sanatlarla yoğun olduğu için bazen gerçek anlamını kaybetmiştir. Şairlerin, aruz sanatı ve nazım sistemleri gibi tekniklere aşırı odaklanmaları durumunda, duygu ve düşünce derinliğini ihmal etmeleri oldukça yaygın bir durumdur.[78] Ancak, bir şiirin gerçek değeri, yalnızca bu tekniklere dayanmamalıdır. Şiirin, okuyucunun ruhunu, duygularını ve kalbini etkileme gücü, eserin içsel zenginliği ve anlam derinliğiyle yakından ilişkilidir.

Mehmet Ali Paşa döneminde, toplumun genel yapısı öncelikle ordu ve askeri işlere odaklanmıştı. Eğitim ve okullar, askeri faaliyetlere ağırlık verilerek ihmal edilmiş, bu durum da kültürel ve entelektüel alanlarda bir gerileme olmuştur. Bu bağlamda, özellikle şiir ve şairlere olan ilgi önemli ölçüde azalmıştır. Halkın çoğu zaten tarım ve diğer işlerle uğraşmak zorunda kaldığından, düşünmeye veya duygularını ifade etmeye ayırabilecekleri zamanları kalmamıştı.[79]

Nahda dönemi genellikle iki aşamalı olarak tanımlanır. Birincisi, uyanış veya diriliş aşaması (طَوْرُ الْبَعْثِ وَالْإِيقَاظِ), diğeri ise gerçek bir rönesansın izlerini taşıyan aşama (طَوْرُ النَّهْضَةِ الْحَقِيقِيَّةِ).[80] Diriliş döneminde iki tür taklit öne çıkmıştır. İlk olarak, çöküş döneminden etkilenen şiir geleneğini devam ettiren şairler bulunmaktaydı. Bu şairler

[77] Yalar, *Hazırlayıcı Faktörleri Işığında Modern Arap Edebiyatına Giriş*, 48; Onireti İbrahim, "İ'âdetü'n-Nazar fî 'Avamili İnhıtâti'l-Edebi'l-'Arabî fi'l-'Asrı't-Türkî", 119-120.
[78] Dayf, *el-Edebü'l-'Arabiyyü'l-mu'âsır fî Mısr*, 39-40.
[79] Dayf, *el-Edebü'l-'Arabiyyü'l-mu'âsır fî Mısr*, 40.
[80] el-Fâhûrî, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 931.

genellikle padişahlar için yazdıkları şiirlerle, törenlerde ve ağıt için yazdıkları eserlerle tanınıyorlardı. Yani, maddi çıkarlar doğrultusunda yazıyorlardı.[81]

Bu tür şiirlerde, sağdan-sola soldan-sağa aynı şekilde okunan beyitler yapmak veya tüm kelimeleri aynı harfle başlatmak gibi biçimsel detaylar önemli bir hüner olarak kabul ediliyordu. Ancak, bu yaklaşım, içerik ve anlamın göz ardı edilmesine neden olarak şiirin gerçek anlamını kaybetmesine yol açabiliyordu.

İkinci tür taklit ise Abbasi ve önceki dönemlere yönelik taklitlerdir.19. yüzyılın ortalarında toplumsal koşulların istikrara kavuşması ve matbaaların kullanımının artmasıyla, kadim şairlerin eserleri çoğaltılarak yeniden basılmıştır. Bu durum, Abbasi dönemi şairlerinin divanlarının geniş bir kitleye ulaşmasını sağlamıştır. Abbasi dönemi şairlerinin eserleri, yeni şairlere rehberlik ederek edebi dilin sağlamlığını ve derinliğini göstermiştir.[82] Bu dönem, çöküş kalıntılarından tamamen kurtulmasa da Arap şiirinin rönesansının başlangıcı olarak kabul edilir.[83]

Hidiv İsmail dönemine kadar olan süreçte, Arap dünyasındaki şiir gelişimi oldukça sınırlıdır. Ancak daha sonra gerçekleşen rönesans dönemi, Batılı eserlerin Arap diline çevrilmesi ve eski eserlerin gün yüzüne çıkması ile modern Arap edebiyatına önemli bir katkıda bulunmuştur.[84]

Modern Arap edebiyatındaki şiir, farklı eğilimlere ayrılan çeşitli ekollerle zenginleşmiştir. Birinci ekol, muhafazakâr bir eğilim taşır. Bu eğilime sahip olanlar, yeniliklere karşı bir direniş gösterse de modern edebiyat ile geçmiş arasında bağ kurmanın önemine inanırlar. Şairler, Batı edebiyatının temalarını ve yöntemlerini kullanarak, bunu ancak kendi ortamlarına ve çağlarına uygun ve doğru bir Arapça üslupla ifade etmelidir. Ne var ki, bu ekol genellikle yenilenme konusundaki çabalarını sınırlı bir çerçeve içinde tuttuğu için, edebiyat alanında çığır açacak kadar büyük bir yenilik getirememiştir.[85] İkinci ekol, yenilikçi bir eğilime sahiptir ve Batı ile sıkı bir etkileşim içindedir. Bu ekoldeki şairler, Batı kültürüne Arap kültüründen daha fazla vurgu yaparlar. Batılı şairlerin fikirlerini, duygularını ve imgelerini benimserler ve hatta

---

[81] Heykel, *Tatavvuru'l-edebi'l-hadîs fî Mısr*, 31.
[82] el-Fâhûrî, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 932-933.
[83] Şevkî Dayf, *el-Fen ve mezâhibüh fi'ş-şi'ri'l-'Arabî* (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1960), 513.
[84] el-Fâhûrî, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 932; Dayf, *el-Edebü'l-'Arabiyyü'l-mu'âsır fî Mısr*, 42.
[85] el-Fâhûrî, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 932-933.

eski Arap yöntemlerini terk ederek, Batı edebiyatını doğrudan benimsemeleri gerektiğini savunurlar. Bu ekol, yenilikçi ve çağdaş bir perspektife odaklanırken, Arap kültüründen uzaklaşma riski taşır.[86] Üçüncü ekol ise mutedil bir eğilime sahiptir. Bu eğilime sahip olanlar, bir tarafa ağırlık vermek yerine, doğru sanatı bulmaya odaklanırlar. Arap şiirini geleneksel kalıplardan çıkarmak için çaba sarf ederler, abartılı gazel şiirleri ve övgü dolu iltifat gibi klişelerden kaçınırlar. Bu ekol, şiiri sosyal varlık ve insan perspektifinden ele almaya odaklanarak, dengeyi koruma çabasındadır.[87]

Sonuç olarak, Modern Arap edebiyatındaki çeşitli eğilimler, geçmişle geleceği birleştirmeye çalışan muhafazakâr, Batı ile güçlü bir etkileşim içinde olan yenilikçi ve dengeyi korumaya odaklanan mutedil bir ekol şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu çeşitlilik, Arap şiirinin zenginliğini ve evrimini yansıtmaktadır.

1.3.1.1. Şiirin Konuları

19. yüzyılda şiirin odaklandığı temalar genellikle övgü, ağıt, gazel ve anlatı gibi geleneksel konularla sınırlıydı. Bu dönemde özellikle övgü temalı şiirler öne çıkıyordu. Padişahı, valiyi ve hatta devlet memurlarını öven şiirler oldukça yaygındı. Bu övgüler, şairin genellikle kazanç veya statü elde etme umuduyla yazılmıştı. Ancak bu tür şiirler duygusallıktan ve samimiyetten yoksundu. Temel amaç, şair ile övülen kişinin karşılıklı çıkarlarına hizmet etmekti. Bu bağlamda, övülen kişilere Allah'ın veya Rasulullah'ın halefi gibi sıfatlar da ekleniyordu. Örneğin, şair Abdulgaffâr el-Ahras (1804-1873), bir sultanı şu şekilde övüyordu:

خَلِيفَةُ اللهِ فِي الْأَقْطَارِ مُحْتَرَمٌ إِنَّ الْعَزِيزَ عَزِيزٌ حَيْثُمَا كَانَ.[88]

Allah'ın ülkelerdeki halifesi saygındır,

Şüphesiz aziz olan, nerede olursa olsun azizdir.

Sonraki zamanlarda, şairler dönemin siyasi ve sosyal meselelerine odaklanmaya başladı. Zayıf yönetim ve mezhep farklılıklarından kaynaklanan siyasi sorunlar, siyasi şiirin güçlenmesine katkı sağladı. Şairler, taraf tutarak bu durumu şiirlerinde dile getirmişler;

---

[86] el-Fâhûrî, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 934.
[87] el-Fâhûrî, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 935.
[88] Fâik Mustafa Ahmed - Sâlim el-Hamdanî, *el-Edebü'l-'Arabiyyü'l-hadîs dirâse fî şı'rih ve nesrih* (İran: Zeynelâbidîn, 2014), 35.

ancak bazıları tarafsız kalarak barış ve huzur içinde yaşamak istediklerini ifade etmişlerdir.

Bu bağlamda, durumun düzelmemesinden kaynaklanan çaresizlik ve şikayetlere ek olarak, ne zaman düzeleceği sorularını da içeren aşağıdaki beyti inceleyebiliriz:

مَتَى يَنْجَلِي هٰذَا الظَّلَامُ الَّذِي أَرَى وَيَكْشِفُ عَنْ وَجْهِ الصَّبَاحِ نِقَابَهُ.[89]

Gördüğüm bu karanlık ne zaman dağılıp, sabahın yüzünü ortaya çıkaracak?

Ancak, siyasi durumu eleştiren bu tür şiirler genellikle sorunların çözümüne somut katkı sağlamayan sadece şikâyet ve sızlanmalardan ibaret olma eğilimindeydi. Bazı şairler, hükümdarların zulmünden kurtulmak amacıyla hicretin bir çıkış olduğuna inanarak göç çağrıları yapmıştır. Örneğin, bu hususta Abdülganî el-Cemîl (1780-1863) şöyle demiştir:

فَهَلَّا رَحَلْنَا إِلَى غَيْرِهَا لِنَحْظَى بِعِزٍّ وَعَيْشٍ أَتَمّ

فَلَا بَارَكَ اللهُ فِي بَلْدَةٍ تُعَدُّ الْأُسُودُ بِهَا كَالْغَنَم.[90]

Hadi, saygınlık ve daha dolu bir yaşamın tadını çıkarmak için başka beldeye gidelim.

Allah, aslanların koyun sayıldığı bir beldeyi mübarek kılmasın!

Arap edebiyatında içki ve eğlence konuları da önemli bir yer tutmuştur. Ali Ebû Nasr (1811-1881), şarabın sunuluşunu şu şekilde anlatmıştır:

أَهْدَى الْحَبِيبُ لِمَنْ أَحَبَّ قَدَحًا تَحَلَّى بِالذَّهَبِ

قَدْ رَاقَ مَنْظَرُ حُسْنِهِ وَدَعَا لَهُ دَاعِي الطَّرَبِ.[91]

Aşık, sevdiğine altın yaldızlı bir kadeh sundu.

Onun güzel görüntüsü hoşuna gitti ve onu eğlenmeye davet etti.

Sonuç olarak, bu dönemin siyasi ve sosyal koşulları, geleneksel temaların yanı sıra halkın ihtiyaçlarını karşılayan yeni konuların ortaya çıkmasına neden oldu. Önceki dönemde kadınlara yazılan gazellerin aksine, şimdi kadın haklarına ve özgürlüğüne dair

---

[89] Ahmed - el-Hamdanî, *el-Edebü'l-'Arabiyyü'l-hadîs*, 45.
[90] Ahmed - el-Hamdanî, *el-Edebü'l-'Arabiyyü'l-hadîs*, 44.
[91] Ahmed - el-Hamdanî, *el-Edebü'l-'Arabiyyü'l-hadîs*, 55.

eserler önem kazandı. Tasavvuf şairleri, duygu ve düşünceleriyle öne çıktı. Milliyetçilik, Doğu-Batı çatışması, Mehcer edebiyatı, kuşak farkı ve Filistin gibi yeni konular da edebiyatı zenginleştirdi.[92] Şairler, yenilenme çabası içinde, Arap kimliğini unutturacak şekilde Batılı şairleri taklit etmeye başladı. Ancak, bu durumu abartarak Arap kültürünü göz ardı etme tehlikesiyle karşılaştılar. Batılı tarzını örnek alarak, vezin, kafiye ve duyguların ifade biçimleriyle savaştılar. Kısacası, Arap şiiri bu dönemde büyük bir değişim ve çeşitlenme sürecinden geçmiştir.[93]

1.3.1.2. Araplarda ve Batıda Şiir Divanları

Batılı şairler divan yazarken genellikle belirli bir konu seçer ve bu konu etrafında yazmaya karar verdikten sonra ilgili temayı işlerler. Örneğin; hayat felsefesi, tabiat sevgisi veya aşk gibi belirli bir tema etrafında şiirlerini oluştururlar. Ancak Arap kültüründe divan, farklı şartlarda yazılmış şiirlerden oluşur. Şairlerin divanlarındaki şiirler arasında genellikle belirli bir birlik veya ortak amaç bulunmaz. Şairler, çeşitli konularda ve farklı duygusal durumlarda yazdıkları şiirlerini bir araya getirirler. Bu nedenle, divanlarına belirli bir başlık koymak, şairler için zor olabilir.[94]

Eski divanlara şairlerin adlarının verilmesinin nedeni de bu olabilir. Çünkü, şairlerin şiirleri geniş bir yelpazede olduğu ve belirli bir temaya bağlı olmadığı için, divanlarını kategorize etmek veya başlıklandırmak zordu.

1.3.2. Nesir ve Gelişimi

Eski nesir, seci ve süsleme sanatlarıyla dolup taşarken, yazarlar Avrupa'dan döndüklerinde, öğrendiklerini kendi dillerinde ifade etmek istediklerinde, duygu ve düşüncelerini yeterince dile getiremediklerini fark ettiler. Bu durumu aşmak için Bulak Matbaası, Abbasilerin öne çıkan eserlerinden biri olan Kelîle ve Dimne gibi duygusal derinlik taşıyan, seci ve süsleme sanatları içermeyen eserleri basarak eski formattan kurtulmaya katkı sağladı.[95]

---

[92] Mehmet Yalar, *Modern Arap Şiiri: Kavram-Kaynak-Yapı* (Bursa: Arasta Yayınları, 2003); Ahmet Kazım Ürün, "Modern Arap Edebiyatında Öne Çıkan Bazı Temalar", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 35 (20 Haziran 2016), 131-144.
[93] Dayf, *el-Fen ve mezâhibüh fi'ş-şi'ri'l-'Arabî*, 515-516.
[94] Dayf, *el-Fen ve mezâhibüh fi'ş-şi'ri'l-'Arabî*, 514-515.
[95] Dayf, *el-Fen ve mezâhibüh fi'n-nesri'l-'Arabî*, 391.

Bu dönemde nesir, yazarlar tarafından büyük ilgi gördü ve şiirin ötesinde önemli gelişmeler kaydetti. İlk yazılan eserlerde, sözcükler anlamın önüne geçti ve ifadeler zayıf kaldı. Yazarlar, edebi kurallara ve çeşitli bedîî sanatlara bağlı kalarak yenilik getiremedikleri için, aynı anlama gelen birkaç kelimeyi kullanarak, tekrarlamalara sıkça başvuruyorlardı. Ancak bu dönem, çöküş çağına yakın olduğu için bir uyanış döneminin belirtilerini taşıyan bir evrim süreci olarak değerlendirilebilir.[96]

19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde matbaalarda hem Batı'dan tercüme edilen hem de Abbasi döneminin eserleri gazete ve dergilerde yayımlandı. Modern Arap edebiyatı, Batılı eserler ile klasik Arap edebiyatının ortak mahsulü olarak ekilen tohumların meyvelerini toplamaya başladı. Ayrıca yeni nesli, edebiyatta neyin değerli olduğu konusunda eğitmek üzerine okullar inşa edilmeye çalışıldı.[97]

Halk, muhafazakâr ve reformcu eğilimlerle iki ayrı gruba ayrıldı ve bu bölünme sonucunda birkaç belirgin eğilim ortaya çıktı: el-Ezher'deki muhafazakâr eğilim, ılımlı yenilikçi eğilim, aşırı yenilikçi eğilim ve Suriye'den gelen göçmenlerin eğilimi.[98] Osman Celal (1889-1828) gibi bazı yazarlar, klasik Arap dilinin tamamen terk edilmesi ve onun yerine halk dilinin kullanılması çağrısında bulundu. Ancak, âmmice (halk dili), edebiyat ve yazarlarının çevresinden hızla mizah ve karikatür basınının ortamına geçti ve böylece günümüze kadar varlığını sürdürdü.[99]

19. yüzyılın sonuna kadar yazı, eski nesir yöntemlerinden tamamen kurtulamamıştır. Ancak 20. yüzyılın başlarında yazarlar, edebiyat araştırmalarına daha derinlemesine daldı. Bu sayede, anlaşılması güç ve aşırı süslü üslubu geride bırakarak, sade ve anlaşılır bir şekilde yazmaya özen gösterdiler. Bu durum, edebiyatın gerçek bir rönesans aşamasına ulaştığını göstermektedir.[100] İnsanlar, artık seci ve süslü üsluplar kullanarak yazanlara pek ilgi göstermez oldular; çünkü bu tür üslupları, kendilerinden uzak ve kendi zevklerine uygun olmayan bir ifade biçimi olarak değerlendirmeye başladılar.[101] Dönemin edebiyatında dikkate değer bir olgu, bazı yazarların vatan ve vatanseverlik

---

[96] el-Fâhûrî, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 939.
[97] el-Fâhûrî, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 939.
[98] Dayf, *el-Fen ve mezâhibüh fi'n-nesri'l-'Arabî*, 392.
[99] Dayf, *el-Fen ve mezâhibüh fi'n-nesri'l-'Arabî*, 391.
[100] el-Fâhûrî, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 939.
[101] Dayf, *el-Fen ve mezâhibüh fi'n-nesri'l-'Arabî*, 393.

konularına odaklanmasıdır. Geçmişte vatan kelimesi genellikle İslam alemini veya hilafet devletini içeriyordu. Özellikle Rifâ‘a et-Tahtâvî'nin yazıları, vatan fikrinin bu dönemde ortaya çıktığını göstermektedir.[102]

Nahda dönemi, Arap edebiyatında bir diriliş ve yeniden doğuş sürecini simgeler. Bu dönemde, nesir türünde çeşitli yeni türler ortaya çıkmış ve edebi açıdan zenginlik yaşanmıştır. Hitâbet, makale ve hikâye tercüme faaliyetleri, bu dönemde öne çıkan önemli nesir türlerindendir.

1.3.2.1. Hitâbet

Hitâbet, siyasette ve toplumda reform çağrılarını ifade etmenin temel araçlarından biri olarak kabul edilir. Tarih boyunca sadece dinî konularda kullanılan hitâbet, zaman içinde çeşitli alanlarda ihtiyaçlardan dolayı genişlemiş ve evrim geçirmiştir. Eski dönemlerde, hatipler hutbelerini genellikle önceden hazırlanmış kitaplardan okuma eğilimindeydi.[103]

19. yüzyılın ortalarında edebiyat, aristokrat sınıfın sınırlarını aşarak geniş bir toplumsal tabakada ilgi görmeye başlamıştır. Bu dönemde, hitâbet edebiyatı da önemli bir evrim geçirerek, özellikle özgürlük ve siyasi hakları içeren bir tür olarak belirmiştir. Bu evrimde, Mustafa Kâmil (1874-1908) ve Sa‘d Zağlûl (1857-1927) gibi siyasilerin güçlü söz sanatıyla ön plana çıkması, hitâbet geleneğine yeni bir boyut kazandırmıştır.[104]

Siyasi hitâbet, sadece mevcut yöneticilerin eylemlerini eleştirmekle kalmayıp aynı zamanda Hidiv'i kınamak, dış müdahalelere karşı durmak ve otoriter yönetimlere karşı güçlü kampanyalar yürütmek gibi toplumu etkileyen önemli mesajlar içermiştir. Sosyal hitâbet ise çeşitli hayırsever kuruluşlar ve sosyal dernekler aracılığıyla reformcu düşüncelerin yayılmasını sağlayarak; kültür, eğitim ve ekonomi gibi alanlarda daha iyi bir yaşam için çağrıda bulunmuştur.[105] Ayrıca, hukuk hitâbet sanatında uzmanlaşan hukukçular, Arap mahkemelerini Batı mahkemeleriyle benzer hale getirerek adalet sisteminde önemli değişikliklere liderlik etmişlerdir. Bu, hukuki alandaki gelişmelerin

---

[102] Heykel, *Tatavvuru'l-edebi'l-hadîs fî Mısr*, 41.
[103] Heykel, *Tatavvuru'l-edebi'l-hadîs fî Mısr*, 75-76.
[104] Dayf, *el-Edebü'l-'Arabiyyü'l-mu'âsır fî Mısr*, 204.
[105] Heykel, *Tatavvuru'l-edebi'l-hadîs fî Mısr*, 77.

toplumsal yapıda meydana gelen değişikliklere önemli katkılarda bulunduğunu göstermektedir.[106]

1.3.2.2. Makale

Arap edebiyat tarihinde makale yazımı, geçmiş dönemlerde bilinmemekteydi. Bu durum, makalenin kısa bir metin olarak değil, daha uzun ve Câhız'ın "Resâilü'l-Câhız" gibi küçük kitap formlarını alarak ifade bulduğu kalıpların Arap kültüründe mevcut olmasından kaynaklanmaktadır. Batı'dan alınan etkilerle birlikte Araplar, modern dönemde ve gazetecilik ihtiyaçları doğrultusunda makale yazımının belirli bir formunu benimsemişlerdir. Makale, sade bir yazı tarzına sahip olması ve süsleme sanatlarından arınmış olması nedeniyle halka hitap edebilen, geniş kitleler tarafından anlaşılabilir bir iletişim aracı olarak kabul edilmiştir. Bu durum, düşünce gerektirmeyen ve kolayca ulaşılabilir olan makalelerin, hızlı bir şekilde siyasi konularda yayılmasına ve halka doğrudan seslenmeye başlamasına zemin hazırlamıştır. Bu sürecin bir sonucu olarak Urâbî Paşa Ayaklanması gibi önemli siyasi olaylar, bu yeni makale geleneğinin ürünleri arasında yer almıştır. Sosyal alanda, mizahi ve duygusal öğeler içeren reformcu sosyal makaleler de bu dönemde kaleme alınmıştır. Özellikle Muhammed Abduh gibi düşünürlerin yazdığı dini ve toplumsal reform çağrısı yapan makaleler, Arap düşünce yapısının gelişimine önemli katkılarda bulunmuştur. Edebiyat ve kültür konularını ele alan edebî makaleler, pasif bir üslupla ortaya çıkmasına rağmen, zaman içinde nesiller arası hızlı bir evrim geçirerek Arap edebiyat hayatını etkilemekte önemli bir rol oynamıştır. Bu dönemdeki makalelerin siyasi, sosyal ve dini çeşitliliği, Arap makale geleneğinin zenginleşmesine ve çeşitlenmesine olanak tanımıştır.[107]

Makale geleneğinin ortaya çıkışı ve gelişimi, siyasi ve toplumsal ihtiyaçlara cevap olarak şekillenmiş ve bu farkındalığın bir ürünü olarak evrilmiştir. Yazarların gazete ve dergiler aracılığıyla eğitimsiz kitlelere hitap etmeye çalıştığı bu dönemde, ağır ve anlaşılması zor bir dilin kullanımı zorluğu beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda, makale geleneği, Arap düşünce dünyasının bu süreçteki gelişimine önemli bir katkıda bulunmuştur.[108]

---

[106] Dayf, *el-Edebü'l-'Arabiyyü'l-mu'âsır fî Mısr*, 204.
[107] Dayf, *el-Edebü'l-'Arabiyyü'l-mu'âsır fî Mısr*, 205-207.
[108] Heykel, *Tatavvuru'l-edebi'l-hadîs fî Mısr*, 70-71.

1.3.2.3. Hikâye ve Tercüme Faaliyetleri

Arap dünyasında hikâye edebiyatının kökleri Cahiliye dönemine kadar gitmektedir. Bu dönemde Araplar, savaşları ve olayları anlatan birçok hikâye kitabına rastlamaktadır. Ayrıca, Kuran'da da peygamberlerin ve gönderildikleri kavimlerin kıssaları geniş bir şekilde yer alır. Ancak hikâye tercümeleri, nahda döneminde öne çıkarak daha geniş bir kitleye ulaşmış ve Lübnan bu alanda diğer Arap ülkelerinden önce önemli bir rol oynamıştır. Bu durumun arkasındaki nedenler arasında, erken Batı teması ve Lübnan'da yaygınlaşan misyoner okulları yer almaktadır. Mısır'da ise tercüme, devletin denetimindeki resmî kurumlarda gerçekleşmekte ve tercüme bölümündeki memurlar, emir aldıkları şekilde tercüme işlemini gerçekleştirmekteydi. Örneğin Rifâ‘a et-Tahtâvî gibi tercümanlar, bu kurumların başında olmalarına rağmen, bazı zorluklarla karşılaşmış ve Fransız yazar Fénelon'un eseri “Les aventures de Télémaque” adlı eserin tercümesi olan “Vekâi‘u’l-eflâk fî havâdisi Telîmâk” (وَقَائِعُ الْأَفْلَاكِ فِي حَوَادِثِ تَلِيمَاك) ya da diğer bazı kaynaklarda geçtiği şekliyle “Mevâkı‘u'l-eflâk fî vekâi‘ı Telîmâk” (مَوَاقِعُ الْأَفْلَاكِ فِي وَقَائِعِ تَلِيمَاك)[109] 1849 yılında tamamlanmış ancak 1867 yılında Mısır yerine Beyrut'ta basılabilmiştir.[110]

Hikâye çevirmenliği, sosyal ve kültürel gelişim gerektiren bir sanattır. Lübnan'ın yapısı ve halkının doğası, bu tür gelişime hazır olduğunu göstermektedir. Bu nedenle Lübnanlıların büyük bir oranı, tercüme edilen hikâyeleri kabul etmeye ve onlardan zevk almaya hazır bir durumdaydı. Ancak, Mısırlılar yıllardır bu sanatın yararlı olmadığını düşünmüş, onu hor ve önemsiz görmüştür.[111]

Gazete ve dergiler, tercüme edilen hikâyelerin yayılmasında etkili olmuştur. Bu mecralar, hikâyeleri geniş kitlelere ulaştırmış ve basın özgürlüğünün gelişimine katkıda bulunmuştur. Hikâyelerin yayılmasıyla, hikayesiz bir gazete veya dergi neredeyse görülmeyen bir durum haline gelmiştir.[112] Zamanla eleştiri ve denetimin azalmasıyla birlikte yazarlar, istedikleri gibi hareket etme özgürlüğüne sahip olmuşlardır. Bu durum,

---

[109] Heykel, *Tatavvuru’l-edebi’l-hadîs fî Mısr*, 40.
[110] Latîf Zeytûne, “Tercemetü’l-Kıssa ile’l-‘Arabiyye fî ʿAsrı’n-Nahda”, *Mecelletü’l-Faysal* 144 (Şubat 1989), 28.
[111] Zeytûne, “Tercemetü’l-Kıssa ile’l-‘Arabiyye fî ʿAsrı’n-Nahda”, 28-29.
[112] Zeytûne, “Tercemetü’l-Kıssa ile’l-‘Arabiyye fî ʿAsrı’n-Nahda”, 29.

hikâyelerin adının, yazarının ve kaynağının belirtilmeden aktarılmasına yol açmıştır. Bazı yazarlar, yabancı hikâyeleri okuyup kendi dilinde yeniden yazarak ve sadece karakter isimlerini değiştirerek, eseri kendi ürünleri gibi sunmuşlardır. Bu durum, tiyatro çevirmenlerinin ünlü oyunları seçerken dikkat ettiği kuralların, hikâye yazarları tarafından benimsenmediğini göstermektedir.[113]

Hikâye tercümelerinde görülen çeşitli akımlar, yazarların farklı amaçlarını yansıtmaktadır. Bir grup yazar, okuyucuları eğlendirmek amacıyla yazarken, diğerleri hikâyeyi ticari bir meta olarak görüp para kazanmak için yazmıştır. Ticari amaçla yazan yazarlar, zaman baskısı nedeniyle eserleri orijinalinden değil, başka bir çeviriden aktarmıştır. Diğer grup yazarlar da dini konulara odaklanarak, hikâyelerini genellikle azizlerin ve dindar kişilerin yaşamları etrafında şekillendirir. Bu yazarlar, ruhu arındırmayı ve toplum içinde iyiliği yaymayı amaçlar. Hikâyeleri, İlah'ın kullarına olan rahmetini vurgulayarak manevi bir derinlik kazanır ve okuyucuları etik, ahlaki veya dini düşüncelere yönlendirme amacı taşır. Son grup ise, Arap dünyasının karşılaştığı zorlukları ve düştüğü durumu fark ederek, Arap dilinin geleceğine önem vermiştir. Hikâyelerini farkındalık ve sosyal reform aracı olarak kullanarak, toplumun bilincini artırmayı ve olumlu değişiklikler yapmayı amaçlamışlardır. Farah Antûn (1874-1922) gibi öncü isimler, edebiyatlarını kullanarak Arap dünyasının sorunlarına dikkat çekmiş ve bu sorunların üstesinden gelmek için kültürel ve sosyal iyileştirmeler önermişlerdir.[114]

---

[113] Zeytûne, “Tercemetü’l-Kıssa ile’l-‘Arabiyye fî ʿAsrı’n-Nahda”, 29-30.
[114] Zeytûne, “Tercemetü’l-Kıssa ile’l-‘Arabiyye fî ʿAsrı’n-Nahda”, 29-32.

İKİNCİ BÖLÜM

ZEYNEB FEVVÂZ'IN HAYATI VE ESERLERİ

2.1. HAYATI

2.1.1. Doğumu ve Çocukluğu

Lübnanlı bir yazar ve modern Arap edebiyatının nahda dönemindeki önemli figürlerinden biri olan Zeyneb Fevvâz'ın doğum tarihi konusundaki çeşitli görüş ayrılıkları, mevcut kaynakların belirsizliği ve tutarsızlığına dayanmaktadır. Birçok yazar, Zeyneb'in doğum tarihini belirlemekte farklılık göstermiştir. Bazıları 1850[115], bazıları da 1860[116] olduğunu söylemektedir. Hatta 1865[117] yılında doğduğunu söyleyenler de olmuştur. Bu konuda yapılan tartışmalara rağmen, en tutarlı ve en mantıklı görüş, Zeyneb Fevvâz'ın doğum tarihini 1846[118] olarak belirtenlerin argümanlarına dayanmaktadır. Bu görüş, Zeyneb'in Mısır'a gidişi ile Fâtıma el-Es'ad'ın Ali el-Es'ad Bey ile evlenmesi tarihine dayanmaktadır. Özellikle, 1845[119] yılında gerçekleşen evlilik ve evlendikten bir yıl sonra doğan kızları Zeyneb el-Es'ad[120] ve ona yakın yaştaki Zeyneb Fevvâz'ın nedime olarak seçilmiş olmasına odaklanılarak, 1846'nın en olası doğum tarihi olduğu savunulmaktadır. Ölüm tarihinin ise 1914 yılının birinci ayı olduğu konusunda herkes hemfikirdir. [121]

---

[115] İmîlî Fâris İbrâhim, *Edîbât Lübnâniyyât* (Beyrut: Dâru'r-Reyhânî, 1961), 27.
[116] Edhem el-Cündî, *A'lâmü'l-edeb ve'l-fen* (Dımaşk: Matba'atü Savti Sûriye, 1954), 2/528; Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-'Ilm, 1992), 3/108; Ömer Kehhâle, *A'lâmü'n-nisâ fî 'âlemeyi'l-'Arab ve'l-İslâm* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1977), 2/82.
[117] Fethiye Muhammed, *Belâgatü'n-nisâ fî'l-karni'l-'ışrîn* (Mısır: Vekâletü's-Sıhâfeti'l-'Arabiyye, 2021), 33.
[118] Zeyneb Nübüvveh Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz Râide min a'lâmi'n-nahdati'l-'Arabiyyeti'l-hadîse 1846-1914* (Dımaşk: Menşûrâtü Vizâreti's-Sekâfe, 2000), 51; Hasan Muhammed Salih, *Dîvânü Zeyneb Fevvâz* (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Mehaccati'l-Beydâ li't-Tıbâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 2008), 19; Yûsuf Es'ad Dâgır, *Masâdirü'd-dirâsâti'l-edebiyye* (Beyrut: Matba'atü Deyri'l-Muhlis, 1955), 2/637.
[119] Salih, *Dîvânü Zeyneb Fevvâz*, 19.
[120] Salih, *Dîvânü Zeyneb Fevvâz*, 19.
[121] Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz*, 51; Fâris İbrâhim, *Edîbât Lübnâniyyât*, 27; Îmân en-Nemir, "Zeyneb Fevvâz fecru'n-nisviyyeti'l-'Arabiyye", *Merâyâ-7* (Mısır: el-Marâyâ, 2018), 52; Salih, *Dîvânü Zeyneb Fevvâz*, 19.

“Kadınların Otoritesi” (حُجَّةُ النِّسَاءِ), “Doğu'nun İncisi” (دُرَّةُ الشَّرْقِ), “Adalet Sancağının Taşıyıcısı” (حَامِلَةُ لِوَاءِ الْعَدَالَةِ) ve “Tesettürün İncisi” (دُرَّة صَدَفِ الْحِجَابِ) gibi çeşitli unvanlarla tanınan[122] Zeyneb Fevvâz, “Fevvâz” soyadıyla bilinse de, yazar Muhammed el-‘Abd Hammûd, onun “Hammûd” olduğunu iddia ediyor. Bu farklılığın nedeni, aynı baba ve anneden olmalarına rağmen, aynı evin çocuklarından bazılarının “Hammûd”, diğerlerinin ise “Fevvâz” soyadını taşımasıdır. Bu durumun kaynağı, “Fevvâz” ailesinden olan Şeyh Hammûd b. Hâc Hüseyin b. Fevvâz’ın, cömertliği ve iyiliği, “Fevvâz” ailesini öyle etkilemiştir ki, ona saygı göstermek adına bazıları “Fevvâz” yerine “Hammûd” adını kullanmayı tercih etmiştir.[123] Ancak, Zeyneb Fevvâz'ın kendisini kitabı “ed-Dürru’l-mensûr”un girişinde, “Ben, Allah'a muhtaç ve O'na sığınan Zeyneb bint Alî Fevvâz b. Hüseyn b. Ubeydillâh b. Hasan b. İbrâhim b. Muhammed b. Yusuf Fevvâz el-Âmili, doğum ve köken itibarıyla Suriyeli, ikamet yeri itibarıyla Mısırlıyım”[124] şeklinde ifade ettiğini görüyoruz. Bu nedenle, Zeyneb Fevvâz'ın “Hammûd” değil “Fevvâz” soyundan geldiğini anlıyoruz. Ne yazık ki, Zeyneb Fevvâz, “ed-Dürru’l-mensûr” adlı kitabında Doğu ve Batı'dan yaklaşık 456 kadının hayatını kaleme almasına rağmen kendisi ve ailesi hakkında yukarıda yazılanlardan başka herhangi bir bilgi vermemiştir.

Zeyneb Fevvâz, 1860-1870 yılları arasında gerçekleşen göç dalgası sırasında Mısır'a hicret eden Şamlı ailelere mensup bir kişiydi.[125] Kendisi, Güney Lübnan'ın Cebeliâmil bölgesinde yer alan Tebnîn köyünden gelmekte olup, aynı zamanda maddi açıdan mütevazı bir “Şii” Müslüman aileye mensup olduğu biliniyor.[126] O zamanlar bölgedeki çoğu köylü gibi mütevazı kırsal bir evde yaşıyordu.[127] O zaman Cebeliâmil, her bir eyaletin yönetimi bağımsız olarak, vergilerini kendisi toplayan, parasını ve toprakları dilediği gibi yöneten ve yatırım yapan feodal aileler tarafından yönetiliyordu.[128]

---

[122] Zeyneb Fevvâz, *Husnü’l-‘avâkıb ve’l-hevâ ve’l-vefâ*, thk. Fevziyye Fevvâz (Beyrut: el-Meclisü’s-Sekâfî li Lübnâni’l-Cenûbî, 1984), 20.
[123] Salih, *Dîvânü Zeyneb Fevvâz*, 16-17.
[124] Zeyneb Fevvâz, *ed-Dürru’l-mensûr fî tabakâti rabbâti’l-hudûr* (Beyrut-Lübnan: Dâru’l-Kütübi’l-‘Ilmiyye, 1999), 1/11.
[125] en-Nemir, “Zeyneb Fevvâz fecru’n-nisviyyeti’l-‘Arabiyye”, 52.
[126] en-Nemir, “Zeyneb Fevvâz fecru’n-nisviyyeti’l-‘Arabiyye”, 52.
[127] Fevvâz, *Husnü’l-‘avâkıb ve’l-hevâ ve’l-vefâ*, 12.
[128] Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz*, 26.

Zeyneb Fevvâz'ın ailesinin el-Es‘ad iktidarına yakınlığıyla tanındığı ve Zeyneb'in ilk yıllarının bu iktidarla sıkı bir ilişki içinde geçtiği belirtilmekle birlikte,[129] Zeyneb'in saraydaki rolü konusunda farklı açıklamalar bulunmaktadır. Genellikle, Zeyneb Fevvâz'ın ailesinin ekonomik zorluklar yaşadığı ve bu nedenle iktidardaki el-Es‘ad ailesinin sarayında bir hizmetçi olarak çalışmaya gönderildiği ifade edilmektedir.[130]

Ancak bu perspektife karşı olarak, yazar Hasan Salih'in, Zeyneb Fevvâz'ın “ed-Dürru’l-mensûr” kitabındaki anlatısından hareketle, Fâtıma Hanım'a duyduğu derin sevgi ve minnettarlık hislerini temel alarak, Zeyneb'in aslında bir nedime olarak seçildiğini ve Fâtıma el-Es‘ad'ın Zeyneb Fevvâz'ı kendi kızı gibi benimsediğini öne süren bir yaklaşım ortaya konulmuştur. Ayrıca hizmetçi-hanım ilişkilerinin sınırlarını çizerken, özellikle bir hizmetçinin, hanımının kızının saçını çekmesi veya aynı yatakta yatması gibi davranışların toplumsal normlara aykırı olduğunu vurgulamaktadır.[131] Olay, yazar Hasan Salih'in ifadesine göre Zeyneb el-Es‘ad'ın annesi Fâtıma Hanım'ın, Ali Bey'e kızları Zeyneb'in yaşıtı bir arkadaş getirme önerisiyle gerçekleşmiştir. Zeyneb Fevvâz, bu öneriye cevaben seçilmiş ve Zeyneb el-Es‘ad ile birlikte okula gitmiş, içecek ve yiyeceklerini onunla paylaşmıştır.[132]

Fâtıma Halîl el-Es‘ad Hanım, Zeyneb Fevvâz'ın zekasını ve azmini fark edince ona ilgi gösterdi. Zeyneb'e okuma-yazma öğretti, onu ilme teşvik etti ve bu sayede ilk eğitimini Tebnîn'deki saray okulunda Şeyh Ca‘fer Mugniyye'nin himayesinde Zeyneb el-Es‘ad ile aldı.[133] O dönemde el-Es‘ad Sarayı'nda, İranlı bir bilim adamı olan “el-Kâşânî” tarafından hediye edilen nadir el yazmaları ve değerli kitapların bulunduğu büyük bir kütüphane bulunmaktaydı. Zeyneb, bu kütüphaneden faydalanarak onu ana ilgi alanı haline getirdi.[134]

---

[129] en-Nemir, “Zeyneb Fevvâz fecru’n-nisviyyeti’l-‘Arabiyye”, 52; Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz*, 55; Lutfî Mûsâ Ferrân, “Zer‘un ahrace şat’ehû 3” (loutfi farran, 18 Ağustos 2016) (Https://vassets.cdnsw.com/fs/Root/d8dqn-_3.pdf), 11.

[130] Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz*, 55; Şükran Fazlıoğlu, “Zeyneb Fevvâz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2013), 44/359; Muhammed Süleymân Hasan, “Zeyneb Fevvâz Râidetü’n-Nahdati’l-‘Arabiyyeti’l-Hadîse”, *Mecelletü’l-Ma‘rife* 454 (Temmuz 2001), 263; Halef Ebû Zeyd, “Zeyneb Fevvâz Evvelü Rivâiyye Nisâiyye”, *Mecelletü’ş-Şârikati’s-Sekâfiyye* 37 (Kasım 2019), 94; en-Nemir, “Zeyneb Fevvâz fecru’n-nisviyyeti’l-‘Arabiyye”, 52.

[131] Salih, *Dîvânü Zeyneb Fevvâz*, 20.

[132] Salih, *Dîvânü Zeyneb Fevvâz*, 19.

[133] Fevvâz, *Husnü’l-‘avâkıb ve’l-hevâ ve’l-vefâ*, 13; Salih, *Dîvânü Zeyneb Fevvâz*, 22.

[134] Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz*, 55; Ferrân, “Zer‘un ahrace şat’ehû 3”, 11.

Zeyneb'in edebiyat ve şiirdeki zekâ ve yetenekleri, el-Es‘ad Sarayı'nda kendisine özel bir konum kazandırmıştır.[135] Hatta Ali Bey, her yıl düzenlediği at evcilleştirme gezilerinde ailesiyle birlikte Zeyneb Fevvâz'ı da yanında götürerek, onun edebi sohbetlerini dinlemeye alışmıştı.[136]

Bu şekilde Zeyneb, ilim yolculuğuna el-Es‘ad Sarayı'nda devam etti ve daha sonra Fâtıma Hanım'ın kardeşi Halîl el-Es‘ad'ın sarayında görev yapan Muhammed Hammûd Fevvâz ile tanıştı. Bu tanışma sonucunda, Fâtıma Hanım tarafından ikisi evlendirildi. Muhammed Hammûd Fevvâz, o dönemde çakırcıbaşı olarak görev yapıyordu ve bu pozisyon, el-Es‘ad sarayındaki özel koruma şefine denk bir öneme sahipti.[137] Ancak, Zeyneb Fevvâz'ın edebi hırsları ve kültürel düzeyi ile örtüşmeyen bu evlilik, aralarındaki entelektüel ve kültürel farklılıkların büyük olması nedeniyle uzun ömürlü olmadı.[138] Şeyh Ahmed ‘Ârif ez-Zeyn, bu evlilik hakkında kendi gazetesi olan el-‘Irfan'da yayımladığı bir makalede şöyle dedi: [139]

“Elbette ki, başarısızlık onun başarısızlığı değil, ancak yaşadığı toplumun eksikliğiydi. Bu genç kadının, düşünsel ufuklarını genişletmiş bir bilinç ve farkındalık kazandığı bir ortamda, düşünsel ve edebi hedefleri ile insanî vizyonları arasında derin bir uçurum bulunan ve kendisine uygun olmayan bir adamla nasıl yaşayabilirdi?”. Bu yüzden, Zeyneb Fevvâz, evliliğini bitirip, ilim ve edebiyat yolunu izlemeye devam etti.

Ancak, o dönemde toplum, bir kadının evlenmeden hayatını devam ettirmesine olumlu bakmıyordu.[140] Bundan dolayı bir akrabası, Zeyneb'e talip oldu, ancak Zeyneb onu reddetti. Akrabası ısrarla talebini sürdürdü, hatta onu tehdit ederek kaçırmaya çalıştı. Bu durumdan kurtulmak amacıyla Zeyneb, bir grup tüccarla Beyrut'a kaçtı ve orada Mısırlı Yûsuf Hamdi Yeğen'in evinde hizmetçi olarak çalışmaya başladı.[141] Bunun ardından Zeyneb, Yeğen ailesiyle birlikte Mısır'a gitti ve burada daha açık ve özgür bir ortamda kendini bulmaya karar verdi.[142] O dönemde Mısır, İsmail Paşa'nın liderliğindeki devlet

---

[135] İmîlî Nasrullah, *Nisâ râidât mine’ş-Şark* (Kahire: ed-Dâru’l-Mısriyyetü’l-Lübnâniyye, 2001), 9.
[136] Fevvâz, *Husnü’l-‘avâkıb ve’l-hevâ ve’l-vefâ,* 13.
[137] Fevvâz, *Husnü’l-‘avâkıb ve’l-hevâ ve’l-vefâ*, 13; Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz,* 55.
[138] Fevvâz, *Husnü’l-‘avâkıb ve’l-hevâ ve’l-vefâ,* 14.
[139] Ferrân, “Zer‘un ahrace şat’ehû 3”, 11; Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz,* 55.
[140] Nasrullah, *Nisâ râidât mine’ş-Şark*, 11; Ferrân, “Zer‘un ahrace şat’ehû 3”, 11-12.
[141] Salih, *Dîvânü Zeyneb Fevvâz*, 74; Cemîle Emîn Hüseyin, *el-Mer’e fi’r-rivâyeti’l-Lübnâniyyeti’l-mu‘âsıra (1899-2009)* (Beyrut-Lübnan: Dâru’l-Fârâbî, 2016), 49; Nâdyâ el-Cürdî Nüveyhıd, *Nisâ min bilâdî* (Beyrut: el-Müessesetü’l-‘Arabiyye li’d-Dirâsât ve’n-Neşr, 1986), 201.
[142] Fevvâz, *Husnü’l-‘avâkıb ve’l-hevâ ve’l-vefâ,* 14.

yapısı ve fikir özgürlüğüyle bilinen bir merkez haline gelmişti.[143] Ancak bazı kaynaklarda Zeyneb'in Yeğen ailesiyle değil, Mısır'da yaşayan ve hukuk okuyan kardeşi Muhammed Ali Fevvâz ile birlikte Mısır'a gittiği ve onunla yaşadığı belirtilmektedir.[144] Hatta Zeyneb Fevvâz'ın, 2 Haziran 1894 yılında vefat eden kardeşine birden fazla mersiye yazdığı ve bazı mektuplarında bu kardeşinden bahsettiği bilinmektedir.[145] Bazı kaynaklara göre, Zeyneb'in o dönemde on yaşında olduğu iddia ediliyor.[146] Ancak göç ve doğum tarihine, evlilik geçmişine dair yapılan incelemeler, bu bilginin yanlış olduğunu ortaya koymaktadır. Daha doğrusu, Zeyneb Fevvâz'ın o dönemde muhtemelen yirmili yaşlarında olduğu düşünülebilir. Dolayısıyla, Zeyneb Fevvâz'ın yaklaşık olarak 1870 yılında Mısır'a geçiş yaptığı ve o dönemde gençlik yıllarında olduğuna dair belirtiler bulunduğu ifade edilmektedir.[147]

Mısır'da, Yusuf Yeğen ailesinin yakın dostlarından biri, "en-Nîl" gazetesinin sahibi olan Türk şair ve gazeteci Hasan Hüsnü et-Tuveyrânî[148] (1850-1897) ile tanıştı. et-Tuveyrânî Paşa, Zeyneb'in zekâsını, kavrama yeteneğini ve hızlı öğrenme kabiliyetini fark ederek, ona tarih, Arap dili ve edebiyatı, fıkıh gibi alanlarda bilgi edinmesinde yardımcı oldu. Aynı zamanda Zeyneb'in gazetecilik ve yazarlık yeteneklerini geliştirmesine rehberlik etti. Böylece Zeyneb, basını bir platform olarak benimsedi.[149] Bu platformda, sesini duyurmak ve kadın özgürlüğü ile hakları için mücadele etmek amacıyla reformist ve yönlendirici makaleler kaleme aldı. Bu nedenle, kadın özgürlüğüne çağrıda bulunan öncülerden biri olarak geniş bir kabul gördü.

Zeyneb'in kişiliği, dikkat çekici bir ciddiyet ve kararlılıkla belirginleşti. Zeyneb, sohbetlerdeki konuşmalar ve haberler dahil olmak üzere çevresinde olan biten her şeyi dikkatle takip eden ve hızlı bir şekilde ezberleyebilen bir gözlemciydi. Hatta Kur'ân'ı

---

[143] Fevvâz, *Husnü'l-'avâkıb ve'l-hevâ ve'l-vefâ*, 14.
[144] Nasrullah, *Nisâ râidât mine'ş-Şark*, 12.
[145] Zeyneb Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye* (Cîze: Vekâletu's-Sıhâfe el-'Arabîyye, 2019), 240=243.
[146] Kehhâle, *A'lâmü'n-nisâ fî 'âlemeyi'l-'Arab ve'l-İslâm*, 2/82; Muhammed Seyyid Berake, "Safahât Mechûle fî Edebinâ'l-Hadîs: Zeyneb Fevvâz (1860-1914)", *Mecelletü'l-Faysal* 198 (Haziran 1993), 51.
[147] en-Nemir, "Zeyneb Fevvâz fecru'n-nisviyyeti'l-'Arabiyye", 52.
[148] Hasan Hüsnü Paşa et-Tuveyrânî (1850-1897), Kahire'de doğmuş olup soyu Türklere dayanmaktadır. Bir süreliğine Astana'da kalmış, burada birçok gazete ve dergi kurmuştur. Daha sonra Kahire'ye dönüp burada "en-Nîl", "eş-Şems" ve "el-Me'ârif" gibi önemli gazeteleri kurmuştur. Eserleri arasında "Semerâtü'l-Hayât" (Hayatın Meyveleri) adlı iki ciltlik eser de bulunmaktadır. et-Tuveyrânî, Paşa unvanını almış ve Astana'da vefat etmiştir. Daha fazla bilgi için bk. Corcî Zeydân, *Târîhu âdâbî'l-lugati'l-'Arabiyye* (Mısır: el-Hilâl, 1937), 240.
[149] Marilyn Booth, *Şehîrâtü'n-nisâ' edebü't-terâcim ve siyâsâtü'n-nev' fî Mısr*, çev. Sehar Tevfîk (Kahire: el-Merkezü'l-Kavmî li't-Terceme, 2008), 66; Nasrullah, *Nisâ râidât mine'ş-Şark*, 11; en-Nemir, "Zeyneb Fevvâz fecru'n-nisviyyeti'l-'Arabiyye", 52.

okuyup büyük bir kısmını ezberledi. Keskin hafızasıyla, öğrendiklerini ve duyduklarını düzenli bir şekilde arkadaşlarına anlatarak, hafızasını daha da güçlendirmeye çalışıyordu.[150] Bu dönemde, Zeyneb'in Mısırlı bir Miralay ile evlendiği konuşuluyordu. Ancak bunu doğrulayan herhangi bir kanıt veya bilgi bulunmamaktadır.[151]

2.1.2. Eğitimi ve Hocaları

Zeyneb Fevvâz'ın eğitim yolculuğu, el-Es‘ad Sarayı'nda başlamış ve bu süreçte Fâtıma el-Es‘ad'ın önemli bir rehber olduğu bilinmektedir.[152] Ancak, Zeyneb'in diğer bilim dallarındaki öğrenimi konusunda çeşitli görüş ayrılıkları mevcuttur. Genel olarak, Zeyneb'in temel okuma, yazma ve İslam bilimleri eğitimini saray okulunda almış olduğu noktasında bir genel kabul bulunmakla birlikte, daha özel konularda, özellikle nahiv, beyân ve belagat gibi disiplinlerde çeşitli öğretmenlerden ders aldığı ifade edilmektedir. Zeyneb Fevvâz, Sarf, beyân ve arûz konularında eğitimini Hasan Hüsnü et-Tuveyrânî'den, nahiv ve inşâ derslerini Muhyiddin en-Nebhânî'den, ileri düzey okuma-yazma becerilerini ise Muhammed eş-Şiblî'den aldığı belirtilmektedir.[153] Ancak, yazar Hasan Muhammed Salih, Zeyneb Fevvâz'ın ileri düzeyde okuma-yazma becerilerini Muhammed eş-Şiblî'den aldığı fikrini reddetmiş ve O'nun rolünü, yazım hatalarını düzeltmekle sınırlı görmüştür. Ayrıca, Zeyneb'in okuma ve yazma konusundaki bilgilerini saray okulunda Şeyh Ca‘fer Mugniyye'den aldığı ve ek derslere ihtiyaç duymadığı belirtilmektedir.[154]

Zeyneb Fevvâz, Fatıma el-Es‘ad ve kızı Zeyneb el-Es‘ad ile birlikte erkekleri ve kadınları birbirinden ayıran perdenin arkasından Ali el-Es‘ad Bey'in edebi salonuna katıldı. Bu salon, birçok yetenekli şair ve yazarın bir araya geldiği, edebiyat konularında yoğun tartışmaların ve diyalogların sıkça gerçekleştiği bir mekân olarak biliniyordu. Kadınlar, bu ortamda edebi tartışmaları ve diyalogları dikkatle dinleyip ardından

---

[150] Nüveyhıd, *Nisâ min bilâdî*, 200; Emîn Hüseyin, *el-Mer’e fi’r-rivâyeti’l-Lübnâniyyeti’l-mu‘âsıra*, 47.
[151] Muhammed Yûsuf el-Mukallid - Ahmed ‘Ârif ez-Zeyn, “Zeyneb Fevvâz”, *Mecelletü’l-‘Irfân* 8/6 (Mart 1923), 455.
[152] ‘Îsâ Fettûh, “Fevvâz (Zeyneb)” (Dımaşk: el-Mevsû‘atü’l-‘Arabiyye, 2006), 14/749.
[153] Fevvâz, *Husnü’l-‘avâkıb ve’l-hevâ ve’l-vefâ*, 16; Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz*, 59-76; el-Cündî, *A‘lâmü’l-edeb ve’l-fen*, 2/528; Berake, “Safahât Mechûle fî Edebinâ’l-Hadîs: Zeyneb Fevvâz (1860-1914)”, 51.
[154] Salih, *Dîvânü Zeyneb Fevvâz*, 24.

eleştirel görüşlerini cesaretle paylaşıyorlardı. Zeyneb Fevvâz, bu özel salonlarda edebi yeteneğini geliştirdi.[155]

Zeyneb Fevvâz'ın aldığı bu eğitim, o dönemde bir kız veya kadının elde edebileceği en üst düzeydeydi. Özellikle de alt sınıf halktan bir kız için, bu durumu adeta bir mucize olarak nitelendirilebilir. Çünkü o dönemde, kızlara ve kadınlara günümüzde bildiğimiz anlamda eğitim verilmemekteydi. Kızlar için mevcut olan eğitim, belirli bir sınıftaki kızlar için belirlenen bir eğitimi içeriyordu. Bu da genellikle nakış sanatları, yemek hazırlama ve bazı âdâbı muâşeret konularını kapsamaktaydı. Bu tür eğitim, kızın 19. yüzyıl aristokrat bir evin hanımı olmasını sağlamak amacıyla düzenlenirdi. Bu bağlamda, Âişe Teymur'un öğrenme hikayesi bu yönüyle önemli bir örnektir.[156]

Zeyneb'in genel kültüründen bahsedecek olursak, derin bir Arap İslam kültürüne hâkim olduğunu ifade edebiliriz. Zeyneb, tarih kitaplarının büyük bir bölümünü okumuş ve hatta "ed-Dürru'l-mensûr" kitabının girişinde okuduğu ve derlediği kaynakları detaylı bir şekilde paylaşmıştır. Toplamda 40'a yakın kaynağa başvurduğu bilinmektedir.[157]

Yazar Fevziyye Fevvâz (1940-…),[158] Zeyneb'in "er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye" kitabındaki bir makalesinden hareketle onun Fransız diline biraz aşina olduğunu iddia etmiştir.[159] Zeyneb, Arap dili ile Fransız dili arasında bir karşılaştırma yapmış ve bu çerçevede ünlem, soru işareti ve parantez gibi noktalama işaretlerinin Fransızcada olduğu gibi benimsenmesi gerektiği yönünde bir çağrıda bulunmuştur.[160]

Zeyneb Fevvâz, azimli çalışma tutkusu ve akademik başarısı sayesinde yazı ve şiir yazma yeteneklerini geliştirmiştir. Böylece, Mısır'da öngörülerini gerçekleştirmiş, edebi kişiliğini tamamlayarak siyasi ve sosyal konuları ele alma becerilerinde önemli bir seviyeye ulaşmıştır. Reform ve rehberlik alanlarında olumlu katkılarda bulunarak kadın özgürlüğüne yapılan çağrılarda öncü bir rol üstlenmiştir.

---

[155] Salih, *Dîvânü Zeyneb Fevvâz*, 23-24.
[156] el-Cündî, *A'lâmü'l-edeb ve'l-fen*, 2/526; Salih, *Dîvânü Zeyneb Fevvâz*, 99.
[157] Fevvâz, *ed-Dürru'l-mensûr*, 1/12-13.
[158] Fevziyye Fevvâz, 1940 yılında Lübnan'ın güneyindeki Tebnîn kasabasında doğmuştur. Hayatının birçok evresini geçirdiği Cebeliâmil bölgesinde, Güney Lübnan Kültür Konseyi'nin düzenlediği çeşitli kültürel etkinliklere aktif bir şekilde katılmıştır. Aynı zamanda, Zeyneb Fevvâz'ın akrabası olarak, bu ünlü yazarın zengin mirasını koruma ve bir araya getirme misyonuna odaklanmıştır. Güney Lübnan'da, edebi ve kültürel eserleri belgelemek için gösterdiği büyük çaba, bölgedeki kültürel zenginliği ve tarihi muhafaza etme konusundaki kararlılığını yansıtmaktadır. bk. Habîb Sâdık, *Delîlü cenûbi Lübnân kitâben* (Beyrut: el-Meclisü's-Sekâfî li Lübnâni'l-Cenûbî, 2010), 249.
[159] Fevvâz, *Husnü'l-'avâkıb ve'l-hevâ ve'l-vefâ*, 17.
[160] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 82-84.

Böylelikle, Arap gazeteleri Zeyneb'e kapılarını açtı. O da cesur ve aktif yazılarıyla tanındı. Kadının toplumdaki durumu ve özgürlüğü ile ilgili her olayda görüşünü dile getirmekten çekinmedi. Görüşleri her zaman araştırmaya ve derin bir anlayışa dayanıyordu. Topluma kötü alışkanlıklardan kaçınma çağrısı yaptı, ilerlemeyi ve bilgi edinmeyi teşvik etti ve ahlaki değerlerin benimsenmesinin insanlığın gelişimine olan etkisine vurgu yaptı.

Zeyneb Fevvâz'ın yazıları şu gazetelerde yayınlandı: en-Nîl, el-Mü'eyyed, el-Ahâlî, el-Mühendis, Fursatü'l-Avkât, el-Hilâl, el-Fetât, el-Müktetaf, Enîsü'l-Celîs, el-Livâ', Râ'idü'n-Nîl, el-İttihâdü'l-Mısrî, el-Üstâz, el-Fetâ, Zehratü'l-Fetât, Lisânü'l-Hâl, el-Büstân.[161] Bu kadar çok gazetede yazması, o dönemde Zeyneb Fevvâz'ın geniş bir alana sahip olduğuna işaret etmektedir.

2.1.3. İkinci Evliliği ve Suriye'ye Yolculuk

Zeyneb Fevvâz'ın şöhretinin Suriye'ye ulaşması, bazı yazarların ilgisini çekti. Bu yüzden onu daha yakından tanımak için onunla yazışmaya başladılar. Zeyneb Fevvâz ile yazışan Edîb Nazmi (1840-1918),[162] onun üslubundan etkilendi ve onunla evlendi. Nikahı, İskenderiye'de öğretmeni Hasan Hüsnü et-Tuveyrânî'nin evinde gerçekleşti. Ardından, Zeyneb, Şam'a gitti.[163]

Zeyneb Fevvâz, Suriye'de kendi potansiyelini keşfetme, edebi yönden öne çıkma ve annelik hayalini gerçekleştirme umuduyla yaşamını sürdürdü.[164] Ancak, Edîb Nazmi ile geçirdiği üç yıllık evlilik dönemi, beklediği gibi olmadı. Bu süre zarfında Havran'a bağlı bir köyde yaşayan Fevvâz, bölgede edebi bir canlılık bulamamıştı. Mısır gazetelerinin gecikmeli ulaşması, bazı gazete ve dergilerin yasaklı olması ve postanın seyrek gelmesi gibi sebeplerle Zeyneb'in edebi ilerleme kaydetme çabaları zorlu bir süreç içerisinde geçiyordu.[165]

---

[161] Fevvâz, *Husnü'l-'avâkıb ve'l-hevâ ve'l-vefâ*, 20; Nasrullah, *Nisâ râidât mine'ş-Şark*, 13; Berake, "Safahât Mechûle fî Edebinâ'l-Hadîs: Zeyneb Fevvâz (1860-1914)", 51.

[162] Muhammed Edîb Nazmi et-Tanâhî, aslen Mısırlı olup 1840 yılında Şam'da doğmuş ve 75 yaşına kadar yaşamıştır. Gazetecilik ve edebiyata büyük bir ilgi duymuş, 1896 yılında Şam gazetesinin başkanlığını üstlenmiştir. Ayrıca Suriye'de Ticaret Odası'nın başkanlığını da yapmış, ardından 1895 yılında yardımcı savcı olarak görev almıştır.

[163] Fevvâz, *Husnü'l-'avâkıb ve'l-hevâ ve'l-vefâ*, 21; Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz*, 64; Ferrân, "Zer'un ahrace şat'ehû 3", 12.

[164] Fevvâz, *Husnü'l-'avâkıb ve'l-hevâ ve'l-vefâ*, 21.

[165] Salih, *Dîvânü Zeyneb Fevvâz*, 74-75; Fevvâz, *Husnü'l-'avâkıb ve'l-hevâ ve'l-vefâ*, 21.

Yüksek beklentilere sahip olan Zeyneb, yaşadığı bölgede edebi bir canlılık bulamayınca büyük bir hayal kırıklığı yaşadı. Ayrıca eşi Edîb Nazmi'nin, üç karısı daha olduğunu öğrenmesi, evliliklerinin uzun ömürlü olmasını engelledi.[166] Özellikle Zeyneb gibi, çok eşliliğin her iki taraf için de bir vebal olduğunu düşünen birinin devam etmesi zaten imkansızdı. Bu yüzden, Zeyneb'in entelektüel isteklerini karşılamak için yapılan tüm çabalar başarılı olamadı. Edîb Nazmi, Zeyneb'in hayalindeki edebi atmosferi elde etmek amacıyla Şam'a yerleşmeye karar verdi. Bu bağlamda, Ebu's-Su'ûd Murâd, Hasan Abdülmecîd ed-Dûmânî, Muhammed Abdülmecîd ed-Dûmânî, Abdülkâdir Bedrân, Reşîd el-Huşeymî, Selîm Unhûrî, Hüseyin Hüsnî, Seyyid es-Seletacî, Ömer Nühûlî, Sâlih Vehbî el-Bağdâdî, Abdûh el-Hımsî ve Es'ad el-Hımsî gibi Şam'ın ünlü yazarları ve şairleriyle haftalık edebi toplantılar düzenledi. Bu toplantılara Zeyneb, bir perdenin arkasından veya yan odadan katılıyordu. Zeyneb'in söyledikleri ile diğer katılımcıların sözleri Edîb Nazmi tarafından iletiliyordu.[167]

O dönemdeki katı gelenekler ve kurallar, kadınların edebi çevrelerde erkeklerle birlikte çalışmasını, yazar veya edebiyatçı bir kadın olmasının bir önemi olmaksızın, sınırlıyordu. Bu durum, kadınların farklı yaşam alanlarında özgürce kendilerini ifade etmelerini engelleyen katı bir duvar örüyordu. Ancak Zeyneb, bu zor koşullara rağmen kendi kimliğini kabul ettirmeyi başardı.

Ne var ki, bu zorlu şartlar altında, edebiyat ve düşünce alanında özgür bir öncü olma hedefine ulaşmak mümkün olmadı. Zeyneb, bu ortamda kendini bir yabancı gibi hissetti ve yazmaya ara vererek, edebi gelişiminde bir durgunluk yaşadı. Özellikle Şam'daki evliliğinde mutlu olamadığı gerçeği göz önüne alındığında, Kahire'ye duyduğu özlem daha da belirgin hale geldi.[168] Böylelikle, Suriye'yi terk etti, ancak yazar Nazmi'nin kalbinde hoş bir hatıra bıraktı. Bir gün, Nazmi'ye bir arkadaşı, Zeyneb'le kavga edip etmediğini veya ona vurup vurmadığını sorduğunda, Nazmi, şu şiirle cevap verdi:[169]

رَأَيْتُ أُنَاسًا يَضْرِبُونَ نِسَاءَهُمْ فَشُلَّتْ يَمِينِي يَومَ أَضْرِبُ زَيْنَبَا

فَزَيْنَبُ شَمْسٌ وَالنِّساءُ كَوَاكِبُ إِذَا طَلَعَتْ لَمْ تُبْقِ مِنهُنَّ كَوْكَبَا

[166] Salih, *Dîvânü Zeyneb Fevvâz*, 75.
[167] Fevvâz, *Husnü'l-'avâkıb ve'l-hevâ ve'l-vefâ*, 22; Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz*, 66; Ferrân, "Zer'un ahrace şat'ehû 3", 12.
[168] Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz*, 66.
[169] Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz*, 67.

“Kadınlarını döven erkekler gördüm. Zeyneb’e bir fiske vuracağım gün elim kırılsın. Çünkü Zeyneb, güneş; diğer kadınlar ise yıldızdır. Güneş doğduğunda, gökyüzünde onlardan tek bir yıldız bile bırakmaz.”

2.1.4. Mısır’a Dönüşü ve Ölümü

Zeyneb Fevvâz, edebi ilerleme kaydedemediğini hissettiğinde, Mısır'a dönme ve boşanma seçeneği dışında başka bir çare olmadığını fark etti.[170] Bu yüzden, Suriye'den ayrıldı; ancak Suriye halkı üzerinde olumlu bir iz bıraktı. Hatta bölgedeki bir ilkokula adı verildi.[171] Mısır'a döndüğünde, edebi faaliyetlerine devam etti. Ancak son yıllarda, sağlık sorunları nedeniyle sosyal yaşamı ve yazmayı bıraktı. Bir makalesinde, bir tartışmaya cevaben şöyle dedi:

“Eğer doktorlar sol göz sinirlerimdeki hasar nedeniyle yazmamı engellemeseydi, bu konudaki düşüncelerimi size açık bir şekilde ifade ederdim.”[172]

Zeyneb, Mısır'da elde ettiği başarılara ve şöhrete rağmen ilk vatanını unutamamıştır. Hayatının sonlarına doğru, vatanına duyduğu özlemi şiirlerinde şu şekilde dile getirmiştir:[173]

يَا أَيُّهَا الصَّـــرْحُ إِنَّ الدَّمْعَ مُنْهَمِلُ فَهَلْ تُعِـيدُ لَنَا يَا دَهْرُ مَنْ رَحَلُوا

قَدْ كُنْتَ مَسْقَطَ رَأْسِي فِي رُبَى وَطَنِي إِنَّ الدُّمُوعَ عَلَى الْأَوْطَانِ تَنْهَمِلُ

أَبْكِيـكَ يَا صَرْحُ كَالوَرْقَاءِ نَـادِبَةً شَوْقًا إِلَيْهِمْ، إِلَى أَنْ يَنْتَهِيَ الْأَجَلُ

تَبْنِينُ إِنْ كُنْتِ فِي بُعْدِي عَلَى حُزْنٍ فَالْيَوْمُ يَوْمُ رُجُوعِي الْقَلْبُ يَشْتَعِلُ

Ey sarayım; gözyaşları sel olup akıyor.
Ey zaman; ölenleri bize geri getirebilir misin?
Sen benim vatanımın tepelerinde doğduğum yerdin.
Kuşkusuz gözyaşları vatan için akar.
Ey saray vatanım; yas tutan bir güvercin gibi sana ağlıyorum.

---

[170] Fevvâz, *Husnü’l-‘avâkıb ve’l-hevâ ve’l-vefâ*, 22.
[171] Fevvâz, *Husnü’l-‘avâkıb ve’l-hevâ ve’l-vefâ*, 22; Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz*, 52.
[172] Zeyneb Fevvâz, “et-Takrîz ve’l-İntikâd (ed-Dürru’l-mensûr fî tabakâti rabbâti’l-hudûr)”, *Mecelletü’l-‘Irfân* 2/6 (Haziran 1910), 317.
[173] Zeyneb Fevvâz, “Kal‘atü Tebnîn”, *Mecelletü’l-‘Irfân* 2/6 (Haziran 1910), 289; Salih, *Dîvânü Zeyneb Fevvâz*, 29; Fevvâz, *Husnü’l-‘avâkıb ve’l-hevâ ve’l-vefâ*, 22; Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz*, 67-68; Nasrullah, *Nisâ râidât mine’ş-Şark*, 16.

Ömür sermayem bitene kadar onlara duyduğum hasretle…

Ey Tebnîn; ben uzaktayım diye üzgünsen;

Bugün, dönüş günümdür yüreğim yanıyor.

Bu yazılanlardan anlaşıldığı üzere, Zeyneb, Tebnîn'e dönmeyi planlıyordu, ancak hastalığı bu dileğini gerçekleştirmesine engel oldu. 27 Ocak 1914 tarihinde, yaklaşık 70 yaşında hayata gözlerini yumdu.[174] Dönemin gazetelerinde yayımlanan taziye ilanında şu ifadeler yer aldı:

نَعَتْ أَنْبَاءُ مِصْرَ الْمَرْحُومَةَ زَيْنَب فَوَّاز الْكَاتِبَةَ، الشَّاعِرَةَ وَالْمُؤَلِّفَةَ، وَأَوَّلَ امْرَأَةٍ اِشْتَهَرَ اسْمُهَا فِي عَالَمِ الأَدَبِ وَالْكِتَابَةِ فِي الصُّحُفِ وَقَدْ نَالَتْ شُهْرَةً بَعِيدَةً فِي حَيَاتِهَا. وَنَالَتْ حُظْوَةً كَبِيرَةً عِنْدَ كُبَرَاءِ مِصْرَ وَسُورِيَا.[175]

“Mısır haber ajansları; edebiyat dünyasında ve gazete yazarlığında meşhur olan, hayatı boyunca geniş bir ün kazanan, Mısır ve Suriye'nin ileri gelenleri arasında büyük bir yer edinen ilk kadın yazar ve şair merhum Zeyneb Fevvâz'ın ölüm haberini vermektedir.”

Corcî Zeydân'ın kurduğu el-Hilâl gazetesi, Zeyneb Fevvâz için taziye yayımlayarak onun en önemli edebi eseri olan “ed-Dürru’l-mensûr” adlı kitabına şu şekilde vurgu yaptı:

وَقَدْ أَدْرَكَ الْأَجَلُ فِي أَوَاسِطِ يَنَاير المَاضِي الْمَرْحُومَةَ زَيْنب فوَّاز صَاحِبَةَ كِتَابِ الدُّرِّ الْمَنْثُورِ.[176]

“Geçen ocak ayının ortalarında ed-Dürru’l-mensûr adlı eserin yazarı Zeyneb Fevvâz vefat etmiştir.”

Zeyneb Fevvâz'ın vefatının ardından geçen 23 yılın sonunda, yazar Muhammed Yûsuf el-Mukallid tarafından kaleme alınan ve “Kaybolan Deha” anlamına gelen “en-Nübûğu’d-dâi‘” (اَلنُّبُوغُ الضَّائِعُ) adlı şiir, Zeyneb Fevvâz'ın anısına ithaf edilmiştir. Şair, eserinde şu beyitlere yer vermiştir:[177]

قَضَتْ حَنِينًا عَلَى الْأَوْطَانِ نَائِيَةً غَرِيبَةَ الدَّارِ لَمْ تَنْظُرْ لَهَا عَضُدَا

---

[174] Fevvâz, *Husnü’l-‘avâkıb ve’l-hevâ ve’l-vefâ*, 22.
[175] Muhammed Yûsuf el-Mukallid, “Ehemmü’l-Ahbâr ve’l-Ârâ”, *Mecelletü’l-‘Irfân* 5/4 (Şubat 1914), 159.
[176] Corcî Zeydân, “Zeyneb Fevvâz”, *Mecelletü’l-Hilâl* 5 (Şubat 1914), 386.
[177] Muhammed Yûsuf el-Mukallid, “en-Nübûg ed-Dâ’i‘”, *Mecelletü’l-‘Irfân* 27/3 (Mayıs 1937), 199; Salih, *Dîvânü Zeyneb Fevvâz*, 120.

قُمْ سَائِلَ النِّيلِ عَنْهَا! إِنَّهَا شَرِبَتْ مِنْ مَائِهِ فَهِيَ لَنْ تَظْـمَأَ إِذًا أَبَدَا

هُنَاكَ، فِي كَنَفِ الْأَهْرَامِ مَرْقَدُهَا فَأَيْنَ زَارَهَا فِي مِصْرَ أَوْ شَهِدَا؟؟

Yabancı bir misafir gibi hayatını vatanından uzakta ondan medet ummadan.

Kalk; Nil'e onun hakkında sorular soran kişi! Zira o, onun sularından içtiği için asla susamayacak.

Onun istirahatgâhı (mezarı) orada, piramitlerin yanı başında ama nerede onu Mısır'da ziyaret eden ya da gören?

Ayrıca yazar İmîlî Nasrullah, Güney Lübnan Kültür Konseyi'nin sempozyumunda Zeyneb Fevvâz hakkında şunları ekliyor:

رَحَلَتْ بَعْدَمَا حَمَلَتْ رِسَالَةَ بَعْثِ المَرْأَةِ العَرَبِيَّةِ مِنْ جُمُودِهَا، وَرِجْعِيَّةِ مُحِيطِهَا. وَصَوَّرَتِ الْمُجْتَمَعَ المِصْرِيَّ عَلَى حَقِيقَتِهِ خُصُوصًا أَوضَاعَ الْمَرْأَةِ فِيهِ وَقَدْ مَكَّنَتْهَا، خِبْرَتُهَا وَنَظْرَتُهَا الثَّاقِبَةُ، وَتَحَرُّرُهَا الْفِكْرِيُّ، مِنْ كِتَابَةِ أَعْمَالٍ فِي غَايَةِ الأَهَمِّيَّةِ.[178]

"Zeyneb Fevvâz, Arap kadınının pasifliğinden ve çevresindeki geri kalmışlıktan kurtulması gerektiğine dair güçlü bir mesaj bıraktıktan sonra bu hayattan göç edip gitti. Mısır toplumunu, özellikle de kadınların içinde bulunduğu durumu olduğu gibi tasvir etti. Tecrübesi, etkileyici bakış açısı ve fikir özgürlüğü, ona son derece önemli eserler kaleme alma imkânı sağladı."

Zeyneb Fevvâz'ın yaşamı ve edebi başarıları, onun zorlu koşullara rağmen nasıl parladığını ve çevresindeki zorluklara karşı nasıl direndiğini yansıtan önemli bir örnektir. Ailesinin aristokrat sınıfından gelmemesi ve babasının yazar veya devlet görevlisi olmaması, onun edebi kariyerine destek olacak bir aile geçmişine sahip olmadığını göstermektedir. Öte yandan, diğer kadın yazarlar ve edebiyatçılar arasında Zeyneb Fevvâz'ın benzersiz bir konuma sahip olduğu görülmektedir. Babasının yüksek bir pozisyonda olmamasına rağmen, kendi yeteneğine olan inancı ve edebi çabası sayesinde başarı elde etmiştir. Bu durum, Zeyneb Fevvâz'ın hayatında kendi edebî yolunu açan bir özgünlük ve güçlü bir irade sergilediğini ortaya koymaktadır.

[178] Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz*, 69-70.

Yazar Zeyneb Nübüvveh Bahbûh, Zeyneb'i "yaban çiçeğine" (زَهْرَةٌ بَرِّيَّةٌ) benzetmesi,[179] onun çevresindeki zorluklara rağmen öne çıkmasını ve ilerlemesini ifade etmede doğru bir metafor olabilir. Zeyneb Fevvâz'ın başarısı, sadece edebi yetenekleriyle değil, aynı zamanda yaşadığı zorluklara meydan okuma ve kendi yaratıcı yolunu bulma yeteneğiyle de ilişkilidir.

Ancak, Zeyneb Fevvâz'ın hayatına dair birçok bilinmeyenin olması ve farklı hikayelerin bulunması, onun biyografisinin tam olarak anlaşılamadığını göstermektedir. Özellikle "ed-Dürru'l-mensûr" adlı eserinde kendi hayatına dair verdiği bilgilerin sınırlı olması, onun hakkında daha fazla bilgi edinmek isteyenler için bir zorluk oluşturmaktadır.

Sonuç olarak, Zeyneb Fevvâz'ın başarısı, sadece bireysel yeteneklerine değil, aynı zamanda kararlılık, direnç ve kendi benzersiz yaratıcı yolunu bulma isteğiyle de ilişkilidir. Onun hayatı, edebi dünyada nasıl parlayabileceğimizi ve zorluklarla nasıl başa çıkabileceğimizi ilham verici bir örnek olarak göstermektedir.

2.2. ESERLERİ

Zeyneb Fevvâz, edebi ve düşünsel eserleriyle kendi döneminin okuyucularının ilgisini çeken önemli bir yazar olarak öne çıkmıştır. Edebiyat dünyasında bıraktığı etki, basılı ve basılmamış eserleri arasında geniş bir yelpazede yer almaktadır. Romanlar, sosyal edebi makaleler, tiyatro, şiir ve biyografiler gibi farklı türlerde zengin bir edebi ve entelektüel üretim sergilemiştir. Ancak, Zeyneb Fevvâz'ın eserlerine erişimde yaşanan zorluklar, özellikle de Suriye'de yaşamış olmasına ve adını taşıyan bir okulun bulunmasına rağmen, birçok kişinin bu yazar hakkında sınırlı bilgiye sahip olmasına neden olmuştur. Bu durum, yazarın eserlerinin geniş kitlelere ulaşmasını kısıtlamakta ve birçok kişi tarafından hala bilinmemekte ya da eksik bilgilerle anılmaktadır.

2.2.1.Tabakât

2.2.1.1. ed-Dürru'l-Mensûr fî Tabakâti Rabbâti'l-Hudûr

(اَلدُّرُ الْمَنْثُورُ فِي طَبَقَاتِ رَبّاتِ الْخُدُورِ)

"ed-Dürru'l-mensûr", Zeyneb Fevvâz'ın yazdığı en önemli kitaplardan biridir ve bir ansiklopedi niteliğindedir. Fevvâz, bu kitapta Arap ve yabancı kökenli, farklı sosyal

[179] Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz*, 9.

sınıflardan gelen yaklaşık 456 kadının biyografisini yazmıştır. Bu eseri hazırlarken 40 farklı kaynağı incelemiş olup,[180] kitabın yazımına 7 Ekim 1891 tarihinde başlamıştır.[181] 1893 (h. 1313) yılında Mısır'ın Bulak Matbaası'nda basılan kitap, büyük bir hacme sahiptir ve yaklaşık 552 sayfadan oluşmaktadır.[182] Ancak günümüzdeki nüshalar genellikle iki cilt halindedir. Her cilt yaklaşık 400 sayfadan oluşmaktadır. Birinci cilt, Hz. Âmine'den Susanna'ya,[183] ikinci cilt ise Şeceratüddür'den Ladî Rasûl'e kadar uzanan kadınları içermektedir.[184]

Zeyneb Fevvâz, kitabının girişinde bu kitabı yazma amacını şu sözlerle açıklamıştır:

فَلَحِقَتْنِي الْحَمِيَّةُ وَالْغَيْرَةُ النَّوعِيَّةُ عَلَى تَأْلِيفِ سِفْرٍ يُسْفِرُ عَنْ مُحَيَّا فَضَائِلِ ذَوَاتِ الْفَضَائِلِ مِنَ الْآنِسَاتِ وَالْعَقَائِلِ، وَجَمْعِ شَتَاتِ تَرَاجِمِهِنَّ بِقَدْرِ مَا يَصِلُ إِلَيْهِ الْإِمْكَانُ، وَإِيرَادِ أَخْبَارِهِنَّ مِنْ كُلِّ زَمَانٍ وَمَكَانٍ.[185]

"Erdemli kadınların ve hanımefendilerin sahip oldukları özellikleri anlatan bir kitap yazmaya, mümkün olduğunca onların biyografilerinden bölümler toplamaya, her zaman ve mekândan onların haberlerini aktarmaya olan şevkim ve tutkum beni bu kitabı yazmaya sevk etti."

Ayrıca eserin girişinde Zeyneb Fevvâz, kitabı hakkında şöyle demiştir:

خَدَمْتُ بِهِ جِنْسِي اللَّطِيفَ وَإِنَّهُ لَأَكْرَمُ مَا يُهْدَى لِغُرِّ الْكَرَائِمِ.[186]

"Onunla cins-i latif olan hemcinsime hizmet ettim. Kuşkusuz o, onurlu kişilere sunulan en değerli hediyedir."

---

[180] Fevvâz, *ed-Dürru'l-mensûr*, 1/441-446; Zeyneb Fevvâz, *ed-Dürru'l-mensûr fî tabakâti rabbâti'l-hudûr* (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-'Ilmiyye, 1999), 2/425-430.
[181] Radvâ 'Âşûr vd., *Mevsû'atü'l-Kâtibeti'l-'Arabîyye: Mısır ve Sudan (1873-1999)* (Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ li's-Sekâfe ve Müessesetü Nûr li Dirâsâti ve Ebhâsi'l-Mer'eti'l-'Arabîyye, 2004), 2/16.
[182] Fevvâz, "et-Takrîz ve'l-İntikâd (ed-Dürru'l-mensûr)", 316; el-Mukallid - ez-Zeyn, "Zeyneb Fevvâz", 456; Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz*, 83; Hasan, "Zeyneb Fevvâz Râidetü'n-Nahdati'l-'Arabiyyeti'l-Hadîse", 265; Fettûh, "Fevvâz (Zeyneb)", 14/749; en-Nemir, "Zeyneb Fevvâz fecru'n-nisviyyeti'l-'Arabiyye", 58; Fevvâz, *Husnü'l-'avâkıb ve'l-hevâ ve'l-vefâ*, 24.
[183] Fevvâz, *ed-Dürru'l-mensûr*, 1/441-446.
[184] Fevvâz, *ed-Dürru'l-mensûr*, 2/425-430.
[185] Fevvâz, *ed-Dürru'l-mensûr*, 1/11-12.
[186]Fevvâz, *ed-Dürru'l-mensûr*, 1/6; Fevvâz, *Husnü'l-'avâkıb ve'l-hevâ ve'l-vefâ*, 24; Berake, "Safahât Mechûle fî Edebinâ'l-Hadîs: Zeyneb Fevvâz (1860-1914)", 52.

“ed-Dürru’l-mensûr” sadece biyografik bir derleme olmanın ötesinde, Fevvâz'ın feminizm ve kadın hakları konularında yaptığı önemli bir katkıdır. Kitap, Arap kadınların tarihindeki çeşitli katkıları belgeleyerek, Fevvâz'ın bu alandaki değerli mirasını ortaya koymaktadır. Bu eser, Zeyneb Fevvâz'ın 1893 yılında Chicago'da düzenlenen Kolomb Dünya Sergisi'nde kadınların başarılarını temsil etmek amacıyla sunduğu bir çalışmadır.[187]

Zeyneb Fevvâz, “ed-Dürru’l-mensûr fî tabakâti rabbâti’l-hudûr” adlı eserindeki (الدُّرُّ الْمَنْثُور) ifadesi aracılığıyla kadınların katkılarının dağılmasını vurgulayarak bu değerlerin kaybolmaması için bir araya getirilmesi gerektiği mesajını iletmektedir. Böylece kitap başlıklarındaki kelimelerin seçimi, eserin içeriğine yeni bir anlam katmaktadır. (طَبَقَات) teriminin “nesiller” anlamında kullanılması, Fevvâz'ın eserinin İslami geleneğe bağlı edebi bir tür olduğunu vurgulayan bir ifade olarak kabul edilebilir.[188] Yazar İbrâhim Hafsâ'nın belirttiği gibi (طبقة) terimi, bir grup karakterin ait olduğu konumu belirtirken, (طبقات) ise; dini, kültürel, bilimsel ve sanatsal sistemler tarafından belirlenen standartlara dayanmaktadır.[189] Ayrıca, Zeyneb Fevvâz'ın (رَبَّاتُ الْخُدُور) ifadesini alaylı bir şekilde kullanması, bu tanımın aslında o dönemde kadınların izole bir durumda olduklarına dair bir sınırlama içermesini bekleyen bir yaklaşımı yansıtabilir. Yani, “Dağınık İnciler” veya “Dağılmış Değerler” olarak adlandırılan kadınlar, kendi izolasyonlarında ve birbirlerinden ayrı bir şekilde var olan bireyler olarak tanımlanmaktadır. Bu izolasyonu, “ed-Dürru’l-mensûr” kitabı aracılığıyla meydan okuyarak ifade etmekte ve bu değerli katkıların kaybolmaması için bir araya getirmektedir.[190]

Fevvâz'ın eseri, İbn Sa‘d’ın “Kitâbü’t-Tabakâti’l-kebîr”indeki zaman sıralamasına bağlı kalmaktan ziyade, geniş coğrafi ve tarihsel kapsamı sebebiyle alfabetik bir düzeni tercih etmiştir.[191] Kitaptaki kadınlar sıralamasının, peygamberin annesi Hz. Âmine bint Vehb (ö. 575 veya 577) ile başlatılması, Fevvâz'ın sıralamasının, ideal bir örnek olan bu önderlik modelini takip ettiğini de göstermektedir. Bu yaklaşım, Fevvâz'ın eserinin,

---

[187] Fevvâz, *er-Resâ’ilü’z-Zeynebiyye,* 42-43.
[188] Booth, *Şehîrâtü’n-nisâ’,* 59.
[189] Booth, *Şehîrâtü’n-nisâ’,* 70-71.
[190] Booth, *Şehîrâtü’n-nisâ’,* 59-71.
[191] Booth, *Şehîrâtü’n-nisâ’,* 71.

sadece tarihî bir kronoloji sunmakla kalmayıp, aynı zamanda kadınların toplumsal ve tarihsel katkılarını vurgulayarak onlara adaletli bir perspektif sunmaya çalıştığını kanıtlar niteliktedir.

Zeyneb Fevvâz'ın kitabının yayınlanmasından 1910 yılına kadar olan dönemde, Mısır'da sadece dört kadın biyografisi içeren kitap yazılmış veya yayımlanmıştı. Zeyneb Fevvâz, Arap dünyasında kadın biyografisi yazan ikinci kadın olarak bilinmekte olup, ilk yazar ise Lübnanlı Meryem Nevfel en-Nehhâs (1856-1888) idi. en-Nehhâs, ünlü kadınların hayatlarına dair "Ma'ridu'l-Hasnâ' fî Terâcimi meşâhîri'n-nisâ" (مَعْرِضُ الْحَسْنَاءِ فِي تَرَاجِمِ مَشَاهِيرِ النِّسَاءِ) adlı bir biyografi eseri kaleme aldı. İki cilt olarak hazırlanan; ancak hem maddi desteğin çekilmesi hem de yazarın ölmesi nedeniyle tamamlanamayan eserin sadece birinci cildi piyasaya sürüldü. Hatta bazıları, Fevvâz'ın kitap fikrini Meryem'den ilham alarak geliştirmiş olabileceğini söylüyor.[192] Ancak, en-Nehhâs'ın eseri daha çok yabancı kitaplar ve biyografilerle benzerlik gösteren bir stile sahipken, Fevvâz'ın biyografi tarzı Arap tabakât kitaplarının geleneklerine daha yakın bir şekilde yazılmıştır.[193]

Zeyneb Fevvâz, her zaman "ed-Dürru'l-mensûr" adlı eserini Arap kadınları için bir başarı hikayesi olarak vurgulamıştır. Ona göre bu kitap, Arap kadınlarının doğal yeteneklerinin bir yansımasıdır ve Zeyneb Fevvâz, eserin sayfaları boyunca bu yetenekleri, onlar için bir zafer olarak sürekli tekrar etmektedir. Yazar Marilyn Booth'a (1955-…) göre Fevvâz'ın bu vurgulama biçimi, stratejik bir bilinçle yapılmıştır. Başlangıçta vurguladığı temayı tekrarlayarak, kadınların kalem kullanımının kültürel ve siyasi görünümün şekillenmesinde erkeklerle eşdeğer bir rol oynayabileceğini kanıtlamak istediği belirtilmektedir.[194]

Zeyneb, eserin girişinde, biyografilerde rol modelin önemine vurgu yaparak kadınlar üzerine yapılan araştırmaların azlığına ve tarihçilerin kadınlara ayrı bir alan oluşturmadıkları eleştirisinde bulunmaktadır. Bazı tarihçilerin erkek tabakât eserlerine aşırı uzunlukta yer verdiğini, hatta bazılarının okunabilirlik için özetler ve şerhler bile

---

[192] Booth, *Şehîrâtü'n-nisâ'*, 60-62; en-Nemir, "Zeyneb Fevvâz fecru'n-nisviyyeti'l-'Arabiyye", 58.
[193] Zeyneb Fevvâz'ın "ed-Dürru'l-Mensûr" adlı eserinde geleneksel Arap edebi türünü ne kadar benzer bir şekilde tekrar yazdığına dair daha fazla bilgi edinmek için bk. Booth, *Şehîrâtü'n-Nisâ'*, 74-80.
[194] Booth, *Şehîrâtü'n-nisâ'*, 65-66.

yazmak zorunda kaldığını, ancak kadınlar hakkında benzer bir çaba olmadığını belirtmektedir.[195]

Ancak Fevvâz'ın, kadınlar hakkında yazmanın, kendisinden önceki yazarların uğraşmadığı bir alan olduğunu düşünmesi, eski tabakât kitaplarında kadınlar hakkında yazılanlara karşı sergilediği sessizliğin bilinçli bir tercih mi yoksa okumalarındaki bir eksiklik mi olduğu sorusu, merak uyandırmaktadır. Bu durum, özellikle İbn Sa'd'ın "Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr" adlı eserinde, son bölümü kadın biyografilerine ayırarak bu alanda öncü bir rol oynamış olan bir yazarın varlığıyla çelişmektedir. Ayrıca, Zeyneb Fevvâz'ın Osmanlı dönemi'nde kadınlar hakkında yazılmış eserlerden özellikle "Mu'cemu'l-Gâzî" gibi önemli metinlere hiç atıfta bulunmaması da bir soru işareti oluşturmaktadır. Bu durum, Fevvâz'ın bilinçli bir seçimle mi yoksa belirli kaynakları göz ardı etmiş olma ihtimaliyle mi bu konuda sessiz kaldığı sorusunu akla getirmektedir.[196]

Zeyneb Fevvâz, kendi çalışması üzerindeki çabalarını açıklarken metni sıkıcı hale getirmemek ve okuyucuyu sıkmamak adına hadis zincirlerini, tarihleri, yerleri ve uzun açıklamaları kısa tuttuğunu belirtmektedir.[197] Fevvâz'ın stratejisi, olaylar yerine adı geçen kadının kendisine odaklanarak onu öne çıkarmayı içermektedir. Örneğin, bir kadın hakkında yazdığında hocalarına veya öğrencilerine fazla vurgu yapmamakta, odak noktasını kadının kişiliğine yönlendirmektedir.

Zeyneb'in aynı hikâyeyi farklı rivayetlerle takdim etmesi, önceki yazarların genellikle belgeleme amacıyla farklı versiyonları sunma alışkanlığından farklıdır. Ayrıca Fevvâz, yazının konusu olan kadının içinde olmadığı olaylarla ilgilenmez.[198]

Eski ansiklopedi yazarları genellikle nesnel bir şekilde olayları kaleme alır, kendilerini sadece bilgi toplayıcısı olarak görürlerdi. Ancak Fevvâz, yazdığı kadının kişiliğini açıkça ortaya koyan bir hikâye sunarak, etrafındaki erkek karakterlerin kişiliklerini gölgede bıraktığı gözlemlenmektedir. Aynı zamanda, Fevvâz'ın bir tür hakemlik rolü üstlendiği ve yazdığı kadının kişiliğini net bir şekilde vurguladığı görülmektedir.

---

[195] Fevvâz, *ed-Dürru'l-mensûr*, 1/11.
[196] Berake, "Safahât Mechûle fî Edebinâ'l-Hadîs: Zeyneb Fevvâz (1860-1914)", 67-69.
[197] Fevvâz, *ed-Dürru'l-mensûr*, 1/12.
[198] Booth, *Şehîrâtü'n-nisâ'*, 80-89.

Örneğin, Âişe bint Talha'nın (ö. 101/719) hayatına dair bazı haberleri aktardığında, bu hikâyeden çıkan bir sonuç üzerine yargıda bulunarak şu ifadeleri kullanmıştır:

فَيَظْهَرُ مِنْ هٰذِهِ الرِّوَايَة أَنَّ طِبَاعَهُمْ فِي ذَاكَ الْعَصْرِ كَانَتْ كَطِبَاعِ الْغَرْبِيِّينَ فِي عَصْرِنَا هٰذَا مِنْ قِبَلِ النِّسَاءِ لَا كَرِجَالِنَا الَّذِينَ يَخَافُونَ أَنْ يُظْهِرُوا النِّسَاءَ أَدْنَى شَيْءٍ مِنَ الْفَضْلِ غَيْرَةً عَلَيْهِنَّ وَيَزْعُمُونَ أَنَّ هٰذَا هُوَ الْعِزُّ الْأَكْبَرُ.[199]

"Bu rivayetten, o dönemdeki erkek karakterlerin, kadınlara karşı tavırlarının, bugünkü Batılı erkeklerin karakterleriyle benzer olduğu, kıskançlıktan dolayı kadınlara en ufak kibarlık bir nezaket bile göstermekten korkan, bunun en büyük şeref olduğunu iddia eden erkeklerimiz gibi olmadığı anlaşılmaktadır."

Zeyneb Fevvâz, kadınların tarih boyunca elde ettiği başarıları vurgulamak için büyük çaba harcayarak kitabında "örnek" (قدوة) kavramını sık sık kullanmıştır. Böylece, her kadının kendi döneminde veya sonraki dönemlerde diğer kadınlar için bir örnek teşkil ettiğine dikkat çekmek istemiş ve şunları söylemiştir:

Örneğin, İngiliz Hannah'ı (1514-1477) anlatırken,

فَكَانَتْ قُدْوَةَ الْفَضِيلَةِ وَالْاِجْتِهَادِ.[200]

"Erdem ve çalışkanlığın rol modeliydi."

Aynı şekilde, Emevî halifesi Mu'tasım b. Hammâd'ın kızı olan Ümmü'l-kirâm'dan bahsederken,

وَقَدِ افْتَخَرَتْ بِهَا نِسَاءُ الْعَرَبِ.[201]

"Arap kadınları onunla gurur duyardı."

Âsur kraliçesi Semiramis hakkında ise,

فَخْرُ نِسَاءِ الْعَصْرِ الْقَدِيمِ وَنُورُ مِشْكَاتِهِ.[202]

"Antik çağ kadınlarının gururu ve o dönemin ışığıdır."

---

[199] Fevvâz, *ed-Dürru'l-mensûr*, 2/62-63.
[200] Fevvâz, *ed-Dürru'l-mensûr*, 1/308.
[201] Fevvâz, *ed-Dürru'l-mensûr*, 1/108.
[202] Fevvâz, *ed-Dürru'l-mensûr*, 1/434.

Zeyneb Fevvâz, kadınlar ve erkekler arasında geleneksel iddiaları çürütmek için karşılaştırmalar yapardı. Bu strateji, bu kalıpları tekrarlayarak onları pekiştirmekte etkili olacaktır. Örneğin, Kastilya ve León Kraliçesi Isabella I hakkında;

وَكَانَتْ إِيزَابِيلَّا جَامِعَةً بَيْنَ عَقْلِ الرِّجَالِ وَمَحَاسِنِ النِّسَاءِ.[203]

"Isabella; erkeklerin zekâsına, kadınların da güzelliğine sahipti."

Ümmî Sinân b. Ceşme için;

كَانَتْ مِنْ شَاعِرَاتِ الْعَرَبِ الْمَوصُوفَاتِ بِالْأَدَبِ اللَّائِى لَهُنَّ الْيَدُ الطُّولَى بِالنَّظْمِ وَالنَّثرِ مَعَ رِقَّةِ الْمَعْنَى وَدِقَّةِ الْمَبْنَى وَالْحَمَاسَةِ الزَّائِدَةِ الَّتِي تَقصُرُ عَنْهَا حَمَاسَةُ الرِّجَالِ.[204]

"O, anlamın inceliği, yapıların hassasiyeti ve erkeklerin coşkusundan daha fazla coşkusuyla, nazım ve nesirde üstünlük sağlayan kadın Arap şairlerdendi."

Fâtıma el-Es'ad (yazarın öğretmeni) hakkında,

كَانَتْ تَتَّصِفُ بِحَزْمٍ يَفُوقُ شَهَامَةَ الرِّجَالِ.[205]

"Erkeklerin cesaretini aşan bir kararlılığa sahipti."

Maria Theresa'dan (Carlos the Fourth'un kızı) bahsederken,

فَاقَتِ الرِّجَالَ حِكْمَةً وَدِرَايَةً.[206]

"Bilgelik ve idrak yönünden erkekleri geçti."

Marie Antoinette (1755-1793) için de,

شَجَاعَةً غَرِيبَةً وَقُوةً نَادِرَةً وَعَزْمًا وَحَزْمًا تَقْصُرُ عَنْهُمَا الرِّجَالُ.[207]

"Olağan dışı bir cesaret, ender bir güç ve erkekleri geride bırakan azim ve kararlığa sahipti" demiştir.

---

[203] Fevvâz, *ed-Dürru'l-mensûr*,1/147.
[204] Fevvâz, *ed-Dürru'l-mensûr*, 1/118.
[205] Fevvâz, *ed-Dürru'l-mensûr*, 2/255.
[206] Fevvâz, *ed-Dürru'l-mensûr*, 2/330.
[207] Fevvâz, *ed-Dürru'l-mensûr*, 2/335.

Fevvâz, toplumdaki cinsiyet stereotiplerini yıkmak amacıyla güzellik kavramını, erkek ve kadın dünyaları arasındaki sınırları ortadan kaldırmak için mecazi ifadelerle açıklamaktadır. Örneğin, Meryem en-Nehhâs'ın yazdığı tabakât kitabı için yaptığı fedakârlığı şu şekilde ifade etmiştir:

وَصَرَفَتْ بَاقِيَ عَزِيمِهَا عَلَى الْاِشْتِغَالِ بِهِ بَاذِلَةً فِي سَبِيلِهِ كُلَّ مَا أَحْرَزَتْهُ مِنَ الحُلِيِّ وَالْمُجَوهَرَاتِ حَتَّى لَا يُقَالَ إِنَّ لِلرِّجَالِ العِلْمَ وَالْأَدَبَ وَلِلنِّسَاءِ الْجَمَالَ وَالذَّهَبَ.[208]

"O, erkeklerin ilim ve edebiyata, kadınların ise sadece güzellik ve altın takılara sahip olduğu söylenmesin diye, sahip olduğu tüm süs ve mücevherleri harcayarak kararlılığının geri kalanını bu kitabı telif etmek için harcadı."

Âişe el-Bâûniyye (ö. 922/1516) için de şöyle demiştir:

وَكَانَ عَلَى وَجْهِهَا مِنَ الْجَمَالِ لَمْحَةٌ جَمَّلَهَا الأَدَبُ وَحَلَّتْهَا بَلَاغَةُ العَرَبِ.[209]

"Yüzünde edebiyatın tezyin ettiği ve Arap belagatinin süslediği bir güzellik vardı."

Zeyneb Fevvâz'ın biyografilerinde adı geçen kadınlar, genellikle bir dizi övgüyle tasvir edilmiştir. Bu tasvirler arasında öne çıkan sıfatlar arasında "edep", "güzellik", "iffet", "yumuşak huylu" ve "erdemli davranışlarıyla tanınan" gibi özellikler bulunmaktadır. Ancak, yazar Marilyn Booth'un belirttiği gibi, bu tür sıfat zincirlerinin çevirisi zor bir süreç olarak değerlendirilebilir; çünkü her kelimenin birden fazla anlama işaret etmesi, özellikle dilin inceliklerini tam olarak yakalamayı zorlaştırabilir. Bu durum, çevirmenin metni doğru bir şekilde iletmek için büyük bir dikkat ve dil bilgisine sahip olmasını gerektirir. Özellikle belirtmek gerekir ki, bu övgü dolu sıfatlar arasında en fazla vurgu yapılanlar; belagat, zekâ, cesaret ve güzelliktir. Fevvâz'ın iddiasına göre bu nitelikler; kadın karakterin aktif, kendini ifade eden ve güçlü yönlerini vurgulayarak, onların toplumda etkili bir rol oynadığına işaret etmektedir.[210] Örneklerden birkaçı da şunlardır:

Ervâ bint Abdilmuttalib b. Hâşim (ö. 15/636) şöyle tanımlanmaktadır:

---

[208] Fevvâz, *ed-Dürru'l-mensûr*, 2/377-378.
[209] Fevvâz, *ed-Dürru'l-mensûr*, 2/65.
[210] Booth, *Şehîrâtü'n-nisâ'*, 87-88.

فَرِيدَةُ زَمَانِهَا وَبَلِيغَةُ عَصْرِهَا وَأَوَانِهَا، إِذَا خَطَبَتْ أَعْجَزَتْ، وَإِنْ تَكَلَّمَتْ أَوْجَزَتْ، وَلَا غَرْوَ فَإِنَّهَا ابْنَةُ الْبَلَاغَةِ وَمَعْدِنُ الْفَصَاحَةِ وَالْحَصَافَةِ.[211]

"Zamanının eşsiz kadını ve döneminin fasih belagatçisidir. Konuştuğunda aciz bırakır ve öz konuşur. Bunda şaşılacak bir şey yok. Çünkü o; belagatin kızı, fesahat ve sağduyunun kaynağıdır."

Esther b. Abî Hâ'il şu şekilde nitelendirilmiştir:

كَانَتْ أَحْسَنَ نِسَاءِ زَمَانِهَا جَمَالًا وَأَبْهَاهُنَّ مَنْظَرًا وَكَمَالًا، وَأَعْذَبَهُنَّ مَنْطِقًا وَمَقَالًا.[212]

"O, çağının kadınlarının en güzeli, görünüş ve kemal bakımından en gösterişlisi, konuşma ve söz bakımından da en tatlısıydı."

Fevvâz'ın eski Arap-İslam karakterlerini tasvir ederken, peş peşe sıfatları ve o döneme ait edebi yazının bir özelliği olan seciyi kullanmaya daha meyilli olduğunu görmekteyiz. Örneğin, Ümmü'l-'Alâ' bint Yûsuf el-Haccâriyye hakkındaki ifadesinde şöyle der:

شَاعِرَةٌ لَبِيبَةٌ فَصِيحَةٌ أَدِيبَةٌ ذَاتُ حُسْنٍ وَجَمَالٍ وَأَدَبٍ وَكَمَالٍ.[213]

"Zeki, fasih bir şair ve iyi, güzel, edepli ve mükemmel bir yazardı."

Fevvâz, kadının farklı alanlarda da üstün olduğunu belirtmek için, Karya Kraliçesi Artemisia'yı (M.Ö. 400) şu şekilde nitelendirdi:

مِنْ ذَوِي الْحِكْمَةِ وَالدِّرَايَةِ بِالْأُمُورِ الْحَرْبِيَّةِ وَالسِّيَاسِيَّةِ.[214]

"Askeri ve siyasi konularda uzman ve bilgili kimselerdendir."

Bohemya Kraliçesi Elizabeth (1596-1662) hakkında da şöyle dedi:

كَانَتْ حَسَنَةَ الصِّفَاتِ أَدِيبَةً.[215]

"Güzel niteliklere sahip bir edibe idi."

---

[211] Fevvâz, *ed-Dürru'l-mensûr*, 1/50.
[212] Fevvâz, *ed-Dürru'l-mensûr*, 1/74.
[213] Fevvâz, *ed-Dürru'l-mensûr*, 1/107.
[214] Fevvâz, *ed-Dürru'l-mensûr*, 1/47.
[215] Fevvâz, *ed-Dürru'l-mensûr*, 1/101.

Genellikle de bu tür sıfatları kullandığında, ism-i tafdil (ef'al) veznini tercih ettiği dikkat çekmektedir.

Örneğin; Mısır Kraliçesi II. Berenike (m.ö. 267 veya 266 – m.ö. 221), şöyle anlatıldı:

مِنْ أَجْمَلِ وَأَعْقَلِ نِسَاءِ زَمَانِهَا صَاحِبَةُ رَأْيٍ صَائِبٍ وَفِكْرٍ ثَاقِبٍ.[216]

"İsabetli görüş ve etkin bir düşünceye sahip, zamanının en güzel ve en akıllı kadınlarından biridir."

Asur Kraliçesi Semiramis de şu şekilde nitelendirildi:

أَجْمَلُ أَقْرَانِهَا وَأَشجَعُ أَهْلِ زَمَانِهَا.[217]

"Akranlarının en güzeli ve zamanının en cesuru."

Zeyneb Fevvâz'ın biyografisindeki en uzun yazılardan biri, Âişe bint Talha b. Ubeydillâh et-Temîmiyye'nin (ö. 101/719) hayatına dairdir.[218]

2.2.1.1.1. Bir İlham Kaynağı Olarak ed-Dürru'l-Mensûr

1920 ve 1930 yılları arasında, kadın gazeteciliğiyle birlikte biyografilerin geniş bir popülerlik kazandığı bir dönem yaşandı. Bu süre zarfında, önceki yıllarda sınırlı kalmış olan biyografi kitapları, geniş bir okur kitlesi tarafından ilgi gördü. Özellikle Arap kadınlarının faaliyetlerini anlama ve vurgulama amacı güden bu biyografiler, ideal rol modelleri sunarak kadın biyografilerinin önemli bir kategori haline gelmesine katkı sağlamaktadır.[219]

Zeyneb Fevvâz'ın "Fetâtü'ş-Şark" dergisinde yayımlanan "Ünlü Kadınlar" (شَهِيرَاتُ النِّسَاءِ) serisinin, önemli karakterlerin kaynağı olduğu düşünülmektedir. Bu çerçevede, "Fetâtü'ş-Şark" dergisinde yer alan bazı biyografilerin "ed-Dürru'l-mensûr" metinlerinden kopyalandığı, bazılarının ise benzerlik gösterdiği tespit edilmiştir. Dergi, Fevvâz'ın tarzını korurken, kadınların sosyal durumlarına dair özel detaylar ekleyerek

---

[216] Fevvâz, *ed-Dürru'l-mensûr*, 1/177.
[217] Fevvâz, *ed-Dürru'l-mensûr*, 1/433.
[218] Fevvâz, *ed-Dürru'l-mensûr*, 2/51-63.
[219] Booth, *Şehîrâtü'n-nisâ'*, 99.

ve Fevvâz'ın geleneksel kapanışlarına modern dokunuşlar ilave ederek biyografileri zenginleştirmiştir.[220]

Örneğin, Fevvâz'ın sıkça kullandığı

فَرَحِمَهَا اللهُ رَحْمَةً وَاسِعَةً، وَأَكْثَرَ اللهُ مِنْ أَمْثَالِهَا.[221]

"Allah ona engin rahmeti ile merhamet etsin ve onun gibi kadınların sayısını artırsın." anlamındaki dua ifadesi, dergide şu şekilde değişmiştir:

أَكْثَرَ اللهُ مِنْ مَثِيلَاتِهَا بَيْنَ نِسَاءِ هٰذَا الْعَصْرِ.[222]

"Allah bu çağın kadınları arasında onun gibi kimselerin sayısını artırsın."

Havle bint el-Ezver biyografisinde de bir ifade haricinde, "Fetâtü'ş-Şark" dergisi, Fevvâz'ın metnini tekrar eder. Fevvâz, biyografisini geleneksel bir ifadeyle tamamlarken,

فَعَلَى مِثْلِ هٰذِهِ يَأْسَفُ الدَّهْرُ، رَحِمَهَا اللهُ رَحْمَةً وَاسِعَةً.[223]

"Zaman, onun gibi kadınlara üzülür. Allah geniş rahmeti ile ona mağfiret etsin." der.

"Fetâtü'ş-Şark" dergisi de şunu ekler:

وَبِمِثْلِ أَعْمَالِهَا تَدْحَضُ حُجَّةَ الْمُفْتَرِينَ عَلَى النِّسَاءِ مِنْ أَنَّ الضَّعْفَ طَبِيعِيٌّ فِي المَرْأَةِ.[224]

"Benzer çalışmalarıyla, kadınların doğası gereği güçsüz olduğunu iddia edenlerin savını çürütür." Böylece Havle gibi kadınların toplum içindeki güçlü rollerine vurgu yaparak, kadın hakları savunucularına destek verme amacını taşımaktadır.

Ancak, "Fetâtü'ş-Şark" dergisi ve benzer yayınlar, sadece nakle dayanmak yerine, yeni karakterler hakkında yazılar yazıp orijinal içerik üretebilirdi. İslam tarihindeki ve Arap edebiyatındaki birçok önemli kadın figürü, biyografi eserlerinde yeterince temsil

---

[220] Booth, *Şehîrâtü'n-nisâ'*, 95-99; en-Nemir, "Zeyneb Fevvâz fecru'n-nisviyyeti'l-'Arabiyye", 58.
[221] Fevvâz, *ed-Dürru'l-mensûr*, 1/83,358; Fevvâz, *ed-Dürru'l-mensûr*, 2/8.
[222] Booth, *Şehîrâtü'n-nisâ'*, 96.
[223] Fevvâz, *ed-Dürru'l-mensûr*, 1/324.
[224] Booth, *Şehîrâtü'n-nisâ'*, 97-98.

edilmemekte, ne “ed-Dürru’l-mensûr” eserinde ne de bu dergilerde detaylı bir şekilde ele alınmamaktadır.

2.2.1.1.2. ed-Dürru’l-Mensûr Chicago’da

Zeyneb Fevvâz, “ed-Dürru’l-mensûr” adlı eserin bir kopyasını 1893 Chicago Kolomb Dünya Sergisi Kadınlar Bölümü için bir hediye olarak Chicago'ya gönderdi. Mektubunda, serginin kadınlar bölümünü düzenleyen Yönetim Kurulu Başkanı Bertha Honoré Palmer'a (1849-1918) hitaben, selamlama ifadeleri kullandıktan sonra Arap kadınını temsil eden bir eseri hediye etme arzusunu şöyle ifade etti:

وَلَمْ أَرَ هَدِيَّةً تُرْفَعُ لِلْمَعْرِضِ النِّسَائِيِّ مِنْ مِثْلِنَا - نَحْنُ الشَّرْقِيَّاتِ- أَجْدَرَ مِنْ هٰذَا الكِتَابِ الَّذِي يَحْتَوِي عَلَى تَرَاجِمِ النِّسَاءِ وَطَبَقَاتِهِنَّ فِي الْهَيْئَةِ الْاِجْتِمَاعِيَّةِ، فَعَقَدْتُ الْعَزْمَ وَاسْتَعْلَمْتُ الْحَزْمَ وَأَلَّفْتُ كِتَابًا فِي هٰذَا الْبَابِ، فَجَاءَ بِحَمْدِهِ تَعَالَى عَلَى طِبْقِ الْمَرَامِ، وَجَمَعْتُ فِيهِ مِنْ تَرَاجِمِ شَهِيرَاتِ الْعَرَبِ وَمُتَقَدِّمَاتِ الْإِفْرَنْج وَمَلِكَاتِ الشَّرْقِ وَالغَرْبِ ... وَبِمَا أَنَّنِي لا أَعْلَمُ كَيْفِيَّةَ تَقْدِيمِ الْمَعْرُوضَاتِ بِأَيَّةِ صِفَةٍ تَكُونُ وَلَمْ أَطَّلِعْ عَلَى تَفْصِيلِ ذٰلِكَ فِي الْجَرَائِدِ الْعَرَبِيَّةِ فَأَرْجُو أَنْ تُفِيدُونِي عَنْ كَيْفِيَّةِ إِرْسَالِ الْكِتَابِ الْمُنَوَّهِ عَنْهُ.[225]

“... Bizim gibi -Doğulu kadınların- Kadınların hazırladığı sergiye takdim etmek için Kadınlar ve toplumlarındaki biyografilerini ele alan bu kitaptan daha değerli bir hediye bulamadım. Bundan dolayı bu konuda bir kitap yazmaya karar verdim. Allah'a şükürler olsun, istediğim gibi oldu ve kitabın içinde meşhur Arap kadınların, ileri gelen Avrupalı kadınların ve Doğu ile Batı'nın kraliçelerinin biyografilerini bir araya getirdim … Nasıl ileteceğimi bilemediğim ve bununla ilgili detaylara Arap gazetelerinde rastlamadığım için bahsedilen kitabı nasıl göndereceğim konusunda bana yardımcı olmanızı rica ediyorum...”

Bertha Honoré Palmer, Zeyneb Fevvâz'a şu şekilde cevap verdi:

أَيَّتُهَا السَّيِّدَةُ الْعَزِيزَةُ، وَصَلَنِي كِتَابُكِ فِي ٣٠ يُولْيُو سَنَةَ ١٨٩٢ وَأَنَا مَسْرُورَةٌ كُلَّ السُّرُورِ بِقَبُولِ هَدِيَّتِكِ اللَّطِيفَةِ لِمَعْرِضِ النِّسَاءِ وَهُوَ الْكِتَابُ الَّذِي كَتَبْتِهِ عَنْ أَحْوَالِ النِّسَاءِ وَيُمْكِنُ إِرْسَالُهُ عِنْدَمَا تَشَائِينَ تَحْتَ عُنْوَانِي وَأَنَا

[225] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 42-43.

أُسَرُّ بِأَنْ يُفْسَحَ لَهُ مَكَانٌ فِي مَكْتَبَةِ النِّسَاءِ وَأُؤَمِّلُ مِنْكِ أَنْ تَكْتُبِى لِي عَنْ وُصُولِ مَكْتُوبِي هٰذَا وَأُسَرُّ جِدًّا إِذَا كُنْتِ تُخْبِرِينَنِي عَنِ السَّبَبِ الَّذِي يَمْنَعُكِ مِنَ الْمَجِيءِ إِلَى الْمَعْرِضِ فِي دِيَانَتِكُمُ الْإِسْلَامِيَّةِ.[226]

"Sevgili Hanımefendi; mektubunuz 30 Temmuz 1892'de bana ulaştı. Kadınlar Sergisi için güzel hediyenizi memnuniyetle kabul ederim. Kadınların durumu hakkında yazdığınız kitabınızı, istediğiniz zaman adresime gönderilebilirsiniz. Ben de ona Kadınlar Kütüphanesi'nde yer açmaktan mutluluk duyarım. Umarım bu mektup elinize geçtiğinde bana yazarsınız. İslam inancınıza bağlı olarak sergiye katılmama sebeplerini de bana anlatırsanız çok memnun olurum."

Bu yazışmalar, dönemin kültürel alışverişini, kadınların toplumdaki rolünü ve farklı coğrafyalardan gelen kadınların temsili konularını içermesi bakımından zengin malzeme sunmaktadır. Ayrıca, Arap kadın yazarlarının eserlerinin uluslararası platformlarda nasıl değerlendirildiği ve nasıl bir etkileşime girdiği konularında da çeşitli açılardan değerlendirilebilir.

2.2.1.1.3. ed-Dürru'l-Mensûr Hakkında Söylenenler

Edebiyatçı ve yazarlar, "ed-Dürru'l-mensûr fî tabakâti rabbâti'l-hudûr" adlı kitabı büyük bir coşkuyla karşıladı ve o dönemde yayımlanan dergi ve gazetelerde onu övgüyle değerlendirdi. Bu kitap, birçok kadın yazar için referans haline geldi ve çoğu yazar onun tarzını benimsedi. Örneğin Mey Ziyâde'nin (1886-1941) biyografik kitaplarının aynı tarza sahip olduğunu görmek mümkündür.[227] Zeyneb Fevvâz'ın bu katkısı, kadın biyografisi yazma tarihinde büyük bir iz bırakmıştır.

Edebiyatçı Muhammed Zehrân, kendi maddi imkanlarıyla bastığı "ed-Dürru'l-mensûr" adlı kitap hakkında şunları ifade etmektedir:

مَنْ أَمْعَنَ فِكْرَهُ وَنَظَرَ بِنِبْرَاسِ عَقْلِهِ عَلِمَ جَلِيًّا أَنَّهُ مِنْ أَهَمِّ مَا يُقْتَنَى وَأَنْفَسِ مَا يُدَّخَرُ نَشْرُ الْمَنَافِعِ الْعُمُومِيَّةِ، وَالسَّعْيُ وَرَاءَ الْخِدْمَةِ الْإِنْسَانِيَّةِ، فَإِنَّ بِهَا يَتَحَقَّقُ مَعْنَى الْإِنْسَانِ، وَيَكُونُ قَدِ ارْتَقَى أَوْجَ الْكَمَالِ، وَاسْتَحَقَّ أَنْ يُلَقَّبَ بِالْعُضْوِ النَّافِعِ الْجِسْمِ الْهَيْئَةِ الْاِجْتِمَاعِيَّةِ، فَيَنَالُ الذِّكْرَ الْحَسَنَ وَالثَّنَاءَ الْجَمِيلَ .... وَلَمَّا كَانَ كِتَابُ السِّتِّ الْمَصُونَةِ رَبَّةِ الْيَرَاعِ الْبَارِعِ، وَصَاحِبَةِ الذِّهْنِ اللَّامِعِ، نَادِرَةِ الْعَصْرِ وَغُرَّةِ جَبِينِ الدَّهْرِ، زَيْنَب فَوَّاز الْمُسَمَّى بَالدُّرِّ

[226] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 81.
[227] 'Âşûr vd., *Mevsû'atü'l-Kâtibeti'l-'Arabîyye*, 2/16.

الْمَنْثُورِ فِي طَبَقَاتِ رَبَّاتِ الْخُدُورِ فَائِقًا فِي هٰذَا الْبَابِ، فَالْتَزَمْتُ بِطَبْعِهِ عَلَى نَفَقَتِي قِيَامًا بِوَاجِبِ الْإِنْسَانِيَّةِ، وَمُعَاوَنَةً لِحَضْرَتِهَا عَلَى الْبِرِّ، وَرَغْبَةً فِي شُهْرَةِ هٰذَا الْكِتَابِ بِيْنَ ذَوِي الْأَلْبَابِ.[228]

"İyi düşünen ve berrak bir zihinle bakan her birey, elde edilecek ve korunacak en değerli şeyin, kamusal faydaları yaymak ve insanların yararı için çalışmak olduğunu açıkça kavrayacaktır. Çünkü onun sayesinde insan olmanın anlamı gerçekleşir ve o kemalin doruğuna erişmiş olur ve toplumsal bir yapı içinde faydalı bir üye olarak anılmayı hak eder hale gelir. Böylece güzel sözleri ve övgüyü hak eder ... Çağın nadide güzelliklerinden olan ve parlak zekaya sahip faziletli hanımefendi Zeyneb Fevvâz'in alanında son derece kıymetli olan "ed-Dürru'l-mensûr fî tabakâti rabbâti'l-hudûr" adlı kitabını aldım. İnsanlık görevini yerine getirmek, iyilik yolunda kendisine yardım etmek ve bu eserin insanlar arasında ün kazanmasını arzuladığım için yayımlamaya karar verdim."

Mısır'ın ünlü "en-Nîl" gazetesinin sahibi yazar Hasan Hüsnü et-Tuveyrânî de şu beyitleri söyleyerek Zeyneb'i tebrik etti:

بَدَا دُرُّهَا الْمَنْثُورُ بِالْفَضْلِ زَينَبْ فَيَا حَبَّـذَا الدُّرُّ النَّثِيرُ الْمُرَتَّبْ

حَوَى حَسَنَاتِ الدَّهْرِ بَيْنَ سُطُورِه وَقَوْمِهَا ذَاكَ الْيَـــرَاعُ الْمُهَذَّبْ.[229]

Zeyneb'in zarafet saçan "ed-Dürru'l-mensûr" adlı eseri gün yüzüne çıktı.

Ne kadar da düzenli bir eser!

O edep timsali kalemi, satırları arasında zamanın iyiliklerini ve o iyilik sahiplerini bir araya getirdi.

Ayrıca Zeyneb Fevvâz'ı eserinden dolayı tebrik eden edebiyatçı Âişe Teymûr, aşağıdaki beyitte kitap için şöyle demiştir:

طَبَقَاتُ مَنْثُور بَرِيقِ ضِـيَائِهَا كَشُعَاعِ شَمْسٍ بِالسُّهَا مَوْصُولُ.[230]

---

[228] Fevvâz, *ed-Dürru'l-mensûr*, 1/7; Berake, "Safahât Mechûle fî Edebinâ'l-Hadîs: Zeyneb Fevvâz (1860-1914)", 52.

[229] Fevvâz, *ed-Dürru'l-mensûr*, 1/8-9; Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz*, 86; Salih, *Dîvânü Zeyneb Fevvâz*, 37; Ferrân, "Zer'un ahrace şat'ehû 3", 14.

“ed-Dürru’l-mensûr’un ışığının parıltısı, ışığı az gezegeni aydınlatan güneş ışığı gibidir.”

Yazar Büseyne Şa‘bân “Mi’etü ‘âmin mine’r-rivâyeti’n-nisâ’iyyeti'l-‘Arabiyye (1899-1999)” adlı eserinde bu kitap için şöyle der:

يَجِبُ اعْتِبَارُ عَمَلِ زَيْنَب فَوَّاز "الدُّرُّ الْمَنْثُورُ فِي طَبَقَاتِ رَبَّاتِ الْخُدُورِ" عَلَامَةً فَارِقَةً أَسَاسِيَّةً فِي تَارِيخِ الْأَدَبِ النِّسَائِيِّ بِشَكْلٍ عَامٍّ، وَتَارِيخِ الْأَدَبِ النِّسَائِيِّ الْعَرَبِيِّ بِشَكْلٍ خَاصٍّ فَيَبْدُو مِنْ بَيْتَيِ الشِّعْرِ اللَّذَيْنِ يَظْهَرَانِ عَلَى غِلَافِ الْكِتَابِ أَنَّ فَوَّاز قَدْ أَقْدَمَتْ عَلَى هٰذَا الْعَمَلِ الضَّخْمِ مِنْ أَجْلِ خِدْمَةِ النِّسَاءِ وَقَضِيَّتِهِنَّ. وَقَدْ صَمَّمَتْ عَلَى كِتَابَةِ تَارِيخِ النِّسَاءِ، وَتَنْظِيمِ سِجِلَّاتٍ لِمُسَاهَمَاتِهِنَّ فِي مُخْتَلِفِ الْمَجَالَاتِ.[231]

“Zeyneb Fevvâz'ın "ed-Dürru’l-mensûr fî tabakâti rabbâti’l-hudûr" adlı eseri, genel olarak kadın edebiyatı, özel olarak da Arap kadın edebiyatı tarihinde temel bir dönüm noktası olarak kabul edilmelidir. Kitabın kapağında bulunan iki şiir beytindeki gibi, Fevvâz bu büyük çalışmaya, kadınlara ve davalarına hizmet etmek için girişmiştir. O, kadınların tarihini yazmaya ve çeşitli alanlardaki katkılarını düzenleyerek kayıt altına almaya karar vermiştir.”

2.2.2. Şiir

2.2.2.1. Dîvânu Zeyneb Fevvâz

(دِيوَانُ زَيْنَب فَوَّاز)

Yazar Ömer Rızâ Kehhâle, “A‘lâmü’n-nisâ” adlı kitabında Zeyneb Fevvâz'ın biyografisinde, onun için şu ifadeleri kullanmıştır: “Arap dili ve edebiyatına hakim olduktan sonra şiir yazmaya yönelmiş, bu alanda başarılı olmuş ve şiirlerini büyük bir divanda toplamıştır.”[232] Hatta birçok tarihçi, Ömer Rızâ Kehhâle gibi, Zeyneb Fevvâz'ın

---

[230] Fevvâz, *ed-Dürru’l-mensûr*, 1/9; Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz*, 84-85; Salih, *Dîvânü Zeyneb Fevvâz*, 36-37; Berake, “Safahât Mechûle fî Edebinâ’l-Hadîs: Zeyneb Fevvâz (1860-1914)”, 52; Ferrân, “Zer‘un ahrace şat’ehû 3”, 14.

[231] Büseyne Şa‘bân, *Mi’etü ‘âmin mine’r-rivâyeti’n-nisâ’iyyeti’l-‘Arabiyye (1899-1999)* (Beyrut: Dâru’l-Âdâb, 1999), 51-52; Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz*, 84.

[232] Kehhâle, *A ‘lâmü’n-nisâ fî ‘âlemeyi’l-‘Arab ve’l-İslâm*, 2/82.

büyük bir şiir divanına sahip olduğunu belirtmiş, ancak bu divan elimize ulaşamamıştır. Eserin kaybolduğu düşünülmektedir.[233]

Zeyneb Fevvâz'ın şiirleri Lübnan Üniversitesi'nde öğretim üyesi olan Hasan Muhammed Sâlih tarafından bir araya getirilmiştir. Sâlih, Zeyneb Fevvâz'ın şiirlerini Arap ve Mısır gazetelerinden, Zeyneb'in eserlerinden ve biyografi kitaplarından toplayıp "Dîvânu Zeyneb Fevvâz" adlı eseri yazmış ve şöyle demiştir: "... Maalesef bu divan hakkında herhangi bir nüsha veya kesin bir bilgiye ulaşılamadı. Bu da bizi onun dergi ve öykülerde dağınık halde bulunan şiirlerini toplamaya sevketti."[234]

Zeyneb'in yazdığı ilk kaside "Ricâlü'ş-Şark"[235]; sonuncusu ise 9 Haziran 1910'da kaleme aldığı "Kal'atü Tebnîn"dir.[236]

2.2.2.1.1. Zeyneb Fevvâz'ın Bazı Meşhur Şiirleri

لِلشَّرْقِ فَضْلٌ في الْبَرِيَّةِ إِنَّهُ يَأْتِي الْوُجُودَ بِكُلِّ حُسْنٍ مُعْجِبِ

وَالْغَرْبُ أَظْلَمُ مَا يَكُونُ لِأَنَّنَا نَشْقَى بِفِرْقَةِ شَمْسِنَا فِي الْمَغْرِبِ.[237]

Doğunun mahlukata pek çok yararı vardır. Çünkü o, varlığa hayranlık bırakan her güzel şeyi getirir.

Batı ise en karanlık. Çünkü biz, güneşimizin batıda gözlerden kaybolmasıyla bedbaht oluruz.

Şair burada Doğu ile Ortadoğu ülkelerini, Batıyla da Avrupa'yı kastetmektedir.

Aşk konusunda ise şöyle demektedir:

لَا زَالَ قَلْبِي مَدَى الْأَيَّامِ خَفَّاقًا وَبَدْرُ حُسْنِكَ يَجْلُو الْعَيْنَ إِشْرَاقَا

تَكَوَّنَ الْجِسمُ مِنْهُ مِنْ سَنَا قَمَرٍ حَتَّى تَكَامَلَ أَلْمَاعًا وَأَيْنَاقَا

---

[233] Salih, *Dîvânü Zeyneb Fevvâz*, 51; Fevvâz, *Husnü'l-'avâkıb ve'l-hevâ ve'l-vefâ*, 25; Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz*, 72; Muhammed, *Belâgatü'n-nisâ fi'l-karni'l-'ışrîn*, 33; en-Nemir, "Zeyneb Fevvâz fecru'n-nisviyyeti'l-'Arabiyye", 52; Berake, "Safahât Mechûle fî Edebinâ'l-Hadîs: Zeyneb Fevvâz (1860-1914)", 53; Fettûh, "Fevvâz (Zeyneb)", 14/749.
[234] Salih, *Dîvânü Zeyneb Fevvâz*, 52,122.
[235] Zeyneb Fevvâz, "Ricâlü'ş-Şark", *Mecelletü'l-'Irfân* 1/6 (Haziran 1909), 281.
[236] Fevvâz, "Kal'atü Tebnîn", 289.
[237] Salih, *Dîvânü Zeyneb Fevvâz*, 155; Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz*, 72; Berake, "Safahât Mechûle fî Edebinâ'l-Hadîs: Zeyneb Fevvâz (1860-1914)", 53.

نُورٌ تَجَلَّى عَلَى الْأَرْوَاحِ مُنْفَرِدًا حَتَّى جَلَى مِنْهُ فِي الْأَحْشَاءِ إِحْدَاقَا.[238]

Günlerdir atmaya devam ediyor kalbim,

Güzelliğin dolunay gibi gözlere ışık saçıyor.

Vücudunuz, ay ışığının etkisiyle oluşmuş,

Parlaklığı ve güzelliği mükemmel olana kadar.

Işığın, ruhları tek başına aydınlatıyor.

Onun içinde gizlenen parlaklığı görünene kadar

Fevvâz'ın aşk şiirleri, platoniktir ve romantik duyguları vurgulamaktadır.

Zeyneb Fevvâz, 1903 yılında kardeşi Muhammed öldüğünde yazdığı mersiyenin başında şunları söylemiştir:

مُصَابٌ عَظِيمُ الْوَقْعِ فِي النَّفْسِ هَائِلُ وخَطْبٌ جَسِيمُ الصَّدْعِ لِلْقَلْبِ غَائِلُ

وَحُـزْنٌ بِهِ فَاضَـتْ دُمُوعٌ وَهَيَّجَتْ شُجُـنٌ تَوَالَتْهَا الرَّزَايَا النَّـوَازِلُ

سَأَبْكِـيكَ مَا الْأَطْيَارُ تَأْلَـفُ وَكْرَهَا وَمَا صَدَعَتْ بَيْنَ الصُّدُورِ الْبَلَابِلُ

سَـأَبْـكِي عَلَيْكَ الدَّهْرَ مِنِّي بِحَسْرَةٍ أَوَاخِـرُهَا فِي كُـلِّ حِينٍ أَوَائِلُ [239]

Büyük bir acı, ruhumuzda korkunç bir etki yarattı,

Ve kalbimde derin yaralar açıldı.

Bu üzüntü ile gözyaşları sel oldu,

Böylece feryatlar ve dertler birbirini takip etti.

Kuşlar yuvasını özenle inşa ettiği sürece senin için ağlayacağım,

Yüreklerimizin arasında bir çatlak dahi oluşmadı.

Sonsuza dek hasretle senin için ağlayacağım,

---

[238] Salih, *Dîvânü Zeyneb Fevvâz*, 187-188; Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz*, 72-73.
[239] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 240-243.

Her kederin sonu yeni bir üzüntünün başlangıcıdır.

2.2.2.1.2. Zeyneb Fevvâz'ın Şiirinin Sanatsal Özellikleri

Zeyneb Fevvâz'ın kaleme aldığı şiirlere baktığımızda, o zamanın şairleri altmış dizeden az olmayan şiirler yazarken, Zeyneb'in uzun şiirlerden kaçındığını ve en uzun şiirinin yirmi dizeyi geçmediğini görüyoruz. Şiirlerin dizeleri birbirinden bağımsızdır. Yani dizelerin yerlerini değiştirdiğimizde anlam bozulmaz veya düzen karmaşık hale gelmez. Zeyneb, bedi sanatlarından özellikle cinas ve tıbâk kullanımını sıkça tercih etmiş, ancak bunlar itici veya rahatsız edici olmamıştır.[240] Aşağıdaki beyitte her iki sanatı da görmek mümkündür:

فَيَا نَظْرَةً كَانَتْ أَسَاسَ مَنِيَّتِي وَيَا مُنْيَةً أَهْدَتْ إِلَى فَرَحِي تَرَحِي.[241]

Ey ölümüme sebep olan bakış ve sevincimi kedere çeviren arzu!

Zeyneb Fevvâz; dilin karmaşıklığından, metaforlardan, hurafelerden ve anlaşılması güç olan kelimelerden uzak durarak halkın günlük hayatta kullandığı ifadeleri ve anlaşılması kolay kelimeleri seçip duygularını zarif bir şekilde ifade etmiştir. Zeyneb Fevvâz'ın çoğu şiiri, insanın duygusal durumlarına odaklanır; sevgi, nefret, sadakat, aşk, hüzün, acı, umut, iyimserlik ve kötümserlik gibi duyguları ele alır. Kısacası Zeyneb Fevvâz, içinde bulunduğu duyguları ifade etmek için şiiri kullanmıştır.

Zeyneb, şiirlerinde Mısır'da yaygın olan halk deyimlerine yer vermiştir. Örneğin "şans, talih" anlamına gelen (البخت) kelimesini şiirinde şu şekilde kullanmıştır:

لَوْ لَمْ يَكُنْ حُبُّكَ الْقَتَّالُ صَاعِقَةً وَكَانَ قَلْبِي التَّعِيسُ الْبَخْتِ جَاذِبَهُ.[242]

Keşke öldürücü aşkın yıldırım etkisi yapmasaydı da benim zavallı talihsiz yüreğim ona kapılmasaydı.

Yazar Hasan Muhammed Sâlih, eski baskılardan alınan bazı şiirleri düzeltmeye çalışmış ve bu şiirlerde yazım veya noktalama hataları bulmuştur. Bu hatalardan bazıları şiirin

---

[240] Salih, *Dîvânü Zeyneb Fevvâz*, 124-127.
[241] Salih, *Dîvânü Zeyneb Fevvâz*, 161.
[242] Salih, *Dîvânü Zeyneb Fevvâz*, 126.

veznini bozabilirken, bazıları kastedilen anlamın farklılaşmasına neden olmuştur. Örneğin, Zeyneb'in şu sözleri:

دَعَانِي وَقَلْبِي بِالْغَرَامِ أُذِيبُهُ وَأَقْرَعُ بَيْنَ نَاجِزِي بِسَتانِي.[243]

Kalbim aşkla erirken gelip beni çağırdı,
Sonra işimde nasıl hızlı bir şekilde başarılı olabilirim diye düşünmeye başladım.

Doğrusu şu şekildedir:

دَعَانِي وَقَلْبِي بِالْغَرَامِ أُذِيبُهُ وَأَقْرَعُ بَيْنَ ناجِذِي بسنَانِي.

Kalbim aşkla erirken gelip beni çağırdı,
Sonra endişeden dolayı dişlerimle kemirmeye başladım.

Çünkü "ناجز" tamamlanmış olan görev manasına gelirken, "ناجذ" dişleri saran diş eti demektir. "سناني" kelimesindeki "elif" harfi de vezinden dolayı atılmıştır, kelimenin aslı "أسناني" şeklindedir. Sanki şair, dişleriyle dudağını ısırdığını ifade etmektedir.[244]

Aynı şekilde, şairin şu sözleri:

أَلَا مَنْ مُبَلِّغٌ لَعَلَّ الْجُحُودَ مَقَالُ فَتًى وَفِيٍّ بِالْعُهُودِ.[245]

"Mesajı kim bildirecek? Belki de nankörlük, verdiği söze sadık kalan gencin sözü gibidir."
Doğrusu şu şekildedir:

أَلَا مَنْ مُبَلِّغٌ أَهْلَ الْجُحُودِ مَقالَ فَتًى وَفِيٍّ بِالْعُهُودِ.[246]

"Nankörlere, sözüne sadık gencin sözünü bildirecek olan kimdir?"

---

[243] Salih, *Dîvânü Zeyneb Fevvâz*, 125.
[244] Salih, *Dîvânü Zeyneb Fevvâz*, 125.
[245] Salih, *Dîvânü Zeyneb Fevvâz*, 125.
[246] Salih, *Dîvânü Zeyneb Fevvâz*, 125.

2.2.3. Romanları

Fevziyye Fevvâz, “Husnü’l-‘avâkıb” romanı ile “el-Hevâ ve’l-vefâ” adlı tiyatrosunu bir kitapta birleştirip, Arap dünyasına sunmuştur. Bu eserleri birleştirmesinin temel sebeplerini iki ana noktada açıklamıştır. İlki, maliyet tasarrufu sağlamak amacıyla kısaltma yapma isteğidir. İkincisi, Zeyneb Fevvâz'ın diğer eserleri o dönemde zaten mevcutken, roman ve tiyatro eserlerinin daha sonra keşfedilmiş olmasıdır.[247] Ancak ne yazık ki, Fevziyye Fevvâz'ın kendi kopyası dahi nadir bulunan ve ulaşılması güç bir eserdir. Benim bu eseri elde etme şansım sadece Birleşik Arap Emirlikleri'ndeki Şârika Kütüphanesinden temin almak suretiyle gerçekleşmiştir.

Fevziyye Fevvâz, “Husnü’l-‘avâkıb” romanı ve “el-Hevâ ve’l-vefâ” tiyatrosu üzerinde çalışırken başlangıçta belirttiği planı hatırlatır. Her iki eser için sadece birer nüsha kullanmıştır. “Husnü’l-‘avâkıb” için 1893, “el-Hevâ ve’l-vefâ” için 1899 tarihli nüshaları. Ayrıca, eserlerin orijinal nüshasının noktalama işaretlerinden yoksun veya neredeyse yoksun olması nedeniyle bu konuya özel bir önem vermiştir. Ayrıca, eski baskı olması nedeniyle yazılmayan cümleleri tamamlamıştır. Metnin manasını anlamak için gerekli olan kelimeleri açıklamış ancak, yazım hatalarını düzeltirken bunlara özel bir vurgu yapmamıştır.[248]

2.2.3.1. Husnü’l-Avâkıb ev Gâde ez-Zâhire

(حُسْنُ الْعَوَاقِبِ أَوْ غَادَةُ الزَّاهِرَةِ)

“Husnü’l-‘avâkıb” romanı, Cebeliâmil adetlerini ve geleneklerini yansıtan, ahlaki bir mesajı olan siyasi ve sosyal bir eser olarak öne çıkar. Adından da anlaşılabileceği gibi, öğretici ve etik değerlere odaklanan bu eser, iyi niyetin ve doğru davranışın önemine dair bir mesaj iletmektedir.

Romanın ilk baskısının 1899 yılında el-Hindiyye matbaasında[249] yapıldığına dair yaygın bir görüş olsa da, yazar Hilmî Nemnem, bu romanı överek yazılmış bir şiirden yola

---

[247] Fevvâz, *Husnü’l-‘avâkıb ve’l-hevâ ve’l-vefâ*, 6.
[248] Fevvâz, *Husnü’l-‘avâkıb ve’l-hevâ ve’l-vefâ*, 10.
[249] Fevvâz, *Husnü’l-‘avâkıb ve’l-hevâ ve’l-vefâ*, 35; Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz*, 89; Emîn Hüseyin, *el-Mer’e fi’r-rivâyeti’l-Lübnâniyyeti’l-mu‘âsıra*, 53; Ferrân, “Zer‘un ahrace şat’ehû 3”, 18.

çıkarak, Zeyneb Fevvâz'ın eserini 1885 yılında tamamladığını ifade etmiştir.[250] Kitap daha sonra 1899 yılında ikinci bir baskı ile yeniden basılmış ve 1984'te el-Meclisü's-Sekâfî li-Lübnâne'l-Cenûbî tarafından ikinci baskısının üzerine bir tahkik yapılarak tekrar yayımlanmıştır. Ancak, Zeyneb Fevvâz'ın romanının ilk basım tarihi 1892 veya 1899 olsa da, Muhammed Hüseyin Heykel'in (1888-1956) 1914 yılında yayımlanan "Zeyneb" adlı romanından daha önce yayımlandığına dair görüşler bulunmaktadır.[251] Bu konuda daha sonra detaylı bir açıklama yapılacaktır.

"Husnü'l-'avâkıb" romanı, 37 bölüm ve 150 sayfadan oluşmaktadır.[252] Yazar Abdülmecîd Zerâkıt (1946-…), eserin eski Arap hikayesi özelliklerine sahip olduğunu düşünmekte, bir amaç ve öğüt taşıyan maceraları anlatan bir eser olduğunu, ancak aynı zamanda modern romana yaklaştığını belirtmektedir. Bu şekilde, romanın, eski ve modern hikâye öğelerini birleştirerek Arap hikayesindeki gelişimi somutlaştırdığı görülmektedir.[253]

Zeyneb Fevvâz, eserin girişinde, romanın gerçek bir hikâyeye dayandığını belirtmiş, ancak kişilerin isimlerini değiştirdiğini ifade etmiştir.[254]

Bazı kaynaklarda, romanın ikinci adının "Ğâde ez-Zâhire" yerine "Ğâde ez-Zehrâ" olduğu belirtilmiştir.[255] Ancak bunun bir hata olduğunu belirtmemiz gerekir; çünkü yazar, romanındaki "Fâri'a" isimli kahramanının yaşadığı köyün adından esinlenerek bu adı seçmiştir ve bu isim "Zâhire'nin güzel kadını" anlamına gelmektedir.

Romanın Özeti

"El-Husn" köyünde bir prens bulunmaktaydı. Bu köy, dağdaki üç köyden biriydi ve yönetimin merkezi konumundaydı. Prens'in dört oğlu vardı: Es'ad, Hâmed, Hasan ve Nâsîf. Prens, yönetimi önce çocuklarına, ardından torunlarına yaşlarına göre en büyükten en küçüğe doğru devretti. Prens öldükten sonra başkanlık görevi büyük oğlu Es'ad'a geçti. Es'ad, bir prensesle evlendi ve ondan Şekîb adında bir oğlu oldu. Ancak Es'ad, oğlu Şekîb yedi yaşındayken vefat etti. Onun ölümünün ardından kardeşi Hâmed,

---

[250] Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz,* 89.
[251] Ebû Zeyd, "Zeyneb Fevvâz Evvelü Rivâiyye Nisâiyye", 95-96; Ferrân, "Zer'un ahrace şat'ehû 3", 18.
[252] Fevvâz, *Husnü'l-'avâkıb ve'l-hevâ ve'l-vefâ.*
[253] Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz,* 91.
[254] Fevvâz, *Husnü'l-'avâkıb ve'l-hevâ ve'l-vefâ,* 37.
[255] Şa'bân, *Mi'etü 'âmin mine'r-rivâyeti'n-nisâ'iyyeti'l-'Arabiyye*, 47; Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz,* 89.

yerine geçti ve ölen ağabeyinin eşiyle evlenerek yeğeni Şekîb'i büyüttü. Diğer iki kardeşten biri olan Hasan; Tâmir ve Sâlim adlı iki oğlu ile, Nâsîf ise; Azîz ve Hâlid isimli iki oğlu ve Fâri‘a adında güzel bir kızı ile birlikte yaşıyordu.

Prens Hâmed, Husn köyünü; prens Nâsîf ise Husn’un doğu tarafında bulunan Zâhire köyünü yönetiyordu. Prens Hasan da daha yakın olan Câbîye köyünü yönetmekteydi. Hasan ve Nâsîf'in ölümü, ağabeyleri Hâmed yaşarken gerçekleşti. Bu durumda, prens Hâmed’in ölümünden sonra büyük prensin ilkesine göre başkanlık görevi en büyük torun Tâmir’e geçmesi gerekiyordu. Ancak amcası Hâmed, Tâmir'in kötü ahlakları nedeniyle tahtı devretmeyi reddedip yerine ahlaki değerlere sahip olan Şekîb'i seçti. İşte bu noktada aile içi çatışmanın ilk ekseni olan iktidar mücadelesi başladı.

Bir gün prens Şekîb, amcası Hâmed’in bir işini halletmek için Zâhire'ye giderken yolda ateş açılması sonucu omzundan vuruldu. Şekîb, Zâhire'ye vardığında, Nâsîf amcanın çocukları tarafından karşılandı ve orada amcasının kızı Fâri‘a ile tanıştı. İkisi arasındaki aşk, ikinci anlaşmazlığa neden oldu. Şekîb, Fâri‘a'ya duyduğu aşkla Husn'a geri döndü. Ancak amcasının oğlu Tâmir, hem Şekîb'in makamını almayı hem de Fâri‘a'nın gönlünü kazanmayı planlıyordu. Bu nedenle, Şekîb'i öldürmeye ve tahtı ele geçirmeye çalıştı. Aynı zamanda Fâri‘a'yı etkilemek ve onunla evlenmek için entrikalara başvurdu. Ancak Fâri‘a, annesi ve iki erkek kardeşinin tüm isteklerine rağmen Tâmir'i her zaman reddetti. Bu yüzden Tâmir, Fâri‘a'yı üç kez kaçırmayı denedi. İlk iki deneme başarısız oldu ancak, üçüncü denemede Fâri‘a'yı kaçırmayı başardı. Böylece Şekîb ve Tâmir taraftarları arasında anlaşmazlıklar başladı. Sonunda mücadele, Şekîb lehine döndü. Fâri‘a, Tâmir'in elinden kaçmayı başardı.

Tüm zorluklara ve devam eden çatışmalara rağmen, Şekîb ve Fâri‘a birbirlerine olan sevgilerinden vazgeçmedi ve hikâyenin sonunda Fâri‘a ile Şekîb evlendi. Böylece olaylar sona erdi.

Zeyneb Fevvâz'ın bu romanda, güç ve makam hırsının kötü niyetli kişilere zarar verdiğini; sevgi, güzellik ve iyilik gibi değerlerin kötülüğe ve hilelere karşı galip geldiğini ifade etmek istemiştir.

Olay Örgüsü

Romanın olay örgüsü, klasik bir yükselişle başlar, çoklu mekânsal eksende ve tek bir zamanda ilerler. Daha sonra son aşamalarda yoğunlaşır ve kesişir. Olaylar mantıklı ve sebep-sonuç ilişkisine dayalı bir şekilde birbirine bağlıdır. Yani metindeki her eylem, varsayılan olaydan kaynaklanan bir sonraki şeyin nedenidir. Roman, açık bir ahlaki mesaj taşımasına rağmen, bu mesaj olay örgüsüne zorla uygulanmamıştır ve beklenmedik veya doğal olmayan bir şekilde sunulmamıştır. Olaylar, romandaki atmosferin seyrine uygun olarak yavaş ve doğal bir şekilde gelişmiştir.[256]

Romandaki olayların dramatik bir şekilde gelişmesi, okuyucunun bir tür tarihsel fanteziyle karşı karşıya olduğunu düşünmesine neden olabilir; ancak yazarın, olayların gerçek olduğunu belirtmesi bu algıyı düzeltir. Olaylar, romanın ana olayını ilerletmek ve çözmek için ikincil karakterlerin yaratılmasında etkili bir şekilde hareket eden itici bir güç gibidir. Bu ikincil karakterler, olay örgüsünün gelişimine hizmet ederken, ana karakterler de bu olaylar içinde aktif bir rol oynar.[257]

Romanın ana temalarından biri, şer ve hayır arasındaki rekabetin (Şekîb ve Tâmir) temelde iki temel arzuya dayandığıdır. Koşulların istediği gibi, her birinin aynı kadını (Fâri‘a), ve aynı mevkiyi, elde etme isteği vardır. Başlangıçta her birinin temel motivasyonu, Fâri‘a'yı ve otoritenin sağladığı statü ve imkanları elde etme arzusu gibi görünse de; gerçekte Tâmir'ın motivasyonu, Fâri‘a'ya ve mevkinin gücüne sahip olma aşkıdır. Diğer yandan, Şekîb'in motivasyonu ise, halkına hizmet etme konusundaki derin inancından kaynaklanan bir güç arzusudur ve Fâri‘a'nın güzelliği ile ilgili değil, onu olağanüstü bir insan olarak görmesidir.[258]

Şahıs Kadrosu

Ana karakterler: Şekîb, Tâmir, Fâri‘a, Sadık, Necîb, Semîra.

İkincil karakterler: Enîse, Tâlib, Câbir, Prens Azîz.

Hikâyenin gelişiminde önemli roller oynayan yardımcı karakterler: Zarîfe, Prens Sâlim, Prens Hâlid, Sâbit, Vâkıd, çoban Kâsım, çoban Kâsım’ın eşi ve kızı, çoban İbrâhîm,

---

[256] Emîn Hüseyin, *el-Mer’e fi’r-rivâyeti’l-Lübnâniyyeti’l-mu‘âsıra*, 57-58.
[257] Emîn Hüseyin, *el-Mer’e fi’r-rivâyeti’l-Lübnâniyyeti’l-mu‘âsıra*, 58.
[258] Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz*, 95.

çoban İbrâhîm'in eşi, oğlu ve kızı, Prens Talâl, Prens Hamdân, Prens Câbir, Prens Müseylime.

Romanın karakterleri, bireysel ve içsel özelliklerden yoksun olarak tasvir edilmiştir. Karakterler arasında belirgin psikolojik ayrımlar olmaksızın, genellikle ahlaki ve estetik değerler üzerinden tanımlandıkları görülmektedir. İyilik ve kötülük, çirkinlik ve güzellik gibi zıtlıklar, karakterleri belirleyen temel özelliklerdir.[259] Örneğin; yazar, Fâri'a'yı şu şekilde tanımlamaktadır:

قَدْ مَيَّزَهَا اللهُ بِمَا مَيَّزَهَا بِهِ مِنْ مَظَاهِرِ الْجَمَالِ وَالْكَمَالِ، وَمَا مَنَحَهَا مِنْ خِفَّةِ الرُّوحِ، وَرِقَّةِ الْجَانِبِ، فَضْلًا عَمَّا عَلَيْهَا مِنَ الْحُلِيِّ وَالْجَواهِرِ الْكَرِيمَةِ... مَلَكَتْ قُوَّةَ النَّبَاهَةِ وَفَصَاحَةَ الأَلْفَاظِ.[260]

"Allah onu, lütfettiği güzellik ve kemal tecellileriyle, ruhunun hafifliği ve nazik yönüyle, ayrıca üzerindeki kıymetli mücevherlerle öne çıkardı (farklılaştırdı). O, keskin zekâ gücüne ve belagate sahipti."

Karakterlerin iç dünyası belirsiz bir şekilde tasvir edilmiş ve yazar, karakter gelişimine veya değişimine yer bırakmayacak şekilde önceden belirlenmiş kalıpları sıkça kullanmıştır. Karakterlerin değeri genellikle taşıdıkları ahlaki nitelikler, güzellik ve sosyal statüleriyle belirlenmiştir. Örneğin; Şekîb'in karakteri, zenginlik ve güce sahip olmasına rağmen dürüstlüğünü ve temiz kalbini korumuştur. Aksine, Tâmir karakteri, başarısızlıklarına rağmen kötü niyetini sürdürmekte ve hatta kaçtığı yerde bile kötü planlar yapmaktadır. Böylece roman, "iyi niyetli olanların maddi güç ve lüks yaşama karşı direnç gösterme yeteneği" ve "kötü niyetli olanların ise değişmekte zorlandığı" bir temayı işlemektedir.

Karakterler arasındaki etkileşim, romanın ana olaylarına bağlı olarak şekillenmiştir ve romantik ilişkilerde önemli bir rol oynamaktadır. Örneğin, Sâdık ve Semîra, Necîb ve Enîse, Şekîb ve Fâri'a gibi karakterler arasındaki duygusal bağlar, olayların gelişimine hizmet etmektedir. Özellikle, Fâri'a'nın büyüleyici etkisi ve ona duyulan romantik çekim, Prens Talâl'ın duygusal dünyasında derin bir etki bırakmıştır. Onu arama

[259] Emîn Hüseyin, *el-Mer'e fi'r-rivâyeti'l-Lübnâniyyeti'l-mu'âsıra*, 58.
[260] Fevvâz, *Husnü'l-'avâkıb ve'l-hevâ ve'l-vefâ*, 48.

çabaları ve onunla karşılaştığında yaşanan yoğun duygusal tepkiler, romanın içsel dramatik yapısını güçlendirmektedir.[261]

وَإِنِّي أَقُولُ وَلَاْ أَتَحَاشَى، إِنَّ حُبَّهَا مَلَكَ قَلْبِي، وَامْتَزَجَ بِدَمِي، وَشَغَلَ جَمِيعَ حَوَاسِّي، وَلَمَّا قَطَعْتُ الأَمَلَ مِنَ الْوقُوفِ عَلَى أَثَرِهَا، انْقَطَعْتُ إِلَى الْحُزْنِ وَالْاِعْتِزَالِ عَنِ النَّاسِ.[262]

"Şunları söylemekten kaçınmam: onun aşkı kalbimi ele geçirdi, kanıma karıştı ve tüm duyularımı işgal etti. Onun peşinden gitme umudumu kaybettiğimde, üzüldüm ve insanlardan izole oldum."

Etkileşimler, düşmanlıkların ve yüzleşmelerin düzeyinde de önemli bir rol oynamaktadır. Birçok düşman, daha sonra Prens Şekîb'in doğru taraf olduğunu anladıkları için şiddetli mücadelelerin ardından müttefiklere dönüşmektedir.[263]

Romanda karakterler son derece hassas, duyguları sürekli olarak coşkulu ve heyecanlı, sık sık aşırıya kaçan bir eğilime sahiptir.[264] Örneğin; uzun bir ayrılığın ardından Fâri'a ve Şekîb, Semîra ve Sâdık'ın buluşması sırasında, yazar duyguların aşırı uyarılmasından dolayı karakterleri bayıltır.

فَأَخَذَتْ فَارِعَةَ -عِنْدَ سَمَاعِهَا خَبَرَ قُدُومِ شَكِيبٍ وَصَادِقٍ- هَزَّةُ الشَّوقِ وَجَذَبَتْهَا رَعْدَةُ الْفَرَحِ، فَوَقَفَتْ تَخْتَلِجُ كَمَنْ اعْتَرَتْهُ بُرَدَاءُ، أَوْ مَسَّتْهُ صَاعِقَةٌ مِنَ السَّمَاءِ، فَلَمَّا دَخَلَا عَلَيْهِمَا، وَوَقَعَتِ الْعَيْنُ عَلَى الْعَيْنِ نَفَرَتْ عَلَى عَجَلٍ وَانْطَبَعَتْ فِي وَجْهِهِمَا صُفْرَةُ الْوَجَلِ، ثُمَّ صَاحَتْ صَيْحَةً ارْتَجَّ لَهَا المَكَانُ، وارْتَاعَ لِهَولِهَا الإِنْسُ وَالْجَانُّ... وَضَمَّهَا إِلى صَدْرِهِ، وَأَحْنَى عَلَيْهَا ضُلُوعًا مُلْتَهِبَةً، وَفُؤَادًا تَكَادُ تَحْرِقُهُ زَفَرَاتٌ حَارَّةٌ، ثُمَّ سَقَطَا مَغْشِيًّا عَلَيْهِمَا.[265]

"Şekîb ve Sadık'ın geliş haberini duyunca, Fâri'a, özlemden dolayı sarsıldı ve onu bir sevinç ürpertisi sardı. Sıtmaya yakalanmış ya da üzerine yıldırım düşmüş biri gibi titreyerek ayağa kalktı. İkisi içeri girdiğinde ve göz göze geldiklerinde, hızla geri çekildi ve yüzleri endişeden dolayı sarardı. Ardından, ortalığı titreten bir çığlık attı. İnsanlar ve cinler korkudan dehşete düştü. Adam onu göğsüne bastırdı ve ateşli nefeslerin

---

[261] Emîn Hüseyin, *el-Mer'e fi'r-rivâyeti'l-Lübnâniyyeti'l-mu'âsıra*, 58-60.
[262] Fevvâz, *Husnü'l-'avâkıb ve'l-hevâ ve'l-vefâ*, 103.
[263] Emîn Hüseyin, *el-Mer'e fi'r-rivâyeti'l-Lübnâniyyeti'l-mu'âsıra*, 58-60.
[264] Emîn Hüseyin, *el-Mer'e fi'r-rivâyeti'l-Lübnâniyyeti'l-mu'âsıra*, 59.
[265] Fevvâz, *Husnü'l-'avâkıb ve'l-hevâ ve'l-vefâ*, 178.

neredeyse yakmak üzere olduğu bir kalp ile üzerine eğildi. Ardından bayılıp yere düştüler."

Karakterlerin duygusal zenginlikleri ve çeşitlilikleri vurgulanarak, yazarın onların iç dünyalarını ifade etmek için şiirsel ifadelere sıkça başvurduğu görülmektedir.

Zaman ve Mekân

Romanın zaman yapısı, belirgin bir kronolojik sıralama veya belirli bir tarihsel bağlam eksikliği ile karakterizedir. Olaylar, bir zaman çizelgesi içinde net bir şekilde düzenlenmemiş ve belirgin zaman dilimlerine odaklanmamıştır. Bu durum, okuyucunun olayların tam olarak ne zaman meydana geldiğini anlamasını zorlaştırabilir. Yazar, olayları zamanla sınırlamak yerine, olayların içsel mantığı ve gelişimi üzerinde odaklanarak, zamanın doğal akışına daha fazla vurgu yapmayı tercih etmiştir. Bu da okuyucuya, olayların zamansal düzeni hakkında daha geniş bir serbestlik ve yorumlama imkânı tanır.[266]

Yazar, eserinde mekânı kendi büyüdüğü güney Lübnan çevresinden esinlenerek oluşturmuştur. Mekân unsuru, şehir ve kırsal alan arasında belirgin farkların olmadığını gösterir. İnsanların zihniyeti, gelenekleri, alışkanlıkları ve duruşları her iki yerde benzerdir. Ancak karakterler arasındaki temel fark iyilik ve kötülük gibi ahlaki değerlerde ortaya çıkmaktadır.[267] Roman boyunca yazar; sarayları, oturma odalarını, lüks mobilyaları ve mekânın güzelliklerini detaylı bir şekilde açıklayarak atmosferi zenginleştirir.[268] Örneğin:

وَكَانَ النَّهْرُ فِي أَسْفَلِ الْوَادِي، بَيْنَهُ وَبَيْنَ الزَّاهِرَةِ مَسَافَةٌ لَا تَقِلُّ عَنْ مَسِيرِ سَاعَةٍ تَامَّةٍ، يَقْطَعُهَا السَّائِرُ بَيْنَ غَابَاتٍ وَزُهُورٍ وَأَشجَارٍ غَضَّةٍ وَرَوَائِحَ عَطِرَةٍ، وَهُوَ سَائِرٌ فِي سَهْلٍ كَأَنَّهُ بِسَاطٌ مِنَ السُّنْدُسِ الأَخْضَرِ. ثُمَّ يَنْحَدِرُ إِلَى ذٰلِكَ الْوَادِي الَّذِي فِيهِ النَّهْرُ، وَهُنَاكَ يَنْقَسِمُ النَّهْرُ إِلَى جَدَاوِلَ تَسِيرُ بَيْنَ الأَشْجَارِ، عَلَى تِلْكَ الْحَصْبَاءِ الَّتِي تَتَلَأْلَأُ مِنْ خِلَالِ الْمَاءِ، كَأَنَّهَا حِجَارَةٌ مِنْ دُرٍّ وَأَلْمَاسٍ.[269]

"Nehir, vadinin en alt kısmındaydı. Onunla Zâhire köyü arasında tam bir saatten az olmayan bir yürüyüş mesafesi vardı. Yürüyen kişi bu mesafeyi, ormanlar, çiçekler,

[266] Emîn Hüseyin, *el-Mer'e fi'r-rivâyeti'l-Lübnâniyyeti'l-mu'âsıra*, 64.
[267] Şa'bân, *Mi'etü 'âmin mine'r-rivâyeti'n-nisâ'iyyeti'l-'Arabiyye*, 50.
[268] Emîn Hüseyin, *el-Mer'e fi'r-rivâyeti'l-Lübnâniyyeti'l-mu'âsıra*, 64-65.
[269] Fevvâz, *Husnü'l-'avâkıb ve'l-hevâ ve'l-vefâ*, 84.

alçak dallı ağaçlar ve hoş kokular arasında kateder. O, yeşil kadife bir halı gibi olan düzlükte ilerler. Sonra, nehrin olduğu vadiye iner ve orada nehir, ağaçların arasında sanki inci ve elmas taşları gibi parıldayan çakıl taşlarının üzerinde akan derelere ayrılır.

Olaylar; Zâhire, Câbîye, Havran gibi mekanlar arasındaki ayrımlara odaklanır. Hikâye boyunca, anlatım mekâna dayalıdır ve okuyucu, olayların gelişimini takip edebilmek için bir yerden bir yere taşınan bir anlatım tarzını benimser. Bu anlatım tarzı, mekanların hikâyede önemli bir rol oynamasına ve atmosferin karakterlerin davranışlarına etki etmesine olanak tanır.

Romandaki Kadın Karakterler

Bu romanda, kadın karakterler toplum içinde önemli bir rol oynamakta; siyasi dinamikleri anlama yeteneğine sahip olmaları ve kararlı tavırlar sergilemeleri dikkat çekmektedir. Yazar Zeyneb Fevvâz, kadın karakterleri iktidar mücadelesi içine dahil etmeye çabalamakta; bu mücadele, metinde Tâmir ve Şekîb arasında ortaya çıkan bir çatışma olarak belirmektedir. Ancak, bu mücadele kadının doğrudan iktidar mücadelesi anlamına gelmemekte; aksine, onu sembolik olarak bu iktidarın bir yansıması haline getirmektedir.[270]

Ayrıca, kadın karakterlerin güçlü bir unsur olarak öne çıkması önemlidir. Duygularını açıkça ve kararlı bir şekilde ifade edebilmektedirler. Örneğin, Fâri‘a karakteri Şekîb'e olan aşkını açıkça ifade eder ve Tâmir'in teklifini ısrarla reddeder. Öte yandan, Fâri‘a’nın ailesinin, onun evlilik kararı konusunda özgür iradesine saygı göstermesi, kadının kendi yaşamını şekillendirme özgürlüğünü vurgular. Tamer'in maddi ve politik avantajlarına rağmen aile, Fâri‘a'nın kendi kararlarını verme hakkını savunarak, kadının bağımsızlığını destekler.[271]

Ancak, kadın hakları konusunda öncü bir yazar olarak tanınan Zeyneb Fevvâz'ın, “Husnü’l-‘avâkıb” adlı romanında bu temadan kaçınması dikkat çekicidir. Fâri‘a karakteri, kadın haklarını savunan bir figür olarak değil, aksine feodal bir aileye ait bir

---

[270] Şa‘bân, *Mi’etü ‘âmin mine’r-rivâyeti’n-nisâ’iyyeti’l-‘Arabiyye*, 50; Emîn Hüseyin, *el-Mer’e fi’r-rivâyeti’l-Lübnâniyyeti’l-mu‘âsıra*, 62.
[271] Şa‘bân, *Mi’etü ‘âmin mine’r-rivâyeti’n-nisâ’iyyeti’l-‘Arabiyye*, 49; Emîn Hüseyin, *el-Mer’e fi’r-rivâyeti’l-Lübnâniyyeti’l-mu‘âsıra*, 63-64.

prenses olarak tasvir edilmiştir.[272] Örneğin, Fâri‘a, aşk konusundaki kendi tercihlerini savunan bir karakter olarak karşımıza çıkarken, basit bir köylü ailesinden gelen Zahîde ise Prens Câbir el-Avnî'ye hediye olarak sunulan bir kız olarak gösterilir.

عَرَضَتِ الْأَمِيرَةُ فَارِعَةُ عَلَى الْأَمِيرِ شَكِيبٍ أَنْ يَعْقِدَ لِلْأَمِيرِ الْعَونِيِّ عَلَى زَهِيدَةَ مُكَافَأَةً لَهُ عَلَى مَا ظَهَرَ مِنْ حُسْنِ خِدْمَتِهِ.[273]

“Prenses Fâri‘a, iyi hizmetinin ödülü olarak Prens Şekîb'e, Prens el-‘Avnî'nin, Zahîde ile evlenmesini önerdi.”

Bu iki karakter arasındaki çelişki, sosyal sınıf düzeyine bir gönderme olarak kullanılmaktadır. Fâri‘a, feodal bir emir ailesine aittir, Zahîde ise sade bir köylü ailesindendir, bu da onun seçim yapma özgürlüğü olmadığına işaret etmektedir. Ancak yazar Zeyneb, “Husnü’l-‘avâkıb” romanında o dönemin siyasi atmosferini ve bu atmosferin sosyal etkilerini anlatma niyetiyle bu konuyu ele almaktadır.

Romandaki Dil ve Üslup

Bu romandaki üslup, nesir ile nazmın karışımıdır. Zeyneb Fevvâz, bu eseri aracılığıyla yükselen duyguları tasvir etmeyi amaçlamaktadır. Bu romanda, Cebeliâmil'in gelenekleri ve o dönemdeki adetleri genel bir şekilde yansıtmaya çalışarak, genel bir tablo çizmeye çalışmıştır.[274]

“Husnü’l-‘avâkıb” romanındaki anlatım tarafsız ve akıcı bir şekilde ilerler, sadece mekanlar arasında geçiş yaparken kesintilere uğrar. Anlatım, halk arasında dolaşan geleneksel bir hikâye anlatma biçimine sahiptir ve bazıları bunu “Binbir Gece Masalları” hikayelerine benzer bulmuştur. Anlatım, birçok yerde okuyucuya doğrudan hitap eder veya onu bir yerden diğerine taşımaya çalışır.[275]

Yazarın, hikâyenin akışına vurgu yapmak, şaşkınlık ifade etmek veya belirli bir karakter ya da olay hakkında belirli bir görüşü iletmek amacıyla hikâyeye müdahaleleri fark edilebilir. Dil, anlamı zenginleştirmek amacıyla mecazların kullanımı ile belagat

---

[272] Emîn Hüseyin, *el-Mer’e fi’r-rivâyeti’l-Lübnâniyyeti’l-mu‘âsıra*, 61-62.
[273] Fevvâz, *Husnü’l-‘avâkıb ve’l-hevâ ve’l-vefâ*, 184.
[274] Salih, *Dîvânü Zeyneb Fevvâz*, 56-66.
[275] Emîn Hüseyin, *el-Mer’e fi’r-rivâyeti’l-Lübnâniyyeti’l-mu‘âsıra*, 65.

açısından zengindir. Ayrıca, duygusal durumları ve hisleri vurgulamak için kullanılan iki dizeden oluşan şiirsel ifadeler de bulunmaktadır.[276]

Bu romanın, Batı romanlarıyla kıyaslanmasının adil olmadığı bir gerçektir; çünkü bu eser, farklı bir tarihi, kültürü, atmosferi ve aynı zamanda farklı bir okuyucu kitlesini hedeflemektedir. Eğer bu romanı dönemin edebi anlayışı bağlamında değerlendirirsek, Zeyneb Fevvâz'ın eleştirmenleri ve çağdaş okuyucuları tarafından keşfedilen bir gerçek var ki, bu eser özellikle bu edebi türde nadir ve öncü bir değere sahiptir.

Ayrıca bu romanın özellikleri ve içeriği birçok yazardan övgü almıştır[277] ve dönemin Şeyh Muhammed Abduh gibi tanınmış yazarları, bu eseri okumayı önermiştir. Çünkü bu eser, kendisine çağırdıkları veya destekledikleri reformist eğilimleri temsil etmektedir.[278]

2.2.3.2. el-Melik Kûruş (Cyrus) Melikü'l-Fürs

(اَلْمَلِكُ قُورُشُ / مَلِكُ الفُرْسِ)

el-Melik Kûruş romanı, 1905 yılında Mısır'daki el-Hindiyye matbaasında basılmış bir tarihi roman olup, Zeyneb'in kaleminden çıkmıştır.[279] Bu eser, karmaşık entrikalar ve komplolar içeren bir aşk hikayesini merkeze alarak, Mecûsî ibadetin çirkinliği ile tevhit inancının güzelliğini ortaya koymaktadır. Roman, temelinde iyilik ve kötülük unsurlarını işleyerek, nihayetinde iyiliğin galip geldiği bir hikâye sunmaktadır.

15 bölüm ve 82 sayfadan oluşan romanın bölümlere ayrılması, her bir bölümde farklı bir zaman dilimi ve mekânın kullanılması, okuyucuya karakterlerin çeşitli yerlerde nasıl geliştiğini ve evrildiğini anlatarak derinlik kazandırmaktadır. Bu yapı, okuyucunun hikâyenin zengin atmosferine daha iyi dalmasına olanak tanımaktadır.[280]

Romanın Özeti

---

[276] Emîn Hüseyin, *el-Mer'e fi'r-rivâyeti'l-Lübnâniyyeti'l-mu'âsıra*, 65.
[277] Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz*, 91-101; Emîn Hüseyin, *el-Mer'e fi'r-rivâyeti'l-Lübnâniyyeti'l-mu'âsıra*, 67; Şa'bân, *Mi'etü 'âmin mine'r-rivâyeti'n-nisâ'iyyeti'l-'Arabiyye*, 48.
[278] Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz*, 98.
[279] Fevvâz, *Husnü'l-'avâkıb ve'l-hevâ ve'l-vefâ*, 24; 'Âşûr vd., *Mevsû'atü'l-Kâtibeti'l-'Arabîyye*, 2/16; Emîn Hüseyin, *el-Mer'e fi'r-rivâyeti'l-Lübnâniyyeti'l-mu'âsıra*, 53.
[280] Zeyneb Fevvâz, *el-Melik Kûruş ev melikü'l-Fürs* (Mısır: Müessesetü Hendâvî li't-Ta'lîm ve's-Sekâfe, 2014).

“el-Melik Kûruş (Cyrus) Melikü’l-Fürs” başlıklı bu roman, M.Ö. 701 olaylarını konu alan tarihi bir edebi eserdir. Roman, Mendân adlı kral Estiyâc’ın kızının doğumuyla başlar. Estiyâc, Medler devletinin hükümdarıydı ve Zerdüşt inancına sahipti, ateşe tapıyordu ve tüm halkını buna zorluyordu. Mendân büyüdükçe ateşin, insan eliyle yaratıldığı halde nasıl bu kadar yaratıcı güce sahip olabileceğini düşünmeye başladı. Bu düşünce onun zihnini meşgul etmeye devam etti ve bir gün Mendân, öğretmeni Arbâsîs ile tapınağa gitmeye karar verdi. Tapınağa vardıklarında, kafesin içinde dört yaşını geçmeyen üç çocuk gördü. Arbâsîs'e sorduğunda, çocukların ateşe kurban edileceğini öğrendi. Mendân, bu durum karşısında şaşkına döndü. Böylece Arbâsîs, Mendân'ı ateşe tapmaya karşı içsel çatışması hakkında bilgilendirdi ve gerçek İlah’ı tanımasına rehberlik etti ve bu sırrı ailesinden saklamasını söyledi. Sonra Mendân, öğretmeni Arbâsîs ile iş birliği yaparak üç çocuğu ölümden kurtardı. Çocukları güvenli bir yere nakleden Mendân, onlara dini bilgiler öğretti ve onlara yeni isimler verdi: Fânîs, Berkzâs ve Rûbîr. Olay, Prenses Mendân’ın o zamanlar Kral Estiyâc'ın himayesinde Perslerin kralı olan Kambîz ile evlenmesi ve Pers ülkesine taşınmasıyla devam eder. Bir gün Kral Estiyâc, gördüğü bir rüyada, Mendân'ın kucağından bir üzüm salkımının çıktığını ve dallarının Asya'nın tüm topraklarına uzandığını gördü. Rüyayı yorumlayanlar, kraliçenin bir çocuk doğuracağını ve bu çocuğun Asya'nın tüm krallıklarına hükmedeceğini söyledi. Kral korktu ve Mendân'a hile yaparak çocuğunu öldürmeye niyetlendi. Ancak Arbâsîs ve babasının veziri Arbâgus, Mendân'ın vücudunu siyah bir boya ile boyayarak onu bir cariye gibi göstererek kaçması konusunda yardım etti. Şehir kapılarını aştıktan sonra, doğum sancıları başladı ve Mendân, oğlu Kûruş'u doğurdu. Bebeği bir çobana teslim etti, ona iyi bakmasını söyledi ve yola koyuldu. Geri dönmek istediği Pers ülkesine gitmek üzereyken gemilere çarpan dalgalar nedeniyle Sicilya adasında uyanıp orada halkının putuna (koç) hizmet etmesi için esir alındı. O sırada Kral Estiyâc'ın kızının kaçtığını öğrenen muhafız, krala vezirin yardım ettiğini söyledi. Kral, intikam olarak vezirin oğlunu öldürdü. Mendân, üç ay boyunca o bölgenin ilahı olan “koç”un bakımı ile ilgilenirken yavaş yavaş siyah boyanın rengi açılmaya başladı. İnsanlar ise bunu, koçun bir kerameti olarak algılıyordu.

Kral, Alfûnk adındaki oğlunu Mendân'ın yanına gönderdiğinde, kendi gözleriyle onun beyaz olduğunu gördü. Alfûnk, Mendânla tanıştığında, ona âşık oldu. Zamanla Mendân, Alfûnk'a gerçek inançları ve yapması gerekenleri öğreterek onu doğru yola yönlendirdi.

Gizli bir grup kurmaya başlayan Mendân, bu davanın daha istikrarlı olması için bu daveti yayıp herkese ayrı ayrı gizlice iletilmesi gerektiği çağrısında bulundu.

Diğer tarafta Kûruş, çobanın yanında iyi bir şekilde yetiştirildi. Bir gün Kûruş bir kavgaya karıştı ve kavga ettiği çocuğun babası gidip olayı kral Estiyâc'a anlattığında, Kûruş'u cezalandırmak için çağırdı. Kral Estiyâc, Kûruş ile kızı Mendân arasındaki benzerliği fark ettiğinde, bu çocuğun torunu olabileceği şüphesine kapıldı. Onun doğum tarihini sorduğunda, bu tarihin Mendân'ın kaybolduğu günle aynı olduğunu öğrenince, çocuğu hapse atmaya ve öldürmeye karar verdi. Ancak, veziri Arbâgus ve öğretmen Arbâsîs, Kûruş'u kurtarmak için birlikte çalıştı. Onu, önceki ateşten kurtarılan üç çocuğun olduğu yere götürdüler. Bunun üzerine Kral Estiyâc, Kûruş'un kaçmasına öfkelenerek Pers ülkesine saldırmak istedi. Kambîz'i öldürdü ve Pers ülkesini ele geçirip onu Med devletine kattı.

Dokuzuncu bölümde Kûruş, bir kişinin hayatını kurtarırken Ninova şehrinin kralı'ın kızı Şâhzinân'la tanıştı. Kûruş, kralın kızı Şâhzinân'a âşık oldu. Şâhzinân da ona karşı aynı duyguları hissetti. Ancak Kûruş, Şâhzinân'ın bir kralın kızı olduğunu öğrendiği zaman bu duygularını paylaşma konusunda tereddüt etti ve yalnızca Rober'e bu gerçeği açıkladı. Olayı öğrenen Fânîs, durumu vezir Arbâgus ve öğretmen Arbâsîs ile paylaştı. Bunun üzerine Arbâsîs, Kûruş'a kim olduğu gerçeğini anlatma kararı alır. Çünkü onun hastalanmasından ya da delirmesinden endişe ediyorlardı.

Kûruş, gerçekleri öğrenir öğrenmez, annesi ve babasının intikamını ve Pers'i geri almaya karar verdi. Kambîz'in oğlunun şehre geleceğini öğrenen halk, bunu büyük bir sevinçle karşıladı. Kûruş, ülkeye güçlü bir şekilde yerleşti, önceki hükümetin liderini devirdi ve yerine geçti. Ardından, kendi halkına tevhit dinini yaymaya başladı. Daha sonra Med devletinin başkenti Hamadan'a doğru yola çıktı. Ancak, Kral Estiyâc hazırlıklıydı ve orduyu donatmıştı. İlk gün zafer Medlerin oldu. Bu yüzden Pers ordusu çekilmeyi düşündü. Ancak Rûbîr, Pers ordusunun kötü bir sonla karşılaşmasından korkarak çekilmeye karşı çıktı. Savaşın bir hile olduğunu inanan Rûbîr, vezirle bir plan yaptı ve bu sayede zafer kazandılar. Ardından tevhit dinini yaymak için herkesi davet ettiler, ancak Estiyâc buna direndi ve Kûruş, dedesini öldürmekle tehdit ederek onu zorla tevhide davet etti.

Kûruş, Pers ve Med ülkelerinin işlerini düzenledikten sonra, Ninova şehrine giderek Şâhzinân ile nişanlanmak istiyordu. Ancak oraya giderken, Babil şehrinin kralı Afrâsiyâb'ın Şâhzinân'ı kaçırdığını ve Sicilya adasına götürdüğünü öğrendi. Kûruş, Babil şehrini fethederek tevhit dinini yaydı, ardından Sicilya adasına doğru ilerledi. Sicilya kralından kral Afrâsiyâb'ı teslim etmesini istedi, aksi takdirde adaya savaş açacaktı. Ancak Sicilya'nın kralı, Babil kralının yardım isteğine ihanet etmenin uygun olmadığını iddia ederek bu teklifi reddetti.

Kral'ın oğlu Alfûnk, Mendân'ı sık sık ziyaret ediyor ve ona, Kûruş adlı bir kralın ülkeye savaş hazırlığı yaptığını söylüyordu. Mendân bu bilgiyi duyunca, Kûruş'un kim olduğunu ve ne zaman geldiğini merak eder. Alfûnk, Kûruş'un Pers kralı Kambîz'in oğlu, Pers ülkesinin hükümdarı ve yirmi yaşında olduğunu söyledi. Mendân bu haberi duyunca Kûruş'un kendi oğlu olduğunu anladı. Alfûnk, savaşta Kûruş'a yardım etti ve annesinin hala adada yaşadığı haberini verdi. Bu haberi alan Kûruş çok sevindi. Böylece Sicilya kralı ve halkı, tevhit dinine inanarak barışı sağladı. Sicilya kralı, Afrâsiyâb'ı öldürdü ve şehir kapısına astı. Kûruş, annesiyle buluştu, aynı zamanda Şâhzinân ile evlendi ve mutlu bir şekilde yaşamaya devam ettiler.

Romana Genel Bakış

Eserde dikkat çeken bir önemli özellik, peygamberlerin hikayelerini anımsatan motiflerin işlenmiş olmasıdır. Bu, romanın derinliğine anlam katma amacına hizmet eder. Örneğin, kralın gördüğü rüya ve Kûruş'un annesinden uzak durması, Hz. Yusuf'un hikayesini akla getirir. Bir rüya yüzünden ve krallığı için torununu öldürmek isteyen bir zalim kral ve Mendân'nın oğlunu çobana bırakıp işi Allah'a havale etmesi ise, Hz. Musa'nın ve zalim firavunun hikayesiyle paralellik taşır. Tefekkür ve Allah'a ulaşma teması, okuyucuyu derin düşünceye yönlendirerek, Hz. İbrahim'in hikayesini çağrıştırır. İbadetlerini gizli yapma ve güvendikleri kişileri tevhide gizli bir şekilde davet etme teması ise, Hz. Muhammed'in ve İslamiyet'in ilk dönemlerini hatırlatır. Bu motifler, eserin sadece bir aşk hikayesi olmanın ötesine geçerek, geniş bir düşünsel ve dini çerçeve sunmasını sağlar.

Ayrıca Zeyneb Fevvâz, eserinde, kadını etkili bir unsur olarak kullanarak, özellikle Mendân karakteri aracılığıyla kadının rolünü ve önemini vurgulamıştır. Mendân, tevhid davetinin yayılmasında kilit bir rol oynayan bir karakter olarak, kadının toplumsal ve

dini bağlamdaki rolünü öne çıkarmıştır. Yazarın eserinde kadına atfettiği bu etkili rol, kadının toplum içindeki ve tevhidin yayılmasındaki kritik katkılarını vurgulamaktadır. Bazıları, Kral Kûruş'un Zülkarneyn ile aynı kişi olduğunu ileri sürmüştür.[281]

Romanın gelişimi çok hızlı ilerlemektedir. Özellikle son bölümlerinin daha ayrıntılı olması tercih edilebilirdi, zira bazı yerlerde olaylar oldukça özetlenmiş görünüyor. Bu da okuyucunun, bazı olayların nasıl gerçekleştiğini merak etmesine neden olmaktadır. Örneğin, Kûruş'un Pers şehrini fethetmesi gibi olaylar, yazar tarafından "Saraya saldırıp hükümdarı tahttan indirdi"[282] şeklinde özetlenmiştir. Hatta bütün bölümlerde kral Kambîz'in eşi Mendân'ı merak etmemesi ve nereye gittiğini sormaması gibi önemli detaylar göz ardı edilmiş gibi görünmektedir. Ancak yazar Zeyneb Fevvâz, romanın son bölümlerini kısaltma sebebini Şeyh Ahmed 'Ârif ez-Zeyn'e yazdığı bir mektupta, şöyle açıklamıştır:

وَأَمَّا اخْتِصَارُ رِوَايَةِ قُورُشَ فَلَكُمْ فِيهَا الْحَقُّ لِأَنِّي أُجْبِرْتُ عَلَى ذٰلِكَ مِنْ مُلْتَزِمِيهَا فَاخْتَصَرْتُهَا وَحَذَفْتُ الْأَشْعَارَ مِنْهَا وَلٰكِنَّ نَدِمْتُ بَعْدَ طَبْعِهَا مِنْ حَيْثُ لَا يَنْفَعُ النَّدَمُ.[283]

"el-Melik Kûruş romanının kısaltıldığı konusunda haklısınız. Çünkü onun basımını üstlenenler tarafından buna mecbur bırakıldım ve oradaki bazı şiirleri çıkardım. Fakat eserin basımından sonra pişman oldum. Ancak pişmanlık fayda vermez."

Bu da gösteriyor ki, Zeyneb Fevvâz'ın eserleri, genellikle eserin basımında imtiyaz sahibi olanlar tarafından kontrol edilerek istenilen şekilde yayımlanmaktadır.

2.2.4. Makaleleri

2.2.4.1. er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye

(اَلرَّسَائِلُ الزَّيْنَبِيَّةُ)

Bu eser, Zeyneb Fevvâz'ın gazete ve dergilerde yayımladığı makalelerden oluşmaktadır. 1904 yılında "er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye" adı altında bir araya getirilen bu makaleler,

---

[281] Detaylı bilgi için bk. Abdülmün'ım en-Nemir, "Zü'l-karneyn: Şahsiyye Hayyereti'l-Müfekkir", *Mecelletü'l-'Arabî* 184 (Mart 1974), 128-134.
[282] Fevvâz, *el-Melik Kûruş ev melikü'l-Fürs*, 61.
[283] Fevvâz, "et-Takrîz ve'l-İntikâd (ed-Dürru'l-mensûr)", 317; el-Mukallid - ez-Zeyn, "Zeyneb Fevvâz", 457.

okuyucuların talepleri doğrultusunda basılmıştır. Zeyneb, kitabının girişinde, yazılarını bir araya getirme kararını bu şekilde açıklamaktadır:

"Mektupların çokluğu, saygıdeğer ve soylu kişilerden defalarca gelen talepler üzerine, bir edebiyatçı, dağınık halde bulunan makalelerimi bir kitapta toplamamı istedi."[284]

Bu da o zamanın ve günümüzün birçok yazarının uyguladığı benzer bir durumdur.

Yazar Fevziyye Fevvâz, kitabın ilk nüshasının kapağında yer alan "Birinci Cilt" ifadesini temel alarak, Zeyneb'in makalelerinin sadece bir kitapta toplanabileceğinden daha fazla olduğunu ifade etmiştir. Bu yüzden Zeyneb'in yazılarının genişliğine ve zenginliğine vurgu yaparak, eserin sadece birinci cildinin tamamlandığını ve ikinci bir cildin planlandığını ifade etmiştir.[285] Makaleler, yayımlandıkları tarihe göre sıralanmaktadır. İlk makale, 29 Ramazan1309 (27 Nisan 1892) tarihinde yayımlandı ve böylece, Zeyneb'in, kadın hakları için talepte bulunan ilk kadın sesi olduğu ve bunu İslam geleneğinin izin verdiği sınırlar içinde gerçekleştirdiği söylenebilir. Zeyneb, kitabın telif hakkının kendisine ait olduğunu ve Mısır'da onun satışını bizzat gerçekleştirdiğini belirtmiştir. Bu durum, eserin kendi maliyetiyle basılmış tek eser olabileceğini göstermektedir.[286]

Kitap, Zeyneb'in kadınlarla ilgili tüm görüşlerini, haklarını savunmayı, siyaseti, sosyal reform mesajları, felsefeyi, dini ve daha fazlasını içeren yaklaşık 71 mektubu ele alıyordu. Eserdeki üç ana konuyu bu şekilde ele alabiliriz: İlk olarak, kadının toplum içindeki durumu ve rolüyle ilgili, ikincisi, Mısır toplumundaki özellikle kadınlar arasında yayılan hurafelere ve büyü görünümlerine karşı duran görüşleri ve üçüncüsü, genel ve ulusal meseleleri içeren konular. Diğer makalelere baktığımızda, münazaralardan şiirlere, aristokrat sınıfların düğünlerine dair haberlere, tebrik ve taziye mektuplarına kadar çeşitlilik gösterdiğini görüyoruz. Böylece er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye eseri, Zeyneb Fevvâz'ın bilincini ve düşünce olgunluğunu gösteren önemli bir eser olarak değerlendirilebilir.[287]

---

[284] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 8.
[285] Fevvâz, *Husnü'l-'avâkıb ve'l-hevâ ve'l-vefâ*, 25.
[286] Fevvâz, *Husnü'l-'avâkıb ve'l-hevâ ve'l-vefâ*, 25; 'Âşûr vd., *Mevsû'atü'l-Kâtibeti'l-'Arabîyye*, 2/16.
[287] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 10-302.

2.2.4.2. Keşfü'l-İzâr 'an Muhabba'âti'z-Zâr

(كَشْفُ الْإِزَارِ عَنْ مُخَبَّئَاتِ الزَّارِ)

"Keşfü'l-'İzâr 'an muhabba'âti'z-zâr", Zeyneb Fevvâz'ın kaleme aldığı bir dizi makaleden oluşmakta ve Mısır toplumunu saran toplumsal sorunları ele almaktadır. Bu yazılarda, Zeyneb, Mısır toplumunu etkisi altına alan sorunları detaylı bir şekilde açıklamakta ve özellikle zâr meselesi[288]olarak bilinen konu üzerinden Kahire çevresini resmetmektedir. Mısır'ın olumsuz geleneklerine ve bu geleneklerin sosyal çevre üzerindeki etkilerine vurgu yaparak, "er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye" adlı eserinde de bu başlık altında birkaç makale kaleme almıştır.[289]

Bu makalelerde, Zeyneb, tevhit kelimesini bir slogana dönüştürerek para gasp etmeye çalışan, saf ve basit insanların zihinlerini ele geçiren, dindarlık adı altında yayılan zâr merasimlerini ve buradaki sahte hocaları eleştirmektedir. Zeyneb, sadece yazısal bir yaklaşım benimsememekte; aksine, ulaşabildiği ölçüde bilimsel açıklamalara da odaklanmaktadır.[290]

2.2.5. Tiyatro

2.2.5.1. el-Hevâ ve'l-Vefâ

(اَلْهَوَى وَالْوَفَاءُ)

Hicri 1310 miladi olarak da 1892-1893[291] yılları arasında, el-Câmi'a Matbaası'nda basılan el-Hevâ ve'l-vefâ, dört bölüm ve 50 sayfadan oluşmaktadır. Hikâye Irak'ta, Basra ve Bağdat arasında geçen bir aşk hikayesini konu alır. İçinde ahlaki öğütler ve

---

[288] Zâr töreni, özel dansların ve ifadelerin belirli müzikal ritimlerle sergilendiği, tütsü kokularıyla dolu bir atmosferde gerçekleşen bir dizi halk ritüelidir. Bazı araştırmacılara göre, "الزار" kelimesi Arapça kökene dayandırılarak, "الزائر" (zâ'ir) kelimesinden türetilmiştir ve "şanssız ziyaretçi" anlamına gelmektedir. Zâr töreni, kökeni Afrika'nın ilk kabilelerine dayanan eski bir pagan ritüeldir. Bu ritüel, Habeşistan'dan Sudan'a, oradan da 1870 yılında Mısır'a geçmiş, ardından diğer Arap ülkelerine yayılmıştır. Bu ritüellerin temel amacı, şeytanları uzaklaştırmak ve içlerine giren negatif etkileri temizlemektir. Bu nedenle, bu ritüllere inanan kişiler, bunların tedavi edici bir işlevi yerine getirdiğine inanmaktadır. bk. Muhammed Şefik Garbal vd. (ed.), *el-Mevsû'atü'l-'Arabiyyetü'l-müyessere* (Kahire: Daru'l-Cîl, 2001), 2/1249-1250.

[289] Fevvâz, *Husnü'l-'avâkıb ve'l-hevâ ve'l-vefâ*, 25; Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz*, 112; Emîn Hüseyin, *el-Mer'e fi'r-rivâyeti'l-Lübnâniyyeti'l-mu'âsıra*, 54.

[290] Berake, "Safahât Mechûle fî Edebinâ'l-Hadîs: Zeyneb Fevvâz (1860-1914)", 52.

[291] Muhammed Yûsuf Necm, *el-Mesrahıyye fi'l-edebi'l-'Arabiyyi'l-hadîs: 1847-1914* (Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1967), 399.

düşündürücü görüşler bulunmaktadır. Hedefi ise rehberlik ve yönlendirmedir.[292] Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, bu esere ulaşmak giderek zorlaştı ve görünüşe göre yazar ‘Îsâ Fettûh gibi bazı yazarlar bu eseri elde edemedi. Bu nedenle, eserin dört perdelik bir tiyatro olduğunu belirttiler. Bu eser basılmamış ve zaman içinde kaybolmuştur.[293]

Yazar, eseri hakkında şunları söylemiştir:

وَهِي فُوتُوغْرَافُ وَاقِعَةٍ عَصْرِيَّةٍ، عَمَّنْ جَمَعَتْنِي وَإِيَّاهُمْ نِعْمَةُ الصُّدْفَةِ، وَرَابِطَةُ الصَّدَاقَةِ وَالْمَعْرِفَةِ، اِخْتَرْتُهَا لِرِقَّةِ مَوْضُوعِهَا وَغَرَابَةِ أُسْلُوبِهَا.[294]

“Bu kitap, tesadüflerin nimeti ile dostluk ve bilgi bağının beni buluşturduğu güncel bir olayın portresidir. Konusu ve üslubunun ilginçliği nedeniyle onu seçtim.”

Hikâyenin özeti

Bu oyun, Basra'da yaşayan Prenses Behiye ile Bağdat'ta yaşayan Prens Kâmil arasındaki aşk hikayesini anlatmaktadır. Kâmil, ailesinin büyükleri aracılığıyla Prenses Behiye ile nişanlanmak istediğini söyler. Behiye'nin babası Prens Said'in onayına rağmen, Behiye'nin büyük annesi Prenses Rûşân bu evliliği, Kâmil'in kız kardeşi Cemile ile olan düşmanlığı nedeniyle reddeder. Rûşân, Behiye'nin, yeğeni Sâbir ile nişanlı olduğunu ileri sürerek bu birlikteliği engellemeye çalışır.

Bu noktada, Kâmil'in büyük ağabeyi, Behiye'nin ailesinden intikam almak için onu Aliye ile nişanlar. Kâmil, bu evliliği kabul etmek istemese de ağabeyi Nâsır tarafından buna zorlanır. Kâmil, Aliye ile evlenir; ancak Behiye'ye olan duyguları devam eder. Aynı zamanda Sâbir, Behiye'ye yaklaşmaya çalışsa da başarılı olamaz.

Zaman içinde, Prens Said ve Prenses Rûşân'ın vefatıyla birlikte engeller ortadan kalkar. Prens Kâmil, tekrar Prenses Behiye'ye nişanlanma talebiyle gider ve nihayetinde ikisi bir araya gelir.

---

[292] Fevvâz, *Husnü’l-‘avâkıb ve’l-hevâ ve’l-vefâ*, 187-243.
[293] ‘Îsâ Fettûh, *Edîbât ‘Arabiyyât siyer ve dirâsât* (Dımaşk: en-Nedvetü’s-Sekâfiyyetü’n-Nisâiyye, 1994), 1/67.
[294] Fevvâz, *Husnü’l-‘avâkıb ve’l-hevâ ve’l-vefâ*, 191.

Hikayedeki olaylar hızlı bir şekilde gelişmektedir. Örneğin; baba ve büyükannenin aniden ölmesi, okuyucuya büyük bir şaşkınlık yaratmıştır. Bu hızlı ilerleme, muhtemelen tiyatro edebiyatının bir özelliğinden kaynaklanmaktadır.

Yazar, bu tiyatro eserinde şiiri çeşitli şekillerde sıkça kullanmıştır; bunlar arasında iki ve beşli dizeden oluşan şiir örnekleri bulunmaktadır.

Yazar, tiyatrodaki karakterlerin, yaşamlarındaki olaylara teslimiyetle yaklaştıklarını ve koşullara uyum sağladıklarını ifade etmektedir. Ayrıca, karakterlerin kaderine direnç göstermediklerini, sorunların ve zorlukların bir sınırı olarak ölümü vurgulamaktadır. Öte yandan, karakterlerin oyun boyunca değişmediklerini ve gelişmediklerini, tek bir renkte sabit kaldıklarını, bu renk metaforunu beyaz veya siyah olarak belirtmektedir.[295]

Fevvâz, bu eserde de kadının gücünü ve etkisini vurgulayan mesajlar göndermiştir. Örneğin, son sözün Prens Said'e değil, büyük anneye ait olduğunu belirtmektedir. Kâmil, Behiye'ye "...Babanın cevap vermesini umuyorum" dediğinde, Behiye; "Babamı ikna etmek kolay, onun söz hakkı yok; çünkü bütün yetki büyükannemde."[296]

Prens Saîd başka bir yerde de şöyle der:

مَا الْحُكْمُ حُكمِي وَلَا التَّقْدِيرُ تَقْدِيرِي مَا الرَّأيُ رَأْيِي وَلَا التَّدْبِيرُ تَدْبِيرِي.[297]

"Ne hüküm ne karar ne de görüş belirtmek ve plan yapmak benim sorumluluğumda değil."

Aynı zamanda kadının sevgisini ifade etme cesaretini de bir başka örnekte, gösteriyordu. Sâbir Behiye'ye "Tüm bunlardan sonra hâlâ Kâmil'i seviyor musun?" diye sorduğunda, Behiye; "Evet, onu seviyorum! O benim arzum ve en büyük umudum ..." demiştir. [298]

Hikayedeki tüm beyitler yazar Zeyneb Fevvâz'a ait değildir. Bazıları diğer şairlerden alınmış ve muhtemelen bu tiyatro oyununa uygun olduğu için almıştır. Fevvâz, ünlü şair İbn Zureyk el-Bağdâdî'nin şu beytini almıştır:

---

[295] Necm, *el-Mesrahıyye fi'l-edebi'l-'Arabiyyi'l-hadîs: 1847-1914*, 399-402.
[296] Fevvâz, *Husnü'l-'avâkıb ve'l-hevâ ve'l-vefâ*, 197.
[297] Fevvâz, *Husnü'l-'avâkıb ve'l-hevâ ve'l-vefâ*, 201.
[298] Fevvâz, *Husnü'l-'avâkıb ve'l-hevâ ve'l-vefâ*, 205.

وَدَّعْتُهُ وَبِوُدِّي لَوْ يُوَدِّعُنِي صَفْوُ الْحَيَاةِ وَأَنِّي لَا أُوَدِّعُهُ.[299]

Ancak, Fevvâz "صفو" kelimesi yerine "طيب" kelimesini kullanmıştır.[300]

Ayrıca, Zeyneb Fevvâz, şair Ebû Zueyb al-Huzelî'nin (ö. 648-49) ünlü iki dizesini kullanmıştır: [301]

وَتَجَلُّـدِي لِلشَّامِتِينَ أُرِيهِمْ أَنِّي لِرَيْبِ الدَّهْرِ لَا أَتَضَعْضَعُ

وَإِذَا الْمَنِيَّةُ أَنْشَبَتْ أَظْفَارَهَا أَلْفَـيْتَ كُلَّ تَمِيمَةٍ لَا تَـنْفَعُ.[302]

Fevvâz, bu eserde yer alan şiirlerinde de Kur'an'dan iktibas yöntemini sıkça kullanmıştır. Bu durum, Zeyneb Fevvâz'ın Kur'an'a olan hakimiyetine işaret etmektedir ve bunu gösteren örnekler şunlardır:

فيَا لَيْتَنِي قَدَّمْتُ مِن قَبْلِ هٰذِهِ وَلَمْ أَتَّخِذْ يَوْمًا فُلَانًا خَلِيلًا.[303]

"Keşke bunu daha önce fark etseydim de, hiçbir zaman falanca kişiyi dost edinmeseydim."

Bu şiirin ikinci mısrasında yer alan (وَلَمْ أَتَّخِذْ يَوْمًا فُلَانًا خَلِيلًا) ifadesi Furkân sûresinin 28. ayetinden iktibas edilmiştir.

﴿يَا وَيْلَتَىٰ لَيْتَنِي لَمْ أَتَّخِذْ فُلَانًا خَلِيلًا﴾[304]

"Eyvah! Keşke falancayı dost edinmeseydim."

İkinci örnek de şudur:

لَيْتَنِي مِتُّ مِنْ قَبْلِ هٰذَا وَكُنْتُ نَسْيًا مَنْسِيًّا.[305]

---

[299] Tâcüddîn b. 'Ali b. 'Abdilkâfî es-Sübkî, *Tabakâtü'ş-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî - 'Abdülfettâh Muhammed el-Hulv (y.y.: Hicr li't-Tıbâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1992), 1/309.
[300] Fevvâz, *Husnü'l-'avâkıb ve'l-hevâ ve'l-vefâ*, 200.
[301] 'Abdülkâdir b.Ömer el-Bagdâdî, *Hızânetü'l-edeb ve lübbü lübâbi lisâni'l-'Arab*, thk. Muhammed Nebîl Tarîfî - Emîl Bedî' Ya'kûb (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'Ilmiyye, 1998), 1/402.
[302] Fevvâz, *Husnü'l-'avâkıb ve'l-hevâ ve'l-vefâ*, 224.
[303] Fevvâz, *Husnü'l-'avâkıb ve'l-hevâ ve'l-vefâ*, 219.
[304] el-Furkân 25/28.
[305] Fevvâz, *Husnü'l-'avâkıb ve'l-hevâ ve'l-vefâ*, 235.

“Keşke bundan önce ölseydim ve unutulsaydım.”

Bu şiirin "مِنْ" kelimesi hariç Meryem sûresinin 23. ayetinden iktibas edilmiştir.

﴿فَأَجَاءَهَا الْمَخَاضُ إِلَىٰ جِذْعِ النَّخْلَةِ قَالَتْ يَا لَيْتَنِي مِتُّ قَبْلَ هٰذَا وَكُنتُ نَسْيًا مَنْسِيًّا﴾[306]

“Sonra doğum sancısı onu bir hurma ağacının dibine getirdi. Meryem, “Keşke bundan önce ölseydim de unutulup gitseydim!” dedi.”

Zeyneb, bu eseri aracılığıyla Kolomb Sergisi'nde Doğu yaşamının bir penceresini açmaya çabalamış ve bu çaba, serginin kadınlar bölümünden sorumlu Bayan Palmer'a yazdığı mektuplardan birinin sonunda ifadesini bulmuştur:

“Sevgili, değerli hanım efendi; içinde bulunduğumuz çağın olaylarını ele alan teşhis niteliğinde bir roman yazdım. Karakterleri de en yakın dostlarımdan. Eğer izin verirseniz onu size göndermeyi düşünüyorum; eğer beğenirseniz tercümesini yaptıktan sonra, Doğu'daki yaşantımızın bir portresi olarak bahsedilen sergi için sergileyebilirsiniz.”[307]

Bu tiyatro eseri, yazar Hasan Hüsnü et-Tuveyrânî, yazar Abdullah Feric, yazar George Mirza ve diğer birçok yazardan övgü ve takdir almıştır.[308]

2.2.6. Günümüze Ulaşmayan Eserleri

2.2.6.1. Medârikü'l-Kemâl fî Terâcimi'r-Ricâl

(مَدَارِكُ الْكَمَالِ فِي تَرَاجِمِ الرِّجَالِ)

Zeyneb Fevvâz “Medârikü'l-kemâl fî terâcimi'r-ricâl” adlı eserde, daha önce yazdığı “ed-Dürru’l-mensûr” adlı kitabına benzer bir şekilde, tarihte iz bırakmış erkeklerin biyografilerini yazmayı planlıyordu. Ancak, sağlık sorunları bu hedefini gerçekleştirmesine engel oldu.[309] Zeyneb, “Mecelletü’l-‘Irfân” dergisinin sahibi Şeyh Ahmed ‘Ârif ez-Zeyn'e yazdığı mektupta bu durumu şöyle ifade etmiştir:

---

[306] Meryem 19/23.
[307] Fevvâz, *er-Resâ’ilü’z-Zeynebiyye*, 94-95; Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz*, 77.
[308] Fevvâz, *Husnü’l-‘avâkıb ve’l-hevâ ve’l-vefâ*, 245-247; Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz*, 77-80.
[309] Salih, *Dîvânü Zeyneb Fevvâz*, 104; Enver el-Cündî, *Safahât mechûle mine’l-edebi’l-‘Arabiyyi’l-mu‘âsır* (Mısır: Mektebetü’l-Anglû el-Mısriyye, 1979), 358; Fettûh, *Edîbât ‘Arabiyyât siyer ve dirâsât*,

كَثُرَ الْمَرَضُ الْعَصَبِيُّ وَقَدْ أَتْعَبَنِي هٰذَا الْمَرَضُ جِدًّا حَتَّى أَنَّنِي فِي مَسَافَةِ تَحْرِيرِ هٰذَا الْجَوَابِ أَتَتْنِي النَّوْبَةُ مَرَّتَيْنِ وَقَدْ عَطَّلَتْنِي عَنْ إِتْمَامِ تَأْلِيفِ كِتَابِ "مَدَارِكُ الْكَمَالِ فِي تَرَاجِمِ الرِّجَالِ.[310]

"Sinir hastalığım arttı ve bu hastalık beni çok yordu. Beni öyle bir hale getirdi ki, bu cevabı yazdığım sırada bile iki kez nöbet geçirdim ve bu durum, "Medârikü'l-kemâl fî terâcimi'r-ricâl" adlı kitabımı tamamlamamı engelledi."

2.2.6.2. el-Cevheru'n-Nadîd fî Me'âsiri'l-Meliki'l-Hamîd

(الْجَوْهَرُ النَّضِيدُ فِي مَآثِرِ الْمَلِكِ الْحَمِيدِ)

"el-Cevheru'n-nadîd fî me'âsiri'l-meliki'l-hamîd" adlı eser, Sultan Abdülhamid'in faziletleri, erdemleri ve liderlik nitelikleri hakkında kaleme alınmış bir eser olarak bilinmektedir.[311] Bazı kaynaklarda ise adı "ed-Dürru'n-nadîd fî me'âsiri'l-meliki'l-hamîd" olarak geçmektedir.[312]

2.3. TARİHSEL ANLATIDA ZEYNEB FEVVÂZ'I GÖRMEZDEN GELMEK

Zeyneb Fevvâz'ın hayatı ve edebi eserleri ayrıntılı bir şekilde ele alındıktan sonra, ona karşı gösterilen bu ilgisizlik nedeniyle derin bir üzüntü içindeyiz. Bu ihmalin nedenlerine dair farkındalık yaratmak ve durumu araştırmak, Zeyneb Fevvâz'ın ünlü bir yazar, tarihçi ve üslup açısından yetenekli bir şair olduğunu hatırlatmak önemlidir. Eserlerinin önsözleri ve bu eserlere yönelik övgüler, gazetelerdeki yazılarının takdir ve saygıyla karşılanması, o dönemdeki edebi çevrelerdeki ününü açıkça göstermektedir. Bu bağlamda, Zeyneb Fevvâz'ın 19. yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın başlarına kadar tanınmış bir yazar olduğunu söylemek mümkündür. Suriye'den Mısır'a ve Arap dünyasının çeşitli bölgelerine kadar geniş bir şöhret elde etmiştir.

Şeyh Ahmed 'Ârif ez-Zeyn, "Mecelletü'l-'Irfân" dergisinin sahibi olarak, Zeyneb Fevvâz'ın o dönemdeki önemini anlamış, onun eserlerine ve başarılarına olan

---

1/78; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 3/67; Berake, "Safahât Mechûle fî Edebinâ'l-Hadîs: Zeyneb Fevvâz (1860-1914)", 51-52.

[310] Ahmed 'Ârif ez-Zeyn, "en-Nahdatü'n-Nisâ'iyye fi'ş-Şark", *Mecelletü'l-'Irfân* 13/6 (Şubat 1927), 610.

[311] Muhammed, *Belâgatü'n-nisâ fi'l-karni'l-'ışrîn*, 36; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 3/67; Fettûh, *Edîbât 'Arabiyyât siyer ve dirâsât*, 1/78; Salih, *Dîvânü Zeyneb Fevvâz*, 104.

[312] Fevvâz, *Husnü'l-'avâkıb ve'l-hevâ ve'l-vefâ*, 25; Emîn Hüseyin, *el-Mer'e fi'r-rivâyeti'l-Lübnâniyyeti'l-mu'âsıra*, 54.

hayranlığıyla dikkat çekmiştir. ez-Zeyn, edebi ve gazetecilik hayatına 1909 yılında "Mecelletü'l-'Irfân" dergisiyle Zeyneb Fevvâz'ın adı ile adım atmış olup böylece 1960 yılında vefat edene kadar onun mirasını gurur ve hayranlıkla taşımaya devam etmiştir.[313] Böylece "Mecelletü'l-'Irfân" dergisi, Zeyneb Fevvâz'ın edebi başarısını taşıyan ve onu dünyaya tanıtan bir platform olmuştur. Şeyh Ahmed 'Ârif ez-Zeyn, Zeyneb Fevvâz'ın ününü vurgulayarak şöyle demiştir:

مَنْ لَمْ يَسْمَعْ بِذِكْرَ هٰذِهِ النَّابِغَةِ الْعَامِلِيَّةِ فِي هٰذَا الْقَرْنِ سَوَاءٌ فِي سُورِيَةَ أَوْ مِصْرَ، أَوْ فِي سَائِرِ الْأَقْطَارِ الْعَرَبِيَّةِ؟.[314]

"Bu yüzyılda Suriye'de, Mısır'da veya diğer Arap ülkelerinde Cebeliâmil'den olan bu dehanın adını kim duymamıştır?"

Hatta Şeyh Ahmed 'Ârif ez-Zeyn, onun Mısır'daki kadınlar arasında gazetede yazan ilk kişi olduğunu belirtmiş ve 1900 yılına kadar Mısır'da edebiyat alanındaki kadın yazarlardan sadece Âişe Teymur ve Zeyneb Fevvâz bulunduğunu ifade etmiştir.[315]

Zeyneb Fevvâz'ın önemine dikkat çeken diğer yazar Enver el-Cündî, Zeyneb Fevvâz hakkında "Zeyneb Fevvâz Evvelü 'Arabiyye Ketebet fî Suhufi Mısr" adlı bir makalesinde, Zeyneb'in zaman içinde karşılaştığı durumu anlatmak için şöyle demiştir:

مَهْمَا أُوتِيَتِ الْمَرْأَةُ مِنْ حَظٍّ فِي مَجَالِ حَيَاتِنَا الْفِكْرِيَّةِ فِي مَطَالِعِ النَّهْضَةِ فَإِنَّ هُنَاكَ الْكَثِيرَاتِ اللَّائِي لَمْ يُنْصَفْنَ، رُبَّمَا لَمَعَتْ أَسْمَاؤُهُنَّ فَجْأَةً ثُمَّ لَمْ تَلْبَثْ أَنِ انْطَفَأَتْ بَعْدَ وَفَاتِهِنَّ.[316]

"Nahda'nın başlangıcında, kadınlara entelektüel yaşamımızda ne kadar şans verilse de adil davranılmayan pek çok kadın vardı. Belki de isimleri aniden parladı ve öldükten kısa süre sonra unutuldu."

Yazar Hilmî Nemnem, "er-Râ'idetü'l-mechûle" adlı kitabının girişinde Zeyneb Fevvâz'ın adını ilk defa duyduğunu ve bu durum karşısında şaşkınlığını ifade ederek Zeyneb Fevvâz hakkında daha fazla bilgi edinmeye ve araştırma yapmaya yöneldiğini

---

[313] Salih, *Dîvânü Zeyneb Fevvâz*, 50.
[314] el-Mukallid - ez-Zeyn, "Zeyneb Fevvâz", 454.
[315] ez-Zeyn, "en-Nahdatü'n-Nisâ'iyye fi'ş-Şark", 610-611.
[316] Salih, *Dîvânü Zeyneb Fevvâz*, 52.

söylemiştir. Zeyneb Fevvâz'ın anısını canlandırmaya çalışan Hilmî Nemnem, Zeyneb'in bıraktığı kültürel mirasa vurgu yapmış ve 1880'ler ile 1890'lar arasında tanınmış bir edebiyatçı olduğunu belirtmiştir.[317] Böylece "er-Râ'idetü'l-mechûle Zeyneb Fevvâz" adlı kitabında Zeyneb Fevvâz'ın eserlerine ve kadın haklarına odaklı politik ve sosyal katılımına dikkat çekmiştir.

Yazar Fevziyye Fevvâz, Zeyneb Fevvâz'ın unutulmuşluğuna, zamanla sadece ismi değil eserlerinin bile kaybolmasına dikkat çekerek şunları söylemiştir:

"Adı, edebiyat tarihçilerinin ve eleştirmenlerinin kalemlerinde sık sık geçer, hatta eserlerinden bazı alıntılarla aktarırlar. Ancak, birisi bu anlatıların alıntı kaynağını sorarsa hayal kırıklığına uğrayabilir. Çünkü eserleri temin edilemiyor. Hatta büyük üniversite kütüphanelerinde bile yok."[318]

Zeyneb Fevvâz'ın döneminde yaşamış olan yazar Mey Ziyâde (1886-1941) bile, Verde el-Yazıcı (1838-1924), Âişe Teymûr (1840-1902) ve Melek Hifnî Nâsıf (1886-1918) için biyografiler yazmıştır. Kadın edebiyat mirasının en önemli eserlerinden kabul edilen bu biyografiler, geçmişi değerlendirmeyi amaçlamış ve yeni nesil kadınlar için bir gelecek vizyonu oluşturulmasına katkıda bulunmuştur. Ne var ki, söz konusu eserlerde Zeyneb Fevvâz'a dair herhangi bir ize rastlanmamış, hatta adı dahi yer almamıştır.[319] Daha sonra gelen Sâfînâz Kâzım, "Bâhisetü'l-bâdiye ve 'Âişetü't-Teymûriyye" adlı kitapların önsözlerini yazmış, ancak maalesef o da Zeyneb Fevvâz'a hiçbir atıfta bulunmamıştır. Bunun yanı sıra, Dâru'l-Hilâl yayınları, Mey Ziyâde, Âişe Teymûr ve Melek Hifnî Nâsıf gibi yazarların Mısırlı kadınlar için yeni bir imaj çizdiğini ve kadın hareketi için parlak bir tarih kaydettiklerini belirterek övmüştür.[320] Ancak, neden Zeyneb Fevvâz'ın ihmal edildiği sorusu akıllara gelmektedir. Ne yazık ki, Zeyneb Fevvâz'ın gazetecilik ve kültürel sahada etkin olmasına ve erken dönemde kadınların

---

[317] Hilmî Nemnem, *er-Râ'idetü'l-mechûle Zeyneb Fevvâz* (Kahire: Dâru'n-Nehr li't-Tıbâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1998), 7.
[318] Fevvâz, *Husnü'l-'avâkıb ve'l-hevâ ve'l-vefâ*, 9.
[319] Salih, *Dîvânü Zeyneb Fevvâz*, 12.
[320] Mey Ziyâde, *Bâhisetü'l-bâdiye ve 'Aişetü't-Teymûriyye*, thk. Sâfînâz Kâzım (Kahire: Dâru'l-Hilâl, 1999), 9.

özgürleştirilmesine yönelik çağrılarına rağmen, Prenses Nazlı Fâzıl'ın edebi salonunda bile hiçbir varlık kaydedilmemiştir.[321]

Bu şekilde, Zeyneb Fevvâz'ın ölümünden sonra kendisinin ve eserlerinin unutulma, ihmal ve görmezden gelme sorunlarıyla karşılaştığını görmekteyiz. Bu durum, birçok yazarın Zeyneb Fevvâz'ın anısını canlandırmak için çaba harcadığı bir döneme yol açmıştır. Bu bağlamda, yazar Hilmî Nemnem, Zeyneb Fevvâz'ın edebi mirası üzerinde çalışmaktan öteye giderek, onun ilk Arap romanını yazma konusundaki öncülüğünü açıklığa kavuşturmak için çaba göstermiştir. 1899 yılında yayımlanan "Hüsnü'l-'avâkıb" adlı romanı, Muhammed Hüseyin Heykel'in 1914 yılında yayınladığı "Zeyneb" adlı romanından tam 15 yıl önce ortaya çıktı. Nemnem, Muhammed Hüseyin Heykel'in Arap romanının öncüsü olarak kabul edilmesine karşı çıkarak, Arap romanının öncülerinden biri olarak Zeyneb Fevvâz'ı tanıtmaya çalıştı.[322] Öncülük konusundaki bu önemli rolünü açıklığa kavuştururken, Arap romanının gelişimi ve tarihi üzerine kurulan bazı erken görüşlere de karşı çıktı. Böylece Abdülmuhsin Tâhâ Bedr'in "Hüsnü'l-'avâkıb" romanını eğlence ve hoş vakit geçirme romanları kategorisine koymasını da kabul etmedi.[323] Nemnem, bu romanın sadece eğlence ve hoş vakit geçirme değil, bir sanat romanı olduğunu vurgulayarak, Zeyneb Fevvâz'ın Heykel'e karşı daha cesur bir duruş sergilediğini savunmaktadır.

Bu tartışma, Arap romanının evrimi ve tarihiyle ilgili çeşitli görüşleri içermekte ve edebi tarih açısından önemli bir konuyu ele almaktadır. Bu çerçevede, Zeyneb Fevvâz'ın eserlerine ve roman tarihine olan katkıları göz ardı edilmemeli ve onun, Arap edebiyatındaki kadın seslerinin görünürlüğünü artırmak adına mücadele ettiği bir döneme ışık tutulmalıdır. Çünkü Zeyneb Fevvâz'ın eseriyle Muhammed Hüseyin Heykel'in eserini karşılaştırdığımızda, "Hüsnü'l-'avâkıb" romanı hem birinci baskısının basıldığı 1892 tarihine hem de ikinci baskısının 1899 tarihine bakarak tarih açısından Zeyneb'in eserinin öncü olduğunu görmekteyiz. Bazı kaynaklarda, "Hüsnü'l-'avâkıb" romanının methine dair bir şiirin 1885 yılında yazıldığına dair de izler bulunmaktadır. "Hüsnü'l-'avâkıb" adlı romanın eleştirel ve sanatsal kurallarına yönelik yapılan

---

[321] Salih, *Dîvânü Zeyneb Fevvâz*, 103.
[322] Salih, *Dîvânü Zeyneb Fevvâz*, 106.
[323] Abdülmuhsin Tâhâ Bedr, *Tatavvuru'r-rivâyeti'l-'Arabiyyeti'l-hadîse fi Mısr* (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1976), 322.

çalışmalar, eserin zaman, yer ve olay unsurlarıyla bir romanın öğelerini tam anlamıyla taşıdığını göstermektedir. Son olarak ve en önemli olan konulardan biri de romanın imzasıdır. Heykel, avukatlık kariyerini koruma amacıyla eserini (مِصْرِيٌّ فَلَّاحٌ) ismiyle yayımlamış, adını sadece 1929 yılında romanın ün kazanmasından sonra açıklamıştır. Ancak Zeyneb Fevvâz, eserini adını açık bir şekilde yazarak imzalamıştır. Kadınların eserlerini imzalaması konusundaki tartışmalar, kadın dergilerinde sıkça gündeme gelmiş olmasına rağmen, Fevvâz gerçek adını kullanmaktan çekinmeyip cesur bir duruş sergilemiştir.[324]

Yazar Hilmî Nemnem'in ardından, Büseyne Şa'bân, "Mi'etü 'âmin mine'r-rivâyeti'n-nisâ'iyyeti'l-'Arabiyye (1899-1999)" adlı kitabı aracılığıyla Zeyneb Fevvâz'ın "Hüsnü'l-'avâkıb" romanını tekrar değerlendirmeye çalışarak bu romanı, Arap edebiyatındaki ilk roman olarak görmekte ve Muhammed Hüseyin Heykel'in "Zeyneb" adlı romanından 15 yıl önce yayımlanmış olduğunun kabul edilmesi gerektiğini savunmaktadır.[325]

Böylece, "Hüsnü'l-'avâkıb" romanının Arap edebiyatındaki ilk roman olma iddiasını reddetmeye yönelik eleştirilere rağmen, Zeyneb Fevvâz'ın eserinin Arap edebiyatındaki ilk kadın romanı olarak kabul edilmesi kaçınılmaz bir gerçektir. Eleştiriler, tarihi doğruluk ve eserin incelemesine yönelik olabilir, ancak Zeyneb Fevvâz'ın eseri, Arap edebiyatındaki kadınların yazma pratiğine olan katkılarını anlamak ve değerlendirmek açısından kritik bir eser olarak önemini korumaktadır.

Lübnanlı roman eleştirmeni, 'Abdülmecîd Zerâkıt, Zeyneb Fevvâz'ın edebi çalışmalarını takdir etmekte ve roman alanındaki öncülüğüne vurgu yapmaktadır. Fevvâz'ın öncülüğünü, olayları perspektif içinde değerlendirmek ve bu öncü yazarı tanıtmak olarak nitelendirirken, yazarın eserleri ve romanları aracılığıyla tarihsel perspektifler sunarak çağdaş tarihin önemli dönemlerini açıkça ortaya koyduğuna dikkat çekmektedir. Özellikle Fevvâz'ın "Hüsnü'l-'avâkıb" adlı romanı, Arap kadınlarının yaşamlarında bir dönüm noktası olmuştur ve Arap romanı tarihinde önemli bir yer edinmiştir. Zeyneb Fevvâz, hem yazarlık hem de düşünce liderliğiyle, çağdaş tarih

---

[324] Salih, *Dîvânü Zeyneb Fevvâz*, 107; 'Âşûr vd., *Mevsû'atü'l-Kâtibeti'l-'Arabîyye*, 2/18.
[325] Şa'bân, *Mi'etü 'âmin mine'r-rivâyeti'n-nisâ'iyyeti'l-'Arabiyye*, 37; Ferrân, "Zer'un ahrace şat'ehû 3", 18.

içindeki zorluklar, dalgalanmalar ve yüklerle ilgili bir vizyon sunarak Arap edebiyatına önemli bir katkı sağlamıştır.[326]

Fakat tarihsel süreç içerisinde, kadın yazıları genellikle kadınların düşünsel yeteneklerinin ve deneyimlerinin sınırlı olduğu düşüncesiyle bastırılmıştır. "Kadın Edebiyatı" terimi, zaman içinde aşağılayıcı bir anlam kazanmış ve kadın yazarların üretimlerini küçümseyen bir ifade olarak kullanılmış veya en azından bu tür bir eksikliği ima etmiştir. Bu sebeple birçok kadın yazar, eserlerini özel bir "Kadın Edebiyatı" kategorisine koyma eğiliminde olmamıştır. Örneğin, Latîfe ez-Zeyyât, bu terimi reddederken şu ifadeyi kullanmıştır:

لِأَنَّ الْمُصْطَلَحَ يَدُلُّ فِي الْعَرَبِيَّةِ وَالْآدَابِ الْأُخْرَى عَلَى نَقْصٍ فِي الْإِبْدَاعِ وَانْتِقَاصٍ مِنَ الْاِهْتِمَامَاتِ النِّسَائِيَّةِ الْمَحْدُودَةِ.[327]

"Çünkü bu terim (kadın edebiyatı), Arapçada ve diğer edebiyatlarda yaratıcılık eksikliğini ve kadınların sınırlı ilgi alanlarının küçümsenmesini ima eder."

Ancak, kadın edebiyatına daha yakından bakıldığında, asıl sorunun yazarlardan ziyade okuyucuların tutumlarından kaynaklandığı görülmektedir. Kadınların kaleme aldığı yazılar her zaman var olmuş ve kadınlar sürekli olarak eserler üretmiş olsalar da okuyucunun bu gerçekleri kabul etmemesi, kadın edebiyatındaki zorlukların temel bir nedeni olmuştur. Avusturalyalı feminist akademisyen Dale Spender; "Kadınlar, tarih boyunca erkekler kadar önemli olaylara katkıda bulunmuşlardır, ancak bu katkılar kaydedilmemiş ve aktarılmamıştır" demiştir.[328] Bu noktada, o dönemde kadınlar için sınırlı olan eğitim koşulları göz önüne alındığında, kadınların edebiyattaki ihmalinin daha iyi anlaşılması mümkündür. Ayrıca, erkek ve kadın edebiyatının bazı dönemlerde gelişme gösterdiği, diğer dönemlerde ise gerilediği gerçeği kabul edilmelidir. Ancak, sürekli olarak kadın edebiyatının göz ardı edilmesi, Arap edebiyatının belleğinde boşluklar ve eksikliklere neden olmuştur. Bu ihmal, cinsiyet, din, milliyet ve daha sonra ulusal kimliklere kadar uzanan bir tür ayrımcılığa dönüşmüştür.[329] Bu konudaki eleştirel birkaç düşünce, kadın yazılarının gerçek değerini anlamak için önemlidir. Gerçek şu ki,

---

[326] Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz*, 91-92.
[327] Şa'bân, *Mi'etü 'âmin mine'r-rivâyeti'n-nisâ'iyyeti'l-'Arabiyye*, 23-24.
[328] Dale Spender, *Man made language* (London ; Boston: Routledge & Kegan Paul, 1980), 53.
[329] en-Nemir, "Zeyneb Fevvâz fecru'n-nisviyyeti'l-'Arabiyye", 65.

kadınlar sanatsal ve edebi açıdan zengin ve çeşitli katkılara sahiptir ve bu eserlerin değerlendirilmesi cinsiyet yerine sanatsal ve edebi değerlere dayanmalıdır. Araştırmacıların ve okuyucuların bu yazılara daha adil ve eleştirel bir bakış açısı getirmesi, kadınların kaleme aldığı yazıların kültürel mirasımıza daha iyi bir katkıda bulunmasına yardımcı olabilir.

1999 yılında Mısır, ünlü yazarlarından Kâsım Emîn'i (1863-1908) "Tahrîrü'l-mer'e" adlı eserinin yayımlanmasının üzerinden yüz yıl geçmiş olması nedeniyle onurlandırdı. Yazarların, özellikle de edebi mirasa katkıda bulunanların onurlandırılması, kültürel bir sevinç ve mutluluk kaynağıdır. Ancak aynı dönemde Mısır'ın edebi zenginliklerinden biri olan parlayan bir başka yazarın göz ardı edilmesi, düşündürücü bir durumdur.[330]

Zeyneb Fevvâz'ın "er-Resâʾilü'z-Zeynebiyye" kitabına yakından bakıldığında onun, kadın hakları konusundaki öncü ve cesur duruşunu görmekteyiz. Özellikle, kadının yaşamını düzenleyen yasalara dair çağrıları, kadının eğitim ve iş dünyasındaki haklarını vurgulayan önerileri dikkat çekicidir. Fevvâz, bu konularda sadece bireysel bir özgürleşme arayışı içinde değil, aynı zamanda toplumsal bir değişim ve kadınların toplum içindeki rolünü güçlendirmek amacıyla yazılarını kaleme almıştır. Bu çerçevede Zeyneb Fevvâz'ın özgürlükle ile ilgili düşüncelerinin hem batıda hem de doğuda aynı dönemde devam eden özgürlükçü diyaloglardan daha ileri gittiği vurgulanmalıdır. Kadınların eşitlik ve özgürlük mücadelesine olan katkıları, sadece Arap dünyasındaki kadınlarla sınırlı olmayıp, küresel bir perspektife de uzanmaktadır. Bu, Zeyneb Fevvâz'ı Kâsım Emîn'den önce, 1892 yılında Mısır gazetelerinde yayımlanan makaleleri ile öne çıkaran bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Diğer taraftan, Zeyneb Fevvâz'ın önemli bir öncü olduğu belirtilirken, Hilmî Nemnem, bu alanda Zeyneb Fevvâz'dan önce sadece Rifâ'a Râfi' et-Tahtâvî (1801-1873) olduğunu savunmaktadır. et-Tahtâvî'nin "Tahlîsü'l-ibrîz fî telhîsi Bârîz" adlı eseri, Parisli kadının durumunu ve toplumun kadına yönelik algısını tartışarak, kadın konularında farkındalık yaratmıştır. Ayrıca, kadına dair önemli bir eser olan "el-Mürşidü'l-emîn li'l-benât ve'l-benîn"i ölümünden hemen önce yayımlayarak, kadının eğitimi ve toplumdaki rolü konularında ilk adımları atmıştır. Bu bağlamda et-

[330] Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz*, 12.

Tahtâvî'den sonra ve Kâsım Emîn'den önce kadın konularını benimseyen Zeyneb Fevvâz'dan başka bir yazar bulunmamaktadır.[331]

Zeyneb Fevvâz'ın mücadelesi sadece kadın haklarına değil, aynı zamanda toplumsal ve eğitim alanlarındaki genel gelişimlere de ışık tutan bir çaba olarak öne çıkmaktadır. Onun, çağdaşlarıyla çatıştığı ve kadınların sosyal ve eğitim durumu hakkındaki mücadelesini sürdürdüğü bir dönemi anlamak, o dönemin sosyal ve kültürel bağlamını kavramamıza yardımcı olacaktır.

Arap gazeteciliği tarihinde, Zeyneb Fevvâz'ın hak ettiği konuma ulaşamamış olması son derece üzücü bir gerçektir. Zira Zeyneb Fevvâz, kadın haklarını savunan yazar Corcî Bâz Lübnan'da "Mecelletü'l-Hasnâ'" dergisini yayımladığında ilk tebrik mesajı[332] yazmasına rağmen, yazar Corcî Bâz bu önemli yazarın edebiyatına herhangi bir şekilde önem vermeyip Marîyânâ Marâş'ın biyografisini yazmıştır.[333]

Ayrıca 1910 yılında, edebiyatçı Hifnî Nâsıf Paşa'nın kızı Melek, "en-Nisâiyyât" adlı kitabını yayımladığında, içeriği Zeyneb Fevvâz'ın eserleriyle karşılaştırıldığında sade olmasına rağmen, kadın haklarına dair sesini yükselten ilk kadın olarak büyük bir övgü almıştır. Böylece Melek Hanım, kadınların sesini duyurarak ve hakları için mücadele ederek sessizliği bozan bir figür olarak öne çıkmıştır. Ayrıca, Âişe Teymûr'un çabalarına da vurgu yaparak, o da kadınların eğitimi için yazdığı makalelerle ilham verici bir kadın figürü olarak anılmıştır. Daha sonra da yazar Ahmed Lutfî es-Seyyîd, "en-Nisâiyyât" kitabının önsözünde, Kâsım Emîn ve ardından Melek Hifnî Nâsıf'ın öncülüğünü vurgulayarak, kitabın son bölümünde önemli kişilikler ve siyasetçiler tarafından Melek Hanım'ın liderlik rolü ve bir edebiyatçının kızı olması nedeniyle övgüler yapıldığına işaret etmektedir. Bu durum kültürel elitin, bu öncü liderlik rolünün kaderlerini nasıl yönlendirdiğini yansıtmaktadır.[334]

Bu durumu anlamak için, burjuva kadın hareketi ve onun destekçilerinin, o dönemde liderlik konumunu sağlayabilmek adına kendi tarihlerini oluşturma ihtiyacı içinde olduklarını açıklamak mümkündür. Bu sebeple, köklü ve aristokrat bir geçmişe sahip

---

[331] Nemnem, *er-Râ'idetü'l-mechûle Zeyneb Fevvâz*, 12; Seyyid Mahmûd, "Rivâyetü Zeyneb Fevvâz Hel Hiye Evvelü Rivâye 'Arabiyye Fi'len", *Cerîdetü'l-Hayât* 15198 (06 Kasım 2004), 20.
[332] Nasrullah, *Nisâ râidât mine'ş-Şark*, 13-14.
[333] Salih, *Dîvânü Zeyneb Fevvâz*, 41.
[334] Melek Hıfnî Nâsıf, *en-Nisâ'iyyât*, thk. Hüdâ Sadde (Kahire: Mülteka'l-Mer'e ve'z-Zâkira, 1998).

olan Âişe Teymûr, bu tarihsel anlatının temelini oluşturacak bir seçim olarak belirlenmiştir. Aynı zamanda, Melek Hifnî Nâsıf, kadın haklarını savunan ilk kadın olarak ön plana çıkmıştır. Daha sonra, bu tarihsel anlatı benimsenmiş ve Hüdâ eş-Şa‘râvî, onlara bir halef olarak kabul edilerek bu hareketin yayılmasına öncülük etmiştir. Özellikle 1923'teki Uluslararası Kadınlar Federasyonu Konferansı'na katıldıktan sonra, çevresindeki bazı kadınları organize bir feminist hareketin yoldaşları ve kurucuları haline getirmiştir. Bu süreç, Hüdâ eş-Şa‘râvî'nin liderliğindeki hareketin uluslararası alanda tanınmasına ve kadın hakları mücadelesinde daha geniş bir etkiye sahip olmasına katkı sağlamıştır.[335]

Bu nedenlerle Zeyneb Fevvâz'ın göz ardı edilmesi, cinsiyet, sınıf ve kimlik otoritesinin önceliğini veren sorunu ortaya koymaktadır. Çünkü bilindiği gibi Âişe Teymûr, Melek Hifnî Nâsıf ve Hüdâ eş-Şa‘râvî gibi aristokrat ve eğitimli sınıfa ait olan kadınların aksine Zeyneb, zengin olmayan bir aileden gelmektedir.

Zeyneb Fevvâz'ın tarihsel anlatı içerisinde yaşadığı ihmal, yalnızca önceki yazarlara atfedilebilecek bir durum değil; aynı zamanda kendi kişisel tercihleri ve tutumu tarafından da şekillenmiştir. Kendi yaşamı ve çocukluğunu geçirdiği ortam hakkında kesin ve ulaşılabilir bilgi vermekten kaçınan Zeyneb, sadece adını ve soyadını açıklamakla yetinmiş, diğer detayları zihinlerde bırakmıştır. Bu yaklaşım, bazıları tarafından mütevazılık olarak yorumlanmış ve Zeyneb'in kendi hakkında konuşma hakkını başkalarına bırakmak amacıyla bu bilgileri paylaşmadığı düşünülmüştür.

Ancak, zamanla bu tavrın, Zeyneb'in kendi kayboluşunun kaderine katkıda bulunduğu anlaşılmıştır. Bu durum, onun tarihsel anlatı içerisinde gösterilen ilgisizliğin, farklı bir bakış açısıyla değerlendirilmesine imkân tanımaktadır. Zeyneb'in bilinçli olarak seçtiği bu minimalist yaklaşım, başlangıçta mütevazılık olarak yorumlansa da zaman içinde bu tavrın kendi hikayesinin gölgesinde kaybolmasına neden olduğu ve tarih yazımındaki unutulmuşluğa bir katkı sağladığı ortaya çıkmıştır. Yani Zeyneb Fevvâz'ın yaşadığı ihmal sadece dışsal faktörlere değil, aynı zamanda kendi öznel tercihlerine de dayanmaktadır. Bu durum, tarih yazımındaki belli başlı aktörlerin yanı sıra, bireylerin

[335] en-Nemir, “Zeyneb Fevvâz fecru’n-nisviyyeti’l-‘Arabiyye”, 61.

kendi hikayelerini nasıl şekillendirdikleri ve paylaştıkları konusundaki derinlemesine bir anlayışa da işaret etmektedir.

Zeyneb Fevvâz 'ın edebi ve düşünsel değeri, hayatındaki zorlu koşullara rağmen Doğu kadınının haklarını savunma ve eğitim çağrısında öncü olmasından kaynaklanmaktadır. Onun geniş kapsamlı bakış açısı, kadın liderler arasında farklı bir konuma gelmesine neden olmuştur. Diğer kadın liderlerden ayrılarak, kadın faaliyetlerini tek bir role indirgeme konusunda ısrar etmemesi, onun çağının ötesinde bir anlayışa sahip olduğunu gösterir. Sadece kendi ülkesindeki kadınların durumuna odaklanmak yerine, genel olarak kadınların durumunu iyileştirmeye yönelik bir çaba sarf etmiştir. Zeyneb Fevvâz'ın cesur ve bilinçli duruşu, Dünya Kadın Kongresi kararlarına karşı tutumu ile kendini gösterir. Bu tutum, onun kararlılık dolu kişiliğini ve prensiplerine olan bağlılığını yansıtan önemli bir örnektir. Ayrıca Zeyneb Fevvâz'ın kaleme aldığı eserlerin incelenmesi, onun gerçek değerini ortaya koymaktadır. Ancak, zamanının sınırlamaları ve Arap dünyasındaki uyanışın başlangıcında yer alması, onun eserlerinin günümüz yazılarıyla kıyaslanmasının adil olmadığını gösterir. Ona rağmen Zeyneb Fevvâz'ın yazdığı eserler, döneminin sınırlamalarına göre gayet iyi ve değerli çalışmalar olarak kabul edilmektedir.

Zeyneb Fevvâz'ın Şii Müslüman kimliği ve fakir bir ailede yetişmiş olması, o dönemdeki Mısır'daki Suriye-Lübnan göçmen topluluğu çoğunluğunu oluşturan zengin ve Hristiyan bireylerle tezat oluşturmakta, toplumsal sınıf açısından da sıra dışı bir pozisyonda olmasıyla dikkat çekmektedir. Örneğin, Melek Hifnî Nâsıf, Hüdâ eş-Şa'râvî ve arkadaşları, okullarda resmi bir eğitim alırken Türkçe, Fransızca ve İngilizce konuşulan bir ortamda büyüdü.[336] Bu, sosyal durumlarından kaynaklanan bir avantajdı. Ancak, Zeyneb Fevvâz'ın durumu farklıydı; o, bu olanaklardan yoksundu. İlk eğitimini Fâtma el-Es'ad'dan, edebiyat eğitimini de Hasan Hüsnü Paşa et-Tuveyrânî ve diğer hocalardan aldı ve yazma kariyerine 1891 yılında başlayarak 1909 yılına kadar devam etti. Ancak, sağlık sorunları nedeniyle yazmaya ara vermek zorunda kaldı ve beş yıl sonra vefat etti.

[336] Daha fazla biligi için bk. Ömer İshakoğlu, "19. Yüzyıl Arap Nahda Hareketinde Kadın Yazarların Rolü ve Zeynep Fevvâz", *Şarkiyat Mecmuası* 21 (05 Haziran 2012), 43-51.

Yani genel olarak, Zeyneb Fevvâz'ın, kendi döneminde benzersiz ve öncü bir figür olduğunu söylemek mümkündür. Eserleri, yazıları ve şiirleri aracılığıyla ortaya koyduğu düşünceler, o dönemdeki kadın hakları hareketine katkı sağlamıştır. Ancak, Zeyneb'in eğitim ve kültür alanındaki kısıtlamalara rağmen öne çıkmasını sağlayan temel özelliklerden biri, azmi ve kararlılığıdır. O, kendi başına geçim zorlukları çeken bir göçmen kız olarak, sınırlı eğitim ve kültürel kaynaklarla yetişmiş olmasına rağmen, edebi ve düşünsel çabalarını sürdürmüştür. Onu diğer kadın reformistlerden ayıran önemli bir özellik, mücadelesini bireysel olarak üstlenmiş olmasıdır. Kadınların kurtuluşu için yürüttüğü çabalar, kendi yazıları ve düşünceleri aracılığıyla özgün bir şekilde ifade edilmiştir.

Lübnanlı yazar ve şair Muhammed Yûsuf el-Mukallid onun hakkında şöyle demiştir:

"Bu genç kızın erken yaşta kitaplara olan nadir eğilimi nereden kaynaklamış olabilir? Bu eğilimi, miras yoluyla edinmediği veya çevresel etkileşimlerle kazanmadığı kesindir. Çünkü Cebeliâmil köyünde, 20. yüzyılın başlarına kadar, birçok köyde okuma yazma oranı oldukça düşüktü."[337]

Yazar Fevziyye Fevvâz, Zeyneb Fevvâz'ın hayatını ve eserlerini, Lübnan ve Arap dünyasındaki kültürel ve toplumsal sahnenin ayrılmaz bir parçası olarak değerlendirmiştir. Bu bağlamda, Zeyneb, düşünsel ve feminist hareketler üzerinde ilham verici ve etkili bir figür olarak kabul edilmiş, entelektüel ve kadın hareketlerinde önemli bir rol oynamıştır. Zeyneb, Müslüman Arap kadınlarıyla ilgili büyük endişelerin yaşandığı bir dönemde yaşamış olsa da hayatını kendi hakları için mücadele etmeye adayarak geçirmiştir. Bu zorluklar, yazılarına yansımış ve edebi eserleri, bu mücadeleye dair deneyimleri ve düşünceleri içermiştir.[338]

Ayrıca, yazar Lebîbe Hâşim (1882-1952), Zeyneb'in ev işleriyle başa çıkma ve edebi alandaki katkıları arasında denge kurma yeteneğini vurgulayarak şunları söylemiştir:

---

[337] Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz*, 53; Ferrân, "Zer'un ahrace şat'ehû 3", 19.
[338] Fevvâz, *Husnü'l-'avâkıb ve'l-hevâ ve'l-vefâ*, 23.

وَعَلَى الرَّغْمِ مِنْ قِيَامِ زَيْنَب فَوَّاز بِجَمِيعِ هٰذِهِ الْوَاجِبَاتِ النِّسَائِيَّةِ لَمْ يُقْعِدْهَا عَنِ الْاِشْتِغَالِ بِفُنُونِ الْأَدَبِ كَمَا تَشْهَدُ تَآلِيفُهَا الْعَدِيدَةُ الَّتِي مِنْهَا كِتَابُ (اَلدُّرُّ الْمَنْثُورُ فِي طَبَقَاتِ رَبَّاتِ الْخُدُورِ).[339]

"Zeyneb Fevvâz, tüm bu ev işlerini yapmasına rağmen, edebiyatla uğraşmaktan geri kalmamıştır. Bu, aralarında "ed-Dürru'l-mensûr fî tabakâti rabbâti'l-hudûr" adlı kitabının da bulunduğu eserlerinden anlaşılmaktadır."

Yazar İmîlî Nasrullah, Zeyneb Fevvâz'ın benzersizliğine vurgu yaparak, kendi hayat yolunda bireysel bir entelektüel ilerleme ve gelişim elde ettiğini ifade ediyor. Zeyneb'in maddi ve sosyal zorlukları aşabilmesi ve mütevazı kökenlerine rağmen kendi kimliğini oluşturabilmesi, onun benzersiz bir birey olduğunu ortaya koyuyor. Kültür ve edebiyat alanındaki çeşitli ve somut katkıları, kendi başına bu başarıyı elde etmesinin bir sonucudur. İncelemesi sırasında Zeyneb'in kişiliğinin özelliklerini araştırdığını belirten Nasrullah, Zeyneb'in nasıl bu kadar farklı ve düşünsel olgunluğa eriştiğini sorgular. Bu sürecin, yoksulluk ve yetimlik arka planından gelirken, Gandhi'nin "En kötü şiddet türü" olarak tanımladığı yoksulluğun, Zeyneb'in özgürlüğe yönelik özlemi ve bilgiye duyduğu hırs ile nasıl aşıldığını sorgular.[340]

Nasrullah'ın ifadeleri, Zeyneb Fevvâz'ın hayatındaki dönemeçlerin, kendi çabaları ve içsel bir özleme dayalı olarak nasıl şekillendiğini gösterir. Zeyneb'in başarıları, kendi çabaları, kararlılığı ve özgün bakış açısı sayesinde ortaya çıkmış gibi görünmektedir.

Yazar Muhammed Kâzım Mekkî'nin ifadelerine göre Zeyneb Fevvâz, Lübnan'da sınırlı bir eğitimle başladı ancak daha sonra edebiyat alanında derinleşmek üzere İskenderiye'ye gitti. Burada ilerlemiş edebi çalışmaların yanı sıra fıkıh ve dini bilimlere yönelmiş, tarih kaynaklarından beslenmiş ve genel olarak çok yönlü bir bilgi birikimi elde etmiştir. Bu geniş alanlarda edindiği bilgilerle çeşitli sahalarda değerli eserler üretmiş, zamanının birçok yazarı gibi etkileyici ve öğretici bir karakter sergilemiştir. Mekkî'nin kitabında belirtilen ifadeler, Zeyneb Fevvâz'ın entelektüel büyümesini ve geniş bilgi birikimini vurgulayarak, onun dönemindeki diğer düşünürlerle benzer bir

[339] Booth, *Şehîrâtü'n-nisâ'*, 59.
[340] Salih, *Dîvânü Zeyneb Fevvâz*, 15; Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz,* 162.

etki yarattığını ve günümüzdeki kadın hakları hareketlerinin onun ve benzeri kadın liderlerin çabalarının meyvelerini topladığını belirtmektedir.[341]

Ayrıca, Zeyneb Fevvâz'ın anısını canlandırmaya çalışan birçok kişi, aralarında yazar Ahmed Arîf ez-Zeyn ve öğretim üyesi Hasan Muhammed Sâlih'in bulunduğu, ortak bir dini bağlamı paylaşan bireylerdir. Bunlar, Zeyneb Fevvâz'ın yaşamını ve eserlerini hatırlamak adına dini motivasyonlarına dayanarak çeşitli çabalar sarf etmişlerdir. Örneğin, Cebeliâmil'in bir evladı olan Hasan Muhammed Sâlih, öğrencilerine her yıl Zeyneb Fevvâz hakkında araştırma yapma görevi vererek bu mirası yaşatmaya katkı sağlamıştır.[342]

Bu çabaların yanı sıra, Zeyneb Fevvâz'ı destekleyen yazarlar, diğer edebi figürleri de göz ardı etmemişlerdir. Örneğin, kurtuluşçu düşünceleriyle bilinen Kâsım Emîn'i ve roman yazımındaki üstün yetenekleriyle tanınan Muhammed Hüseyîn Heykel gibi yazarları övmüşlerdir. Böylece, sadece kendi çevrelerindeki düşünce akımlarını değil, aynı zamanda geniş bir entelektüel çerçeveyi kucaklamışlardır. Bu çerçeve, Muhammed Abduh, Rıfâ‘a et-Tahtâvî gibi düşünürlerin yanı sıra, özellikle kadın hakları konusunda mücadele eden öncü kadınların düşüncelerini içermektedir. Bu yazarlar, kadın hakları meselesini toplumun bir parçası olarak ele almış, gerçek bir edebi gelişmeyi tetiklemek ve toplumun her kesimini kucaklayan bir bilinç oluşturmak için çaba göstermişlerdir.

---

[341] Muhammed Kâzım Mekkî, *el-Hareketü'l-fikriyye ve'l-edebiyye fî cebeli 'Âmil* (Beyrut: Dâru'l-Endelüs, 1982), 185.
[342] Salih, *Dîvânü Zeyneb Fevvâz*, 121.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ZEYNEB FEVVÂZ'IN BAZI GÖRÜŞLERİ

Zeyneb Fevvâz, Mısırlı bir yazar ve aktivist olarak, Arap feminizm tarihinde öncü bir figür olarak ortaya çıkmakta ve kadın hakları ile toplumsal uyanışın gelişimine büyük katkılar sağlamaktadır. Fevvâz, özgürlük meselelerine dair cesur ve coşkulu bir üslup kullanarak, düşüncelerini objektif bir temelde, bilimsel bir çerçeve içinde geliştirmekte ve bu noktada dikkat çekmektedir.

Fevvâz'ın yazıları, zengin düşünsel derinliği ve bilgi içeriğiyle öne çıkmaktadır. Bu da kapsamlı bir araştırma ve eleştirel analizin ürünüdür. Yazar, kadın haklarına dair kişisel görüşlerini sadece ifade etmekle kalmamış, aynı zamanda feminist bir perspektifle kadınların ilerlemesi ve bilgi edinmesi için temel oluşturan değerleri ve etik prensipleri de ele almıştır.

Fevvâz, kadın meselelerini ve kadının toplumdaki rolünün önemini vurgularken, eğitim ve kamusal katılım konularında motive edici görüşler sunmuştur. Kötü alışkanlıklara karşı durarak, ilerlemenin ve toplumsal evrimin başarılı olması için deneyim kazanmanın önemini vurgulamış ve bu konuda kadınları cesaretlendirmiştir.

Mısırlı bir kadının sesinin henüz net olarak duyulmadığı bir dönemde Fevvâz, cesur bir duruş sergileyerek Mısırlı kadının ve toplumun uyanışına etkili bir şekilde katkıda bulunan ilk kadın sesi olmuştur. Bu bağlamda, Zeyneb Fevvâz'ın sadece kendi görüşlerini belirtmekle kalmayıp, aynı zamanda feminist düşünceyi güçlendiren ve kadınlar arasında ilham kaynağı olan bir entelektüel çerçeve oluşturduğunu söylemek mümkündür.

3.1. KADINA BAKIŞI

3.1.1. Kadın ve Eğitim

Zeyneb Fevvâz, eserlerinde kadının önemine dikkat çekerek, Doğu ve Batı'dan seçkin kadınları öne çıkaran "ed-Dürru'l-mensûr" adlı eseri gibi birçok kitabında kadının

toplumdaki rolünü vurgulamıştır. Romanlarında da kadınların rollerine dair önemli mesajlar vermiş ve "er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye" adlı kitabında kadınlarla ilgili düşüncelerini ifade etmiştir. Kadınları güzellik, zenginlik, soy gibi fiziksel özelliklerine odaklanarak değil, aksine güzel ahlakın ve bilginin önemine vurgu yaparak ele almıştır. Kızların eğitimi Zeyneb Fevvâz'ın yazılarının ana teması olmuştur. Zeyneb Fevvâz, kadınların özgürleşmesi ve toplumsal yapıların dönüşümü için ilk adım olarak kadınların eğitimine olan ilgisini açıkça ifade etmiştir:

مِنَ الْمَعْلُومِ أَنَّ كُلَّ أُمَّةٍ لَمْ يَتِمَّ نُمُوُّهَا وَارْتِقَاؤُهَا إِلَّا بَعْدَ أَنْ تَتَقَدَّمَ نِسَاؤُهَا، وَتَدْرُسَ الْعُلُومَ كَمَا يَدْرُسُ الرِّجَالُ.[343]

"Bilinmektedir ki; hiçbir millet, kadınları, erkekler gibi ilim öğrenip ilerlemediği sürece gelişemez ve kalkınamaz."

Ona göre, herhangi bir ulusun ilerlemesi, kadınların ilerlemesine bağlıdır. Kız çocukların eğitimi, tüm eğitimin temeli olup, bu çocukların modern bilimlerde ayrım yapılmaksızın eğitilmelerini savunmuştur. Erkek çocukların ahlaki bozukluğunun, annelerinin bilgisizliğinden kaynaklandığını iddia ederek, kadınların gelecek nesillerin karakterini şekillendirmede önemli bir rol oynaması gerektiğini vurgulamıştır:

"Gençlerimiz, cehalet gıdasıyla beslendikleri ve barbarlık beşiğinde büyüdükleri bir ortamda nasıl ıslah edilebilir? Çünkü bir çocuğun cahil bir kadının kucağında büyüyüp ondan öğrendiği kıskançlık, düşmanlık, nefret, sapkınlık, aile ayrımcılığı vb. gibi kötü özellikleri benimsemesi kaçınılmazdır. Bu gençleri okullara göndermek, bozulmuş olanı düzeltmek ve içlerindeki kötü huyları değiştirmek için önerilen bir çözüm gibi görünse de bu asla mümkün olmayabilir. Çünkü annesi tarafından iyi yetiştirilmiş bir çocuk, sağlam bir temel üzerine inşa edilmiş binaya benzer. Binayı bir ustaya teslim edip ustaca işlemesini sağlarsanız, usta o binayı muazzam oyma ve süsleme ile donatıp en iyi hale getirir. Ancak, temeli zayıf bir şekilde inşa edilmiş bir bina, temel konular hakkında bilgi sahibi olmayan bir mühendis tarafından yapılmışsa, herhangi bir

[343] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 161.

iyileştirme yapmaya çalıştığınızda bir taraftan düzeltirken diğer taraftan çökmeye başlar ve kısa bir süre içinde bu olumsuz etkiler giderilemez hale gelir."[344]

Bu sözleriyle Zeyneb Fevvâz, eğitimli annelerin çocuklarına sağlam temeller üzerine inşa edilmiş bir eğitim verilmesinin önemini vurgulamıştır. Kız çocuklarının yetiştirilmesinin tüm toplumun gelişimi için temel bir rol oynadığını belirterek, çocuk yetiştirmeyi bir binanın inşasına benzetmiştir. Bu bağlamda, bilgili annelerin sağlam bir temel oluşturarak gelecek nesillerin daha sağlıklı bir şekilde yetişmesine katkıda bulunmalarının önemini vurgulamıştır. Şair Hâfız İbrâhîm'in söylediği gibi:

اَلْأُمُّ مَدْرَسَةٌ إِذا أَعْدَدْتَهَا أَعْدَدْتَ شَعْبًا طَيِّبَ الأَعْرَاقِ.[345]

"Anne okul gibidir. Onu güzel bir şekilde yetiştirirseniz, iyi köklere sahip bir toplum oluşturursunuz."

Eğitim, kadınları toplumsal görevlerini etkili bir şekilde yerine getirmeleri için hazırlar. Eğer bir toplum, kadınlarını iyi bir eğitimle yetiştirmiş ve onların bilgi düzeyini artırmışsa, bu durum erkeklerin, özellikle çocuk yetiştirme, ev idaresi, eşleriyle ilişkiler gibi konularda faydalı olmalarına katkı sağlayacaktır. Bu nedenle, kadınların eğitimine vurgu yaparak, onları yetiştirmenin her türlü eğitimin temeli olduğunu savunmuştur:

وَلَا يَعْزُبُ عَنِ الأَفْكَارِ السَّامِيَةِ أَنَّ بِالنِّسَاءِ تَأَسُّس بِنَاءِ الْعَائِلَاتِ، وَعَلَيْهِنَّ مَدَارَ الْكَائِنَاتِ، وَبِهِنَّ تَلْتَئِمُ الْقُلُوبُ، وَتُعْمَرُ الدُّورُ بَلِ الْمَمَالِكُ، وَمِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِنَّ يَخْرُجُ الرِّجَالُ، وَأَنَّ الَّتِي تَهُزُ الْمَهْدَ بِيَمِينِهَا تُدِيرُ الْكَوْنَ بِشِمَالِهَا.[346]

"Ailelerin temellerinin kadınlar aracılığıyla atıldığı, varlıkların yörüngesinin kadınlar tarafından belirlendiği, kalplerin onlarla şifa bulduğu, yuvaların hatta krallıkların inşa edildiği ve erkeklerin kadınlar sayesinde var oldukları gerçeği, sağlıklı düşüncelerden uzak olmayan bir hakikattir. Ve şüphesiz sağ eliyle beşiği sallayan, sol eliyle de kâinatı yönetir."

---

[344] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 266-267.
[345] Ahmed Emîn vd., *Dîvânü Hâfiz İbrâhîm* (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-'Âmme li'l-Küttâb, 1987), 282.
[346] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 277.

Bu yüzden Zeyneb Fevvâz, kadınların eğitimine engel olan erkekleri eleştirerek, bu durumu içsel bir üzüntü haline getirir ve eğitimin kadın için bir mutluluk kapısı olduğuna inanmaktadır. Eğitim kapısının kapanması, onun mutluluğunun sona ermesi anlamına geldiğini düşünür ve bu durumu şöyle tasvir etmektedir:

"Bir süre geçtikten sonra kendilerini istediği gibi yönlendiren bir erkeğin elinde araç olmaktan başka bir şey bilmeyen ve ağır cezalara maruz kalan biz Doğulu kadınlara mutluluğun kapısı kapatılmıştır. Eğitimin kapıları kapatılarak, evden çıkmayarak, halka açık kadın forumlarına katılmayı yasaklayarak… Öyle ki, kadın bu eylemlerin günah olduğunu düşünüyordu. Eğer bunları yaparsa, şeref ve onur kurallarını ihlal etmiş olacaktı."[347]

Zeyneb Fevvâz'ın eğitim konusunda devrim niteliğindeki durumu, 1892'de Ya'kub Artîn Paşa'ya (1842-1919) yönelik cesur itirazında belgelenmiştir. Artîn Paşa, o dönemin eğitim müfettişi olarak görev yapmaktaydı ve bir kız okulunu ziyaret ettikten sonra, okuldaki kadın müdürü yabancı öğretmenlerle kıyaslayarak "bir kadının öğretmen olmaya uygun olmadığı" eleştirisini dile getirmiştir. Bu durum, Fevvâz'ı öfkelendirmiş ve Artîn Paşa'nın bu eleştirisine karşı çıkarak, kadın öğrencilere eğitim verme çabalarını savunmuştur. Ayrıca, toplumdaki kadınların eğitimle ilgili sosyal normlarına rağmen, kadın müdürün çabalarını takdir etmiş ve toplumun eğitime yönelik tutumlarına karşı direnişini dile getirmiştir.[348] Bu bağlamda Fevvâz, Artîn Paşa'nın eleştirisinin Doğulu kadınlara karşı küçümseyici bir ifade içerip içermediğini sorgulamıştır. Kendisi ve diğer Doğulu kadınların bu tür eleştirilere karşı çıkabilecek yeteneklere sahip olduklarını ve hatta daha fazlasını başarabileceklerini ifade etmiştir:

"Sayın Paşa'nın bu sözleri Doğulu kadınlarımızı küçümsemek için mi söylediğini bilmiyorum. Biz böyle bir işi yapıp yapmayacağımızı bilmiyorduk. Ancak, şunu belirtmeliyim ki, bizler bu tür bir işi başarabilecek yeteneklere sahibiz ve hatta daha üstün başarılar elde edebiliriz. Eğer bir sanat dalıyla uğraşırsak, erkeklerin sahip olduğu becerileri, hatta daha iyisini elde etme yeteneğimiz olduğunu düşünüyorum. Sözlerim genel olarak Doğulu kadınlar ve özellikle de Mısırlı kadınlar adına. Sayın Müdire'ye

---

[347] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 10.
[348] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 22-28.

insan ırkının temeli olan kız çocuklarının eğitimine gösterdiği ilgiden dolayı şükranlarımı sunuyorum."[349]

Zeyneb, alışıldığı üslubu ile yaşadıklarını okuyucuya aktarıyordu. Bu bağlamda, bir tanıdığını ziyareti sırasında başına gelenleri paylaştı. Bu tanıdık, doğan erkek bebeğinin cinsiyetini, nazar ve hasetten korunmak için gizlemiştir. Zeyneb, bu olayı açıklarken, dönemin kadınları arasında yaygın olan bilgi eksikliği ve sahte dini öğretilerin nasıl yayıldığına dair eleştirilerde bulunup konuşmasını eğitim konusunda engel oluşturan erkeklere yöneltmiştir:

"Ey Doğulu erkekler, ihmalin nasıl kayıplara yol açtığını düşünün. Siz, barbarlık ve cehalet yataklarında yuvarlanırken, ruhlarınız için başarı ve huzuru nasıl ummaktasınız? Sizden biriniz hayattan, evinden, hatta hayat arkadaşından nasıl zevk alabilir?" [350]

Zeyneb Fevvâz, kadının bilgisizliğinin, onu kolayca safsatalara ve dini manipülasyona karşı savunmasız kıldığını iddia etmektedir. Aynı zamanda, erkeklerden kadınların eğitimini desteklemelerini istemekte ve bu desteğin özellikle erkekler için büyük fayda sağlayacağını vurgulamaktadır:

وَاعْلَمُوا أَنَّ بَثَّ رُوحِ الْمَعَارِفِ فِي النِّسَاءِ نَفْعُهُ لَا يَعُودُ إِلَّا عَلَى الرِّجَالِ، وَخُصُوصًا فِي تَرْبِيَةِ الْأَوْلَادِ وَتَدْبِيرِ الْمَنْزِلِ وَمُعَاشَرَةِ الزَّوْجِ وَغَيْرِ ذٰلِكَ.[351]

"Biliniz ki, ilim ruhunu kadınlar arasında yaymak, özellikle çocukları yetiştirme, evi yönetme, eşle ilişkiler ve benzeri hususlar ancak erkeklere fayda sağlayacak konulardır."

Zeyneb, kadınların eğitimine yapılan yatırımın bireysel düzeyde olduğu kadar, toplumsal düzeyde de büyük bir etki yaratacağına dikkat çekmektedir. Kadınların bilgi ve eğitimle donatılmasının, toplumun genel refahına ve gelişimine olumlu katkılarda bulunacağını vurgular. Ancak, Zeyneb'in belirttiğine göre, erkeğin eğitimi sadece kendi bireysel gelişimine hizmet etmekte ve bu bilgi dairesinin dışına çıkmamaktadır.

وَعِلْمُ الْمَرْأَةِ نَفْعُهُ عَائِدٌ عَلَى النَّوْعِ أَجْمَعَ، وَأَمَّا عِلْمُ الرَّجُلِ فَمُقْتَصِرٌ عَلَى نَفْسِهِ فَقَطْ كَمَا لَا يَخْفَى.[352]

---

[349] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 24.
[350] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 134.
[351] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 268.

“Bilindiği üzere kadının bilgili olması tüm topluma fayda sağlarken, erkeğinki ise sadece kendisiyle sınırlıdır.”

Bu ifade, erkeğin bilgili olmasının genellikle bireysel sınırlar içinde kaldığını ve toplumun genel gelişimine kadınların eğitimi kadar katkıda bulunamayacağını ima etmektedir. Bu, Zeyneb'in kadınların toplumsal rolleri ve etkileşimleri üzerindeki önemini vurgulayan bir görüşü yansıtmaktadır. Bu görüşlerini “Kadının İlerlemesi” başlıklı makalesinde açık bir şekilde ifade etmektedir. Makalesinde, kadının ilerlemesi ile toplumun doğru orantılı olarak ilerleyeceği inancını dile getirmekte ve kadının eğitimi ile sosyal kültürel yaşamda paylaşımının önemini vurgulamaktadır:

“Herhangi bir çağda yeryüzüne yayılan medeniyet ışıklarının parladığı bir toplum düşünülemez ki, bu toplumda kadınların önemli bir rolü olmasın. Bu gerçek, Mısır ve antik Yunan tarihlerini inceleyen herkesin fark ettiği bir olgudur. Tüm bu medeniyetler, kadınların iş birliği olmadan herhangi bir iş yapılamayacağını görmüştür. Evet, Batılı kadınlarla aramızda engeller, yasaklar ve erkeklerle aynı ortamda bulunmamak gibi dini hükümler gereği farklar olsa da bilgi edinme ve öğrenme konularında hiçbir engel bulunmamaktadır. Bu bilgiler sayesinde, kendi değerimizi yükseltme gayesiyle bayrağımızı gururla dalgalandırıyoruz.”[353]

Zeyneb Fevvâz, bu durumu dünya tarihine, özellikle de Arap ve Müslümanlar başta olmak üzere, Avrupa ve Amerika'nın modern toplumlarının nasıl oluştuğuna dair örneklerle destekleyerek açıklamıştır. İnsanlığın ilerlemesinde kadının oynadığı önemli role vurgu yapmış, başarılı erkeklerin yetişmesinde annelerin, destek veren kız kardeşlerin ve ilerlemelerini sağlayan eşlerin hayati katkılarını belirtmiştir. Ayrıca, 1893 Santiago Kadınlar Birliği Konferansı'nın kararlarına yönelik sert eleştirilerde bulunmuş, kadınların eğitimini kısıtlamayı ve faaliyetlerini evle sınırlamayı amaçlayan bazı kararlara karşı çıkmıştır. Bu olaya odaklanarak konferans organizatörlerini sert bir dille eleştirmiş ve kadınlar için ilmin kapılarının zorunlu bir şekilde açılması gerektiğini söylemiştir.[354]

---

[352] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 236.
[353] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 18.
[354] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 29-35; Fâris İbrâhim, *Edîbât Lübnâniyyât*, 34; Salih, *Dîvânü Zeyneb Fevvâz*, 82.

3.1.2. Kadın ve İş Hayatı

Zeyneb Fevvâz, ülkesinin kadınlarını özgürlükçü bir bakış açısıyla motive eden önemli bir yazar olarak öne çıkmaktadır. Kendisi dernekler, sergiler ve uluslararası konferanslar gibi platformlara katılarak kadınların toplumsal rolünü güçlendirmeyi hedeflemiştir. Bu nedenle, 1893 yılında Santiago'da düzenlenen Uluslararası Kadınlar Birliği Kongresi'nde kadın üyelerin faaliyetlerini aile ve çocuklar gibi "kadınlarla ilgili" konularla sınırlamaya yönelik önerilerle karşılaşması, Fevvâz'ı derinden etkilemiştir. Söz konusu kongrede ortaya atılan fikirler karşısında Fevvâz, kadınların sorumluluklarını sadece evle sınırlamak ve "kadınlara ait" konularla ilgilenmelerini savunan görüşlere karşı güçlü bir itirazda bulunmuştur. Bu itirazını, kongreye yönlendirdiği etkili bir mektup ile dile getirmiştir. Ev içindeki sınırlı rolün kadınların ve erkeklerin yoksullukla karşılaşmalarına neden olabileceği inancını vurgulamıştır.[355] Bu çerçevede, 1893'te Chicago'da düzenlenen Kolomb Dünya Sergisi'ndeki Kadın Bölümü Başkanı Bertha Honoré Palmer'a gönderdiği "ed-Dürru'l-mensûr" adlı eserinin bir kopyası ile, kadınları sadece ev içindeki konularla sınırlamak yerine toplumun her alanında etkin olmaya teşvik etmiştir. Fevvâz, bu adımıyla kadınların sadece kelimelerle değil, aynı zamanda eylemleriyle de toplumda etkili bir rol oynamalarını destekleyen bir figür olmuştur.[356]

Zeyneb Fevvâz, aynı zamanda Suriyeli kadınları örnek göstererek, Mısırlı kadınlara onların izinden gitmeleri çağrısında bulunmuştur.

وَانْظُرْنَ إِلَى الْبَنَاتِ السُّورِيَّاتِ اللَّاتِي بَيَّضْنَ وَجْهَ التَّارِيخِ بِأَعْمَالِهِنَّ واجْتِهَادِهِنَّ بِاكْتِسَابِ الْعُلُومِ وَالْفُنُونِ وَالعَمَلِ بِهَا، فَلَوِ اجْتَهَدْتُنَّ لَخَفَّفْتُنَّ عَنْ رِجَالِكُنَّ بَعْضَ الْأَشْغَالِ الدُّنْيَوِيَّةِ، فَلْتَجْتَهِدْ كُلٌّ مِنْكُنَّ لِعَمَلِ شَيْءٍ مِمَّا تَقْدِرْنَ عَلَيْهِ، وَتَهْتَمَّ بِإِرْسَالِهِ إِلَى الْقِسْمِ النِّسَائِيِّ الَّذِي سَيَصِيرُ عَرْضُهُ سَنَةَ ١٨٩٣.[357]

"İlimleri ve sanatları öğrenerek, çalışarak, çabalarıyla tarihe damga vuran Suriyeli kadınlara bakın. Eğer siz de çok çalışırsanız, erkeklerinizin dünyevi işlerini kolaylaştırabilirsiniz. Bu nedenle her biriniz elinizden gelenin en iyisini yapmalı ve 1893 yılında sergilenecek olan Kadınlar Bölümü'ne katkıda bulunmalısınız."

---

[355] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 29-35.
[356] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 42-43.
[357] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 75.

Zeynep bu çağrısıyla, kadınları eğitim ve çalışma yoluyla toplumsal alanda daha etkin olmaya teşvik etmiştir.

Zeyneb, yazar Hannâ Kûrânî'nin (1870-1898), kadınların iş hayatında erkeklerle bir arada bulunmasının kadınlar için bir tuzak olduğu görüşüne karşı çıkarak, çalışmanın; insanı kötü arzularından uzaklaştırdığını ve kadını "tuzak" olarak nitelendirmenin doğru olmadığını savunmuştur. Zeyneb bu görüşünü, Batılı kadınlar üzerinden örnekler vererek desteklemiş ve şöyle demektedir:

"Toplumun geneli, Batı'da kadın ve erkeklerin bir arada bulunmasının yasak olmadığını ve özellikle işle ilgili bir durum değil, aksine yaygın bir gelenek olduğunu bilir. Eğer iki cins işte birlikte çalışsaydı, bu durum kişiyi nefsi arzulardan uzaklaştırırdı. İlim tahsil etmiş, edep beşiğinde yetişmiş, edep gıdasıyla beslenmiş akıllı bir kadın, elbette onurunun şehvetlerin ve kötü arzuların ayakları altında çiğnenmesini reddeder."[358]

Zeyneb, iş ve cinsiyetler arası etkileşim konusunda Batı toplumunu örnek göstererek, kadınların bilgi ve kültürle donanmış olmalarının onları kötü arzulardan uzaklaştırabileceği fikrini vurgular.

İlginç bir şekilde Fevvâz, cesurca erken dönemde kadının iş konusundaki yaygın görüşüyle yüzleşerek, onun, "erkeğin kazancına göz diktiğini ve bu nedenle erkeğin yerini aldığını" iddia eden görüşlere karşı çıkmıştır. Tartışmasını bu ifadeyi savunan rakibine yönelterek şöyle ifade etmektedir:

"Bize tasarruf etmemizi, kâğıt-mürekkep parasıyla çocuklarımızı giydirmemizi ve ev sahibi işteyken hizmetçilerin evi yağmaladıklarını söylediniz. Bilmelisiniz ki, biz dünya nüfusunun yarısı, belki de daha fazlasıyız. Eğer durum böyleyse, bir yandan geçimimizi sağlayanları yormuşuz, diğer yandan ise yoksulluğun yükünü yüklenmişiz. Örneğin, kadın bir doktorun, işiyle uğraştığını gördüğümüzde, ilk önce topluma sağladığı faydaya bakmalıyız; ardından eşi ve çocukları için ne kadar faydalı olduğuna odaklanmalıyız… Kadın yazarlara gelince değerleri büyük ve faydaları geneldir. Çalışırken ev düzeninde herhangi bir sorun olmaz. Tıpkı işi olan bir erkeğin kitap yazmak istediğinde, işten çıkış saatlerine denk gelen boş zamanları kendisine ayırdığı gibi. Bu da bizim için zor

[358] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 56.

değildir. Aynı şekilde kadın yazarlar da yazabilir ve bu, ev sorumluluklarından hiçbir şeyi eksiltmez."[359]

Fevvâz'ın bu eleştirisi, kadının iş dünyasındaki yerine dair yaygın olan kanaate meydan okuyan bir perspektifi içermektedir. Ona göre, kadınların iş dünyasında etkin rol alması, sadece erkeğin yerine geçmek değil, aksine kadınların potansiyellerini tam anlamıyla değerlendirmelerini sağlayarak toplumsal katkıda bulunmaları anlamına gelir. Bu bağlamda, Fevvâz'ın eleştirel duruşu, cinsiyet rolleriyle ilgili önyargılara karşı çıkarak kadınların iş dünyasında hak ettikleri yeri almasına destek veren bir yaklaşımı temsil etmektedir.

Ayrıca, Zeyneb Fevvâz, kadınların lüks ve tembellik dolu yaşamlarını terk etmeleri gerektiğini söylemiş; bu tür bir yaşamı destekleyen kadınları sert bir dille eleştirmiştir. Ona göre, bu kadınlar suçlu konumundadır; çünkü kendi tembelliklerini tercih etmişlerdir. Fevvâz, bu kadınlara diğer kadınlar gibi çaba sarf etmelerini ve başarıya giden yolu seçmelerini tavsiye etmiş ve şöyle demiştir:

"Bu tür kadınlar, diğerlerine göre eleştiriyi daha fazla hak ediyor. Çünkü yalnızlığı ve tembelliği seçtiler, işsizliği çalışmaya tercih ettiler, gösterişten ve aylak aylak dolaşmaktan memnuniyet duydular. Eğer diğer kadınlar gibi çaba sarfetselerdi, sorumluluklarını yerine getirmiş, insanlara ve vatana hizmet etme kararlılığını ve arzusunu göstermiş olacaklardı. Başarıya ulaşamasa da onlar için en uygunu budur."[360]

3.1.3. Kadın ve Siyaset

1892 yılında İngiliz Parlamentosu, kadınların seçme ve seçilme hakkını içeren bir talebi tartışıyordu, ancak bu talep William Gladstone tarafından reddedildi. Bu olayın ardından dünya basını, Arap basını dahil olmak üzere bu konuya müdahil oldu. Lübnanlı yazar Hanna Kûrânî, bu fikri reddedenlerden biriydi. Ona göre, siyasi faaliyetler kadının kadınlığını kaybetmesine neden olabilir ve aile düzenini tehdit edebilir.[361] Hannâ Kûrânî, "Lübnân" gazetesinde, kadınların ev işlerine odaklanmalarını ve erkeklerle ilgili işlere karışmamalarını savunan bir makale yazdı. Bu görüşe karşı

---

[359] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 234-236.
[360] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 35.
[361] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 29-35; en-Nemir, "Zeyneb Fevvâz fecru'n-nisviyyeti'l-'Arabiyye", 53.

çıkan Fevvâz, “Nil” gazetesinde “Kadın ve Siyaset” başlıklı bir yazısında kadınların siyasi haklarını şu şekilde savundu:

“Siyasi işlerle uğraşmanın ancak siyasî kanunları okuyup, bu önemli pozisyon için idari bilimleri ve gerekli olan diğer her şeyi dikkatlice öğrenmekle mümkün olduğu bilinmektedir. Batı'da kadınlarla erkekler, aralarında fark olmaksızın siyasal ve ticari bilimler ve insanlığın evrensel konularını içeren diğer bilim dallarında eğitim almaktadır. Öyleyse neden kadınlar ticaret, sanayi ve insanın dünya hayatında ihtiyaç duyduğu diğer şeylerle uğraştığı gibi siyasetle de uğraşmasın ki? [362]

Ayrıca, bu argümanı desteklemek amacıyla Zeyneb Fevvâz, ilahi hükümlerde veya dini yasalarda kadının erkek işlerine müdahale etmesini yasaklayan bir hüküm bulunmadığını belirterek şöyle demiştir:

“Kadının erkeğin işine karışmasını yasaklayan ilahi bir kanun ya da dini bir hüküm görmedik. Tabiatın da buna bir dahli yok. Kadın da erkek gibi mükemmel bir akla, keskin bir düşünceye, eşit organlara sahip. Nice kadın; erkeklere hükmetmiş, işleri idare etmiş, hükümleri düzenlemiş ve askerleri organize etmiştir. Krallıklarını en iyi politikayla yöneten kraliçeler gibi savaşlara katılmıştır. Ayrıca tarih; Kleopatra, Palmira Kraliçesi Zenobia, Elizabeth ve önceki kraliçeleri de bize anlatır.”[363]

Bu şekilde Fevvâz, tarih boyunca kadınların siyasete katılımı ve savaşlarda yer almalarına dair örneklerle argümanını güçlendirmiştir. Palmira Kraliçesi, Kleopatra ve daha birçok kadının tarihsel kayıtlarda savaşlara katıldığını belirtmiştir.

Zeyneb Fevvâz'ın “Mecelletü’l-‘Irfân” dergisindeki bir makalesinde ifade ettiği görüşleri, derginin sahibi Ahmed ‘Ârif ez-Zeyn'in fikirlerine karşı eleştirel bir duruş sergilediğini göstermektedir. Zeyneb, makalesinde kadının, erkeğin görevlerini yerine getiremeyeceği fikrine karşı çıkarak, Batı'daki kadınların birçok alanda erkekleri geçtiğini ifade etmiştir:

---

[362] Fevvâz, *er-Resâ’ilü’z-Zeynebiyye*, 34.
[363] Fevvâz, *er-Resâ’ilü’z-Zeynebiyye*, 32.

أَمَّا مَا جَالَ فِي فِكْرِ سِيَادَتِكُمْ مِنْ أَنَّ الْمَرْأَةَ لَا تَقْدِرُ عَلَى إِبْدَاءِ وَظِيفَةِ الرَّجُلِ فَهٰذَا غَلَطٌ أَيُّهَا الْفَاضِلُ لِأَنَّ نِسَاءَ الْغَرْبِ فُقْنَ الرِّجَالَ بِمَرَاحِلَ.[364]

"Kadının, erkeğin görevlerini yerine getiremeyeceği fikrine gelince, bu yanlıştır. Çünkü Batı'daki kadınlar, erkekleri kat be kat geçmiştir."

Bu bağlamda, Zeyneb'in geniş bakış açısı ortaya konarak kadının rolünü belirlemede belirli bir çerçeve dışında düşünülmemesi gerektiği savunulmuş ve bu, kendi döneminin öncülerine karşı cesur bir adım olarak öne çıkmıştır. Ayrıca Zeyneb'in ilgisi, kendi ülkesindeki kadının durumunu aşarak genel olarak kadınları kapsamıştır. Bu yüzden konferanstaki kadın üyelerin; kadının faaliyetlerini kısıtlama, ufkunu daraltma ve onları ev işlerine yönlendirme teşvikine karşı çıktı. Ayrıca, kadının erkeklerle aynı görevleri yerine getirme ve siyasi meselelerle ilgilenme konusundaki engelleri sorgulayarak şöyle söylemektedir:

"Öyleyse kadını, kendisine verilen görevi yerine getirmeye ehil olduğu sürece, erkeklerin işlerine katkı sağlamaktan, siyasi çevrelerde vb. yerlerde görev almaktan alıkoyan nedir? Aksi takdirde, bu alanlarda faaliyet göstermeyip, insanlığa hizmet etmezse, Batılı kadınların, erkeklerin öğrendiği felsefe, bilgelik, spor ve mühendislik gibi tüm bilimleri öğrenmelerinin ve siyasi yasaları incelemelerinin bir anlamı olmaz."[365]

Zeyneb Fevvâz, kadınların siyasi sahaya girmesine karşı direnci açıklamaya çalışırken, kadınların uzun bir süre boyunca evde kısıtlı kaldığı bir dönemden sonra gelişen nispeten yeni bir olguyu keşfetmeye çalıştı. Bu bağlamda, çoğunluğun bu konuya ciddiyetle yaklaşmalarının, özellikle de bu meselelerin çeşitli yönlerini tam olarak anlayamıyorlarsa, önemli olduğunu vurguladı. Ayrıca, bu direncin arkasındaki bazı bireyleri kıskançlıkla değerlendirdi. İlgili konudaki görüşünü şu şekilde ifade etti:

---

[364] Fevvâz, "et-Takrîz ve'l-İntikâd (ed-Dürru'l-mensûr)", 317; el-Mukallid - ez-Zeyn, "Zeyneb Fevvâz", 457.
[365] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 31.

إِنَّ تَدَاخُلَ النِّسَاءِ فِي السِّيَاسَةِ هُوَ أَوَّلُ أُحْدُوثَةٍ، فَلَا بُدَّ أَنْ يَسْتَعْظِمَهُ كُلُّ مَنْ لَا يَعْرِفُ كُنْهَ الْمَسْأَلَةِ لَا سِيَّمَا إِذَا كَانَ مِنَ الْحَاسِدِينَ.[366]

"Kadınların siyasete katılması yeni bir olgudur. Konunun özünü tam olarak bilmeyen herkesin -özellikle de kıskançlar- onu takdir etmesi gerekir."

Ancak Zeyneb Fevvâz, bu noktada durmayarak kadınların haklarını elde etmesi için ilerleme ve kararlı olma çağrısında bulundu. Bu mücadeleyi onurun temeli olarak gördü.

وَعَلَى كُلِّ حَالٍ فَإِنَّ مُثَابَرَةَ الْمَرْأَةِ عَلَى طَلَبِ التَّقَدُّمِ حَتَّى تَنَالَ حُقُوقَهَا لَا يُعَدُّ ذَنْبًا عَلَيْهَا، بَلْ يُفْتَخَرُ بِهَا مَدَى الدَّهْرِ، وَتَكُونُ مَذْكُورَةً بِلِسَانِ الشُّكْرِ عَلَى فَتْحِهَا بَابَ النَّجَاحِ لِأَخَوَاتِهَا.[367]

"Her halükârda kadının haklarını elde edinceye kadar yükselme çabasında ısrar etmesi suç değildir. Aksine, onunla her zaman gurur duyulacak, kız kardeşine başarı kapısını açtığı için minnettarlıkla anılacaktır."

Bu sözler nedeniyle bazı yazarlar Zeyneb Fevvâz'ın, yazılarında Batılı kadınların radikal görüşlerini benimsediğini düşündü ve kadına ekonomik, siyasi, idari ve diğer alanlarda erkeğin yaptığı her şeyi yapma hakkı verme çağrısında bulunduğunu belirtti.[368]

3.1.4. Kadın-Erkek Eşitliği

"er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye" adlı esere baktığımızda, Zeyneb'in özellikle cinsiyetler arasındaki eşitlik konusuna odaklandığı gözlemlenmektedir. Bu eser, toplam yetmiş bir risaleden oluşmaktadır ve yazar on risalesinde cinsiyet ayrımını ele alarak eşitlik vurgusu yapmaktadır.[369] Zeyneb, erkek ve kadının ortak bir cinsiyet olduğunu vurgulayarak, her iki cinsiyetin de diğerine üstünlük sağlamaması gerektiğini belirtmiştir. Cinsiyet temelli ayrımcılığın tercih edilmemesi gerektiğine inanmaktadır. Yazar, her iki cinsiyetin de hayatta ortak bir role sahip olduğunu ve rekabetten kaçınmak adına bireylerin kendi yaşam alanlarını bulmalarının önemine vurgu yapmaktadır. Zeyneb, mücadele yerine ortak katılımın önemli olduğunu savunarak, her iki cinsiyetin de hayatta farklı rolleri olduğunu kabul etmekte ve her bireyin kendi özel

---

[366] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 35.
[367] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 35.
[368] el-Mukallid - ez-Zeyn, "Zeyneb Fevvâz", 456; Kehhâle, *A'lâmü'n-nisâ fî 'âlemeyi'l-'Arab ve'l-İslâm*, 2/84.
[369] Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz*, 111.

yaşam rolünü bulmasını desteklemektedir. Bu bağlamda Zeyneb, cinsiyet eşitliği ve iş birliği temelindeki değerlere dayalı bir vizyonu yansıtmaktadır. Yazarın, adil ve eşit prensiplere dayalı bir toplum inşa etme çabası, risalelerinin temel odak noktasını oluşturmaktadır.

إِنَّمَا نَحْنُ جِنْسَانِ مُشْتَرِكَانِ فِي هٰذِهِ الْحَيَاةِ لَا ثَالِثَ بَيْنَنَا، وَلَا يُمْكِنُ لِأَحَدِنَا الْاِسْتِقْلَالُ دُونَ الآخَرِ. وَلِكُلٍّ مِنَّا مَلْهًى فِي مَسْرَحِ الْحَيَاةِ يُلْهِيهِ عَنْ مُزَاحَمَةِ الآخَرِ، وَهٰكَذَا نَحْنُ شُرَكَاءُ فِي السَّرَّاءِ وَالضَّرَّاءِ.[370]

"Biz bu hayatta sadece iki cinsiyetiz, aramızda üçüncü bir cins yok ve hiçbirimiz diğerinden bağımsız olamaz. Her birimizin hayat sahnesinde onu başkalarıyla rekabet etmekten alıkoyan bir meşgalesi vardır. Bu nedenle iyi günde de kötü günde de ortağız."

Zeyneb Fevvâz, bu şekilde cinsiyetler arası eşitlik meselesine dair farkındalığıyla öne çıkmaktadır. Makalelerinde, kadın ve erkek arasındaki farkları sebepleriyle birlikte ele alarak, modern tıp teorilerinin, kadın ve erkek anatomisinin dokularında eşitlik sağladığına dair okumalarına dayanarak karşı çıkmıştır. Zihinsel gelişimin ölçüsü olarak beyin ağırlığını kullanarak erkeklerin zekasının üstün olduğunu savunan teorilere alaycı bir dille muhalefet etmiştir. Bu konudaki düşüncelerini "Kadınların Tüm Erkek Haklarını Talep Etme Hakkı Var mı?" manasına gelen (هَلْ لِلنِّسَاءِ أَنْ يَطْلُبْنَ كُلَّ حُقُوقِ الرِّجَالِ؟) adlı makalesinde şu sözlerle ifade eder:

"Bilim insanları, kadın ve erkek meseleleri ve eşitlik konusunda sıklıkla araştırma yapmışlardır. Bu konuda pek çok rasyonel ve nakli sözler söylenmiş, tıbbi buluşlardan yararlanılmıştır. Bazıları, fiziksel koşullarıyla uyumsuzlukları sebebiyle kadınların zihinsel veya fiziksel güç bakımından erkeklerle eşit olmadığı görüşünde. Bu görüşte olanlardan biri, tezinde kadının yüksek öğrenimdeki çalışmalara zaman ayıramayacağını savunan Doktor Peskov'dur. Ona göre, kadının beyni gelişim açısından erkeğe eşit değildir. Bu iddiasını kadın beyninin ağırlığının 1250, erkek beyninin ağırlığının ise 1350 gram olduğunu söyleyerek kanıtlamıştır."[371]

Fevvâz, Dr. Peskov'un argümanına ironik bir gönderme yaparak makalesine şu şekilde devam etmektedir:

---

[370] Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz*, 111.
[371] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 220.

“Ancak ne yazık ki Doktor Peskov, iddiasını doğrulamak ve delilini desteklemek amacıyla ölümünden sonra beyninin tartılmasını vasiyet etti. Vefat ettiğinde, vasiyeti gereği beyni tartıldı ve kadın beyninden 5 gram daha az olduğu ortaya çıktı. Keşke hayatta olsaydı da ikna olup huzur içinde ölseydi.”[372]

Zeyneb Fevvâz, kadınların fiziksel ve bedensel güçleri hususunda erkeklere meydan okuyarak makalesini şu cümleyle tamamladı:

وَتَعْمَلُ مَا لَا تَعْمَلُهُ الرِّجَالُ أَيْضًا.[373]

“Kadınlar, erkeklerin yapamayacağı işleri de yapar.”

Bu görüşünü desteklemek için ev işleri, hamilelik ve doğum gibi sorumlulukları üstlenen fakir bir kadının geçimini sağlamak için çalışmaya gittiğinde erkeğin yaptığı işin iki katını yaptığını belirtti. Fevvâz, kadının evdeki işlerle dışardaki çalışma hayatındaki sorumlulukları üstlenmesinin, onun iş yükünü artırdığını şu sözlerle ifade etti:

حَيْثُ إِنَّهُ مَنُوطٌ بِهَا الأَعْمَالُ الْمَنْزِلِيَّةُ، وَاشْتِرَاكُهَا مَعَهُ بِالأَشْغَالِ أَيْضًا، فَيَتَضَاعَفُ لَهَا الْعَمَلُ فَضْلًا عَنْ عَمَلِهَا الطَّبِيعِيِّ الَّذِي هَوَ الْحَمْلُ وَالْوَضْعُ وَالتَّرْبِيَةُ.[374]

“Kadınların ev işleriyle uğraşmaları ve aynı zamanda erkeklerle birlikte işleri yapmaları durumunda, kadınların iş yükü, hamilelik, doğum ve çocuk yetiştirme gibi doğal görevlerinin yanı sıra iki katına çıkar.”

Başka bir makalede de şöyle der:

إِذَا نَظَرْنَا إِلَى النِّسَاءِ الْفَقِيرَاتِ عِنْدَنَا فِي مِصْرَ وَإِسْكَنْدَرِيَّةَ وَجَمِيعِ الأَنْحَاءِ، نَجِدُ أَغْلَبَهُنَّ يَتَعَاطَيْنَ الْأَشْغَالَ كَالرِّجَالِ، فَمِنْهُنَّ تَاجِرَاتٌ وَصَانِعَاتٌ، وَمِنْهُنَّ مَنْ يَشْتَغِلْنَ مَعَ الفَعَلَةِ فِي الْبِنَاءِ، وَغَيْرِ ذٰلِكَ.[375]

“Mısır'da, İskenderiye'de ve dünyanın her yerindeki yoksul kadınlara baktığımızda, çoğunun erkekler gibi çalıştığını, bir kısmının tüccar ve imalatçı olduğunu, bir kısmının inşaatlarda ve diğer işlerde çalıştığını görürüz.”

---

[372] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 220.
[373] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 223.
[374] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 223.
[375] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 33-34.

Zeyneb Fevvâz'ı, erkeklerin üstünlüğünü sadece vücut yapısına dayandırmayı reddetmekte ve bu iddiayı desteklemek amacıyla tıp ve anatomi bilimine dayalı teorilere meydan okumaktadır. Erkekler, teorilerini tıp ve anatomi bilimine dayandırırken, Zeyneb deneyim temelli argümanını destekleyerek kadınların zorunlu çalışma koşullarına maruz kalanlar ve işlerinde diğerlerine bağımlı olan aristokrat sınıflara mensup kadınlar arasında vücut doğasını karşılaştırmıştır. Bu bağlamda şunları söylemiştir:

"Kadınların safına girene kadar kız çocuğunun gücü, erkek çocukların gücüyle eşdeğerdir. Daha sonra hamile kalıp doğum yapınca, fiziksel gücü sona erene kadar yavaş yavaş azalır. Bir şey yapmazsa Allah nasip ettiği sürece gücü böyle kalır. Çalışarak, egzersiz yaparak eksikliğini giderebilir. Güç kaybı ise ancak işlerden uzaklaşılırsa olur. Çünkü görüyoruz ki, hizmetçileri olan zengin hanım, otuz, kırk yaşlarında olmasına rağmen, arada durup nefes almadan kendi odasından yemek odasına gidemiyor. Öte yandan çalışarak vücudunu esnek hale getiren ve yetmiş yaşını aşan satıcı veya tellak kadının vücudunu dinlendirmediğini, yorgunluktan şikâyet etmediğini ve çalışmaktan bıkmadığını görüyoruz." [376]

Zeyneb Fevvâz, kadınların erkeklere kıyasla geri kalmışlığını, toplumda var olan erkek egemenliği ve kadın haklarının ihmal edilmesi gibi sebeplere bağlamaktadır. Ona göre, kadınların eğitim haklarına yeterince önem verilmemesi ve müdahale edilmesi, kadınların geri planda kalmasına neden olmaktadır. Fevvâz, kadınların toplumdaki rolünü vurgulayarak bu düşüncelerini bir dizi makalede tekrar etmiş ve onların peygamberlik görevinde erkeklerle eşit bir rol oynadığına dair inancını şu sözlerle dile getirmiştir:

وَمَا مِنْ نَبِيٍّ إِلَّا وَهُوَ ابْنُ امْرَأَةٍ، وَقَدْ خَلَقَ اللهُ عِيسَى -عَلَيْهِ السَّلَامُ - بِدُونِ أَبٍ، وَلَمْ يَخْلُقِ اللهُ أَحَدًا بِدُونِ أُمٍّ. [377]

"Annesi olmayan hiçbir peygamber yoktur. Allah Hz. İsa'yı babasız olarak yaratmıştır ancak; hiç kimseyi annesiz yaratmamıştır."

---

[376] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 227-228.
[377] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 148.

Ayrıca Zeyneb, Hannâ Kûrânî'ye hitaben yazdığı bir mektupta şunları söylemiştir:

فَالْمَرْأَةُ إِنْسَانٌ كَالرَّجُلِ ذَاتُ عَقْلٍ كَامِلٍ، وَفِكْرٍ ثَاقِبٍ وَأَعْضَاءٍ مُتَسَاوِيَةٍ، تُقَدِّرُ الْأُمُورَ حَقَّ قَدْرِهَا، وَتَفْصِلُ بَيْنَ الزَّمَانِ وَالْمَكَانِ.[378]

"Kadın, erkek gibi mükemmel bir zihne, keskin bir düşünceye ve eşit organlara sahiptir. Olayları doğru bir şekilde değerlendirir, zaman ve mekân ayırımı yapabilir."

Bu ifadelerle Zeyneb Fevvâz, kadınların düşünce ve yeteneklerinin erkeklerinkine eşit olduğunu vurgulayarak, aynı zamanda kadın hakları konusundaki farkındalığı artırmaya ve toplumdaki cinsiyet eşitsizliğiyle mücadele etmeye yönelik çabalarını yansıtmaktadır. Fevvâz'ın bakış açısı, kadınların güçlenmesini ve toplumdaki rollerinin daha anlayışlı bir şekilde ele alınmasını destekler niteliktedir. Bu sözler, kadınların potansiyelini tam anlamıyla gerçekleştirebilmeleri için sosyal ve kültürel değişimlere odaklanmanın önemini vurgulamaktadır.

Bütün bu yazılara rağmen Zeyneb Fevvâz, kadınların toplumsal rolünü vurgulayarak cinsiyet eşitliği konusundaki savunmasını ortaya koyarken, özellikle başlangıç aşamasında erkeği açıkça eleştirmemiştir. Çünkü erkek, onun için bilgi ve destek kaynağını temsil etmektedir. Bu nedenle, Fevvâz'ın yazılarının büyük bir kısmında, özellikle ilk yazdığı eserlerinde, erkeklere sınırlar içinde hitap etmiş ve onları güçlü, yetkili ve hakimiyeti ellerinde bulunduran figürler olarak konumlandırmıştır. Örneğin, Hasan Hüsnü et-Tuveyrânî, kadın haklarına destek veren liberal bir erkek yazar olarak Fevvâz'a rehberlik ederek ve gazetesinde yazmasını sağlayarak onun hayatında önemli bir rol oynamıştır. Fevvâz, et-Tuveyrânî'nin görüşlerinden sıkça alıntı yaparak kendi düşüncelerinin doğruluğuna vurgu yapmış ve onu "güvenilir bir erkek olarak" tanımlamıştır.[379] Ayrıca Zeyneb, bazen kamusal alandaki iletişimde kendisini temsil etmesi için kardeşini görevlendirmiştir.[380]

Zeyneb, düşüncelerini genellikle bilim adamları ve edebiyatçılara iletme eğiliminde olup, yazar 'Abdullâh en-Nedîm'e doğrudan yöneltilmiş bir yazı gibi, örnekler aracılığıyla kadın ve erkek rollerini sorgulamıştır:

---

[378] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 32.
[379] en-Nemir, "Zeyneb Fevvâz fecru'n-nisviyyeti'l-'Arabiyye", 60.
[380] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 43.

أَيُّهُمَا أَشَدُّ تَعَبًا؛ اَلرَّجُلُ بِتَعَاطِيهِ الْأَشْغَالَ مِنْ تِجَارَةٍ وَصِنَاعَةٍ وَسِيَاسَةٍ وَزِرَاعَةٍ، أَمِ الْمَرْأَةُ فِي حَمْلِهَا وَوَضْعِهِ وَتَرْبِيَتِهِ وَتَدْبِيرِ مَنْزِلِهَا وَمُشَارَكَتِهَا لِلرَّجُلِ أَحْيَانًا فِي عَمَلِهِ؟ فَأَرْجُو يَا حَضَرَاتِ عُلَمَائِنَا الأَفَاضِلِ جَوَابًا شَافِيًا.[381]

"Hangisi daha çok yorulur? Ticaret, sanayi, politika ve tarım gibi işlerle meşgul olan erkek mi? Yoksa hamilelik, doğum, çocuk büyütme, ev işleriyle uğraşan ve bazen erkeğe işinde yardım eden kadın mı? Umarım değerli ilim adamları tatmin edici bir cevap verir."

Zeyneb, bu konudaki görüşünü "Kadınların Hayatına Genel Bakış" manasına gelen (مُجْمَلُ حَيَاةِ النِّسَاءِ) başlıklı bir makalesinde açıklayarak, kadın ve erkeğin hayatta ortak iki cinsiyet olduğunu, birinin diğerinden bağımsız olamayacağını, ikisinin de mutluluk ve zorlukta ortak olduğunu ifade eder. Bu konuda şunları söyler:

"Bilin ki ruh; erkek ve dişi değil, soyut bir öze sahiptir. Dolayısıyla, erkeklerin ve kadınların yetenekleri farklıdır ve her biri dünyanın yarısıdır. Konumunun önemi, bu adil orandadır ve hayatın meselesi kesinlikle çalışmaktır. Ya bilgeliğin gerektirdiği gibi olur ve genellikle mutluluğu garanti eder; ya da anlamsızdır ve genellikle mutsuzluğa sebep olur."[382]

Zeyneb Fevvâz, kadının, kadınlık kimliğini korumasının ve ev işleri ile eğitim sorumluluklarını üstlenmesinin önemini de vurgulamaktadır. Kadının sadece bilgi ve beceri kazanmasının ötesinde, bu kazanımlarıyla birlikte aile yaşamında da etkin rol almasını savunmaktadır. Fevvâz, kadının bilgi ve beceri kazanmasının ardından iş hayatına katılmasını desteklerken, bu sürecin maddi bağımsızlık ve erkeklerle ekonomik açıdan eşit durumda olma amacına hizmet etmesi gerektiğini öne sürmektedir.[383]

Zeyneb bazı ifadelerinde, kadın haklarını güçlendiren eski değerlere dönme isteğini açıkça ortaya koymuştur. Çeşitli alanlarda, özellikle iş hayatında, kadının desteklenmesine yönelik bir talebi ifade ederek, toplumun farklı olanlarında kadına destek ve onay verilmesini arzulamaktadır.

---

[381] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 40.
[382] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 263.
[383] en-Nemir, "Zeyneb Fevvâz fecru'n-nisviyyeti'l-'Arabiyye", 55.

وَلَيْتَنَا نَجِدُ مَنْ يَعْضُدُنَا حَتَّى كُنَّا نَجْتَهِدُ وَنَرْجِعُ لِشَرْقِنَا نَشْأَتَهُ الْأُولَى، وَنُعِيدُ لَهُ ذِكْرَ شَهِيرَاتِ الْعَرَبِ، وَعَالِمَاتِ الشَّرْقِ اللَّوَاتِي ذَهَبْنَ وَلَمْ يَذْهَبْ لَهُنَّ ذِكْرٌ.[384]

"Keşke bize destek olacak birini bulabilsek de çalışıp Doğu'muzu ilk kökenlerine geri döndürebilsek ve ünlü Arap kadınlarını, adı geçen ve geçmeyen Doğunun alim kadınlarını tekrar zikredebilsek."

Fevvâz'ın bu sözleri aynı zamanda mevcut durumu eleştirmekte ve kadının statüsünü güçlendiren geleneklere dönme arzusunu ifade etmektedir. Bu, toplumda cinsiyetler arası daha büyük bir denge sağlama ve kadın haklarını güçlendirme arzusunun bir ifadesi olabilir.

Fevvâz'ın bakış açısı; Arap kadınlarının mücadelesini, genel bir bağlamda ele alarak, dünya genelindeki kadınların eşitlik ve özgürlük mücadelesinin bir parçası olarak değerlendirmektedir. Bu anlayış, herhangi bir yerde bir kadının başarısının, dünya genelindeki tüm kadınlar için bir başarı olduğunu vurgular. Böylece, bireysel başarıların toplumsal değişim için nasıl etkili bir güç olduğu düşüncesiyle, kadınların ortak bir mücadele içinde olduklarına dikkat çekmektedir.[385]

3.1.5. Evlilik

Fevvâz, toplumun, geç evlenenleri tanımlamak için kullandığı "evlilik pazarında rağbet görmeyenler" (كَاسِدَاتٌ فِي سُوقِ الزَّوَاجِ) ifadesini reddetmiştir.[386] Ona göre, kadın ve erkeğin hayatlarını insanlığa hizmet etmek için adamaları, evlenmemenin her iki taraf için de bir kusur oluşturmadığını düşünmektedir. Çünkü bekar kalmak, kötü huylu bir adamla evlenmekten daha iyidir. Fevvâz, "el-Ahvâl ve'l-Garrâ" gazetesinde "Kadın için hangisi daha iyidir: Bütün hayatı boyunca evde yalnız yaşamak mı, yoksa kötü ahlaklı bir adamla evlenmek mi?" manasına gelen (أَيُّ الأَمْرَيْنِ أَفْضَلُ لِلْمَرْأَةِ: أَنْ تَعِيْشَ عَزْبَاءَ فِي الْبِيْتِ كَلَّ عُمْرِهَا أَمْ تَقْتَرِنَ بِرَجُلٍ سَيِّءِ الأَخْلَاقِ؟) başlıklı makalesinde bu konudaki görüşlerini şöyle açıklamaktadır:

"Bir kadının ahlakının ve güzel davranışlarının kötü huylu bir erkeğin ruhuna ne etkisi olabilir? Bir kadın; kötü bir adamla birliktelik kurar, ona gönül verir, işini ona devreder

[384] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 52.
[385] Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz*, 60.
[386] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 52.

ve onu razı etmeye çalışırsa; ondan ilgisizlikten, ısrardan, arzulara ve kötülüklere uymaktan başka bir şey görmez. Böylece suyun üstüne yazı yazan veya havada asılı kalan biri gibi olur. Pişman olur ancak pişmanlık fayda vermez ve ondan kurtulmak da zordur. O zaman ancak iletişimin kesilmesiyle sona eren bir hüzne kapılır. Eğer durum anlatıldığı gibiyse ilk durumunu kötü haline niçin tercih etmesin?”[387]

Zeyneb Fevvâz, evliliği kolay bir kurum olarak görmemekte, deneyimlememiş olanların bu konuda bilgisiz olduğunu savunmaktadır. Bekar olan bir kadının, evlenmiş kadınların karşılaştığı zorlukları bilemeyeceğini şöyle açıklamaktadır:

وَالْمَرْأَةُ أَيْضًا إِذَا كَانَتْ غَيْرَ مُتَزَوِّجَةٍ لَا تَدْرِي مَا تَتَكَبَّدُهُ الْمُتَزَوِّجَاتُ مِنَ الْمَصَاعِبِ ... وَلَا يَسْهُلُ لَهَا أَنْ تُمَيِّزَ الْحَالَةَ الْأُولَى وَيَظْهَرُ لَهَا الفَرْقُ إِلَّا بَعْدَ أَنْ تُغَادِرَ الْحَالَةَ الثَّانِيَةَ، كَمَنْ لَا يَعْرِفُ حَلَاوَةَ الْعَافِيَةِ إِلَّا بَعْدَ الْوُقُوعِ فِي الْمَرَضِ.[388]

“Bir kadın eğer evli değilse, evli kadınların çektiği zorlukları bilmez. İlk durumu ayırt etmesi onun için kolay değil. Farkı ancak, ikinci durumu terk ettikten sonra anlayabilir. Onun durumu, hastalanmadan önce sağlığın değerini bilmeyen kişinin durumu gibidir.”

Zeyneb Fevvâz'ın bu argümanı, evliliğin içsel dinamikleri, sosyal beklentiler ve bireysel deneyimler arasındaki karmaşıklığa dikkat çekmekte, evlilik hakkında daha gerçekçi bir perspektif kazanabilmek için bireylerin deneyim kazanmalarının önemine vurgu yapmaktadır.

Ayrıca Zeyneb Fevvâz'a göre, bir kadının mutluluğu, toplum içinde kendini kanıtlaması ve olumlu bir etki bırakmasıyla mümkündür. Bu bağlamda, kadının mutluluğunun sadece olumlu özelliklerle donanması ve bu niteliklerle mükemmeliyet hissi yaşaması gerektiğini söyler:

“Bir kadın; övülen ve kendisini tam hissettiren güzel ahlak, nezaket, iffet, zekâ, ağırbaşlılık, edep, ev işlerindeki deneyim, güzel davranış, tutumlu olma, çocuklarını iyi yetiştirme vb. niteliklerle vasıflanmadığı sürece mutlu olamaz. Bu vasıflara sahip olan bir kadın, kendisini öven kişiler tarafından güzel bahsedilecek, ailesi ve akrabaları arasında itibarı artacaktır. İşte o zaman hayatın tadını ve yaşamın zevkini hissedecektir.

---

[387] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 20-21.
[388] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 20-21.

Gerçek mutluluk budur; bazılarının iddia ettiği gibi para biriktirmek değil. Bu yüzden mutluluğun yolu; erdemlerle donanmak, kötülüklerden kaçınmak, kutsal mükemmelliklere yönelmek ve dünyevi amellerin kirlerinden arınmaktır.” [389]

3.1.6. Çok Eşlilik ve Boşanma

Zeyneb Fevvâz, evlilik, boşama ve diğer duygusal ilişkiler konularında görüşlerini açık bir şekilde dile getirmiş ve bu konuları kadınlar için elinde olmayan bir "tapu" gibi değerlendirmiştir. Zeyneb, boşanma durumunda kadının haklarını koruyacak yasal düzenlemelerin yapılmasını talep etmiş ve boşanmanın erkeğin kontrolünde olmasının, kadını istikrarsız bir durumda bıraktığını ve kendisini güvende hissetmediğini ifade etmiştir:

“Hiçbir kısıtlama olmaksızın erkeğin elinde olan boşama yetkisi, kadının güvenliğini ortadan kaldırır. Çünkü kocasıyla birlikte kalmasını hangi otoritenin garanti edeceğini bilmemektedir. Kadın, kocasıyla çok uzun bir süre yaşasa bile, onunla kalacağına güvenmediğinden ve ona olan güvenini yitirdiği için pek çok ihanete uğrar. Çünkü erkekler, normal seyrine göre değil, küçük sebeplerle veya her iki taraf için de meşru olmayan en ufak bir kusur nedeniyle boşanırlar.” [390]

Zeyneb Fevvâz boşanmama konusunu ise, özellikle çiftlerin mutsuz bir evlilik deneyimi yaşadığı durumlarda, tarafların yaşamlarını olumsuz etkileyebilecek karmaşık bir durum olarak değerlendirdi. Böylece erkekleri, İslam'ın adil yaklaşımını benimsemeye ve boşanma durumlarına özgü belirli şartları içeren dini öğretileri takip etmeye çağırdı. Bu konudaki yazılarında, boşanmanın kolay bir çözüm olmaktan çıkarıldığı İslam'ın adil yaklaşımını vurgulayarak, bu dini perspektifin öne çıkan yönlerine odaklandı:

“Hiç boşanmamak ise, eğer kaynaşma olmazsa, çiftlerin hayatında sorunlara ve düşmanlığa neden olur. Çünkü şikâyet edilen durumun sebebi budur. Eğer insanlar adil ilahi kanunları uygulamada bu iki yol arasında orta yolu tutarsa, rahat eder.” [391]

Zeyneb Fevvâz'ın eserlerinde, çok eşlilik konusundaki kararlı ve etkileyici duruşu net bir şekilde öne çıkmaktadır. O, çok eşlilik fikrini kesin bir dille reddetmiştir. Bu

---

[389] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 11-12.
[390] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 264.
[391] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 264.

eleştirisi, büyük olasılıkla kişisel deneyimlerinden, özellikle de Suriyeli yazar Edîb Nazmî ile yaşadığı ilişkiden kaynaklanmaktadır. Nazmî'nin başka kadınlarla evli olduğunu anladığında, ondan ayrılma kararı alması, çok eşliliğin sadece çift üzerinde değil, tüm taraflar üzerinde "büyük bir felaket" yarattığını göstermektedir.

Zeyneb Fevvâz, çok eşliliğin olumsuz etkilerini vurgulayarak, kadının hayatında yarattığı kıskançlık duygusundan kaynaklanan büyük sorunlara işaret etmektedir. Bu kıskançlık, aile ve toplum yaşantısının güvenliğini büyük ölçüde tehdit eden bir felaket olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca, çok eşliliğin erkeğe yaşamın zorluklarını dayattığını ve çocukların annelerini, babalarına düşman ettiğini, aile içi gerginlik ve çatışmaları artırdığını belirtmektedir. Bu bağlamda Zeyneb Fevvâz, çok eşliliğin olumsuz etkilerini şu şekilde ifade etmiştir:

وَأَمَّا تَعَدُّدُ الزَّوْجَاتِ فَإِنَّهُ وَبَالٌ عَلَى الطَّرَفَيْنِ؛ لِأَنَّهُ يَقْضِي عَلَى الْمَرْأَةِ بِالْغَيْرَةِ، وَهِيَ الطَّامَّةُ الْكُبْرَى يَنْتِجُ مِنْهَا أَتْعَابٌ تَفُوقُ الْأَتْعَابَ الْآنِفَ ذِكْرُهَا، وَعَلَى الرَّجُلِ بِنَكْدِ الدَّهْرِ، وَيُورِثُ الْأَوْلَادَ الْعَدَاوَةَ لِبَعْضِهِمْ الْبَعْضَ أَشَدَّ مِنْ عَدَاوَةِ الأُمَّهَاتِ.[392]

"Çok eşlilik ise, her iki taraf için de kötü sonuçlar doğurur. Çünkü en büyük felaket olan kıskançlık kadını mahveder, daha önce bahsedilen sıkıntıların ötesinde birtakım problemler doğurur. Erkek hayat boyu sıkıntı çekmek zorunda kalır. Çocukların birbirlerine karşı, annelerinkinden daha fazla bir düşmanlık içinde olmasına neden olur."

3.1.7. Zeyneb Fevvâz ve Feminizm

1895 yılında Avrupa'da ortaya çıkan ve ilk örgütlü feminist dalga olarak bilinen süreç, toplumsal dönüşümün anahtar bir parçası olarak kabul gören "feminist" teriminin popülerleşmesine zemin hazırladı.[393] Ancak Fevvâz bu terimi cinsiyetler arasındaki niteliksel ve hak temelli farkındalık olarak tanımlayarak, cinsiyetler arasındaki eşitsizliği ele alma amacında olan ilerici bir feminizm öne sürdü.

Fevvâz'ın ilerici feminizmi, kendi dönemindeki sosyal normlara cesurca meydan okuyarak, toplumsal değişimde ilerici standartları benimsemesiyle öne çıkıyordu.

---

[392] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 264-265.
[393] Sâra Câmbel, *en-Nisviyye ve mâ ba'de'n-Nisviyye*, trc. eş-Şâmî Ahmed (Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ li's-Sekâfe, 2002), 342.

Cinsiyet eşitsizliğini ele alırken, meselelere karşı daha bilinçli bir yaklaşım benimsemek suretiyle, sadece sorunları tanımlamakla kalmamış, aynı zamanda toplumsal normları sorgulamış ve mevcut durumu eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirmişti. Ancak, bu feminist dalga, bireyselliği ve hedeflerine ulaşma araçlarına yönelik belirgin bir eksiklik taşıdığından, Zeyneb, sadece yazılı ifadeler aracılığıyla taleplerini iletebilmişti.

1893 yılında bir makalesinde Fevvâz, çalışmalarını "kadın hakları için bir mücadele" olarak tanımlayarak, feminist hareketin temel amacını vurgulamıştı. Başka bir makalesinde ise, feminist perspektifini şu sözlerle açıklamıştır:

"Arzularımıza meyletmeyip, hedeflerimizin peşinden gitmiyor; yalnızca gerçekleri dile getiriyoruz. Amacımız, kızlarımıza fayda sağlamak, bilim ve edebiyata hizmet etmektir. Bu, övünüp gurur duyduğumuz bir davranıştır. Kınayanın suçlamasını doğru kabul etmeyiz. Ancak konu hakkında bilgi sahibi olduktan ve araştırdıktan sonra bir şey söyleriz."[394]

Böylelikle Zeyneb, kendisini, kadınların gelecekteki yolunu aydınlatacak bir meşale olarak gördü ve şu ifadeleri kullandı:

وَنَحْنُ قَلِيلَاتٌ اَلْآنَ، وَلٰكِنَّ أَوَّلَ الْغَيْثِ قَطْرَةٌ فَاعْلَمْ أَيُّهَا السَّائِلُ أَنَّ مَثَلَنَا كَمَثَلِ الْأَرْضِ الصَّالِحَةِ لِلنَّبَاتِ، فَإِذَا أُحْسِنَ إِنْبَاتُهَا، وَجَاءَتْ بِالصَّحِيحِ الطَّيِّبِ فِي أَيْدِي أَصْحَابِهَا أَنْتَجَتْ مَا يَقُومُ بِأَوَدِهِمْ.[395]

"Şu anda sayımız az fakat yağmur da bir damla ile başlar. Öyleyse şunu bil ey soru soran kişi! Bizim durumumuz bitkilere elverişli toprak gibidir. İyi yetiştirilip sahiplerine sağlıklı, kaliteli gıda verirse; onların ihtiyaçlarını karşılayacak ürünler yetiştirecektir."

Zeyneb Fevvâz'ın feminist çağrısında, kültürel hareketten ve ardından Mısır'daki Suriyeli Hristiyan ve Yahudi orta sınıfının kurduğu kadın basınından yararlandığı gözlemlenmiştir. Bu basın, "Kadının sesi bir mahremiyettir" (صَوتُ الْمَرْأَةِ عَوْرَةٌ) sloganını meydan okuma ilan etmiş olmasına rağmen, Müslüman çoğunluğun duygularını tahrik etmekten kaçınmak için özellikle de çatışmalı bir durumda olan göçmenlerin çıkarlarını korumak amacıyla, uzlaşmacı ve ölçülü bir üslup benimsemiştir.[396] Ancak Zeyneb'in

---

[394] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 46.
[395] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 273.
[396] Marco Bedrân, *Râ'idâtü'l-hareketi'n-nisviyyeti'l-Mısryye ve'l-İslâm ve'l-vatan*, trc. Ali Bedrân (Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ li's-Sekâfe, 2000), 96-97.

duruşu, içinde bulunduğu sosyal ve siyasi bağlamda cesur ve açık sözlü bir istisna olmuştur. İsminin, makalelerinin sonunda ve eserlerinin kapaklarında açık bir şekilde yer alması, dönemin çığır açan bir meydan okuması olarak dikkat çekmektedir.

Fevvâz'ın feminist yaklaşımı, döneminin ötesine geçen bir vizyon taşımasına rağmen, sınırlı iletişim araçları ve bireysel eksiklikleri nedeniyle yalnızca yazılı ifadelerle sınırlı kalmıştır. Bu durum, onun feminizminin potansiyelini tam anlamıyla ortaya koyamamasına rağmen, ilerici standartlara olan bağlılığını ve toplumsal değişim arayışındaki etkisini vurgular.

Günümüz feminizmine göz attığımızda, bu akımın yapısal, tematik ve metodolojik açılardan belirsizlik ve uyumsuzluk içerdiği gözlemlenmektedir. Temel sorun, taraflar arasında ortak hedeflere yönelik anlaşma sağlanamamasıdır. Ne yazık ki Fevvâz'ın eserlerinde ele aldığı konuları ve bu konuların birçok yazar tarafından yeniden değerlendirilme şeklini incelediğimizde, çoğunun hala çözüme kavuşturulmamış olduğunu görmekteyiz. Bu nedenle, Zeyneb Fevvâz'dan ilham alarak, feminist bir modelin başarıya ulaşabilmesi için sahip olması gereken özellikleri içeren bir yaklaşım benimsemek mümkündür. Fevvâz'ın feminist yaklaşımı, bilgi birikimine dayanmakta, sistemli eleştiri yeteneği bulunmakta, tutarlı ve açık bir vizyon sergilemekte, özellikle kurumsal ve örgütsel boyutta cesur bir ifade gücüne sahip olmaktadır.[397]

3.2. ZEYNEB FEVVÂZ VE AŞK

Zeyneb Fevvâz, evlilik öncesinde duygusal bağların olması gerektiğini savunmaktadır. Ona göre, bireylerin cinsiyetinden bağımsız olarak, erkek veya kadın olmaksızın, ruhsal uyum sağladıkları kişiyi sevme ve seçme özgürlüğüne sahip olmaları gerekir. Bu bağlamda, sevgi duygularının suç ve günah olarak etiketlenmemesi, duygusal bağların cinsiyet temelli kınamaya veya kontrol altına alınmaya maruz bırakılmaması gerektiğini vurgulamaktadır. Zeyneb; aşk, açlık ve hastalığın birbirine benzeyen ve insan vücudunda aynı olumsuz etkileri bırakan duygular olduğunu açıklamaktadır. Bu nedenle, hocası Hasan Hüsnü et-Tuveyrânî ile bu konuyu tartışmış ve ona şu soruyu sormuştur:

[397] en-Nemir, "Zeyneb Fevvâz fecru'n-nisviyyeti'l-'Arabiyye", 65.

“İlk iki hastalığa (açlık-hastalık) yakalanan bir kimsenin neden maruz görüldüğü, üçüncüsünün (aşk) ise neden suçlandığına dair cevap vereceğinizi umarak, engin bilgi birikiminizden faydalanmak üzere size bu soruyu yazdım. Oysa aşk her şeyin en büyük halkasıdır ve evrenin inşa sebebidir. Bireyler arasındaki ilişkiler olmasa, krallıklar oluşmazdı.”[398]

Aynı zamanda Zeyneb, toplumun birbirine âşık olanlara karşı sergilediği katı tutumu eleştirmiş, o dönemdeki aşk anlayışını ve gelenekleri şu şekilde ifade etmiştir:

فَإِنَّنَا نَجِدُ النَّاسَ عِوَضَ الْمُسَاعَدَةِ وَالْاِنْتِشَالِ مِنْ وَطْأَةِ الدَّاءِ يُوَجِّهُونَ إِلَيْهِ سِهَامَ اللَّوْمِ وَيَرْشُقُونَهُ بِنِبَالِ التَّعْنِيفِ، حَتَّى إِنَّهُ لَا يَجِدُ مُسَاعِدًا وَلَا مُعِينًا وَلَوْ مِنْ أَقْرَبِ النَّاسِ إِلَيْهِ ..... حَتَّى إِنَّهُمْ يَسْتَعْمِلُونَ لَهُ عِوَضَ الشَّفَقَةِ وَالْحَنَانِ كُلَّ فَظَاظَةٍ وَقَسَاوَةٍ، فَيَلْتَزِمُ فَوْقَ تَكَبُّدِهِ الْعَظِيمِ بِالْكِتْمَانِ وَعَدَمِ بَثِّ شَكْوَاهُ إِلَى أَحَدٍ؛ فَيَكُونُ ذٰلِكَ عَلَيْهِ سُمًّا نَاقِعًا.[399]

“İnsanlar ona yardım etmek, hastalığın yükünden kurtarmak yerine, ona kınama ve şiddet oklarını attıklarını görüyoruz. Hatta en yakınındaki insanlardan bile kendisine yardım edecek birini bulamaz. Öyle ki; ona sevgi ve şefkat yerine her türlü kabalık ve zulmü yaparlar. Böylece, ağır yükünün yanı sıra, sır saklar ve şikayetini kimseye söylemez. Bu da onun için güçlü bir zehir olur.”

et-Tuveyrânî'nin bu soruya verdiği yanıt, aşk kavramının olumsuz bir imajla ilişkilendirilmesi üzerine odaklanmaktadır. Bu da bireylerin bu duyguyu istismar edip bozdukları sonucunu doğurmuştur.[400] Ancak Zeyneb Fevvâz'ın, konuyu daha derinlemesine ele alarak, gerçek ve onurlu aşktan bahsettiğini ifade eder. O, aşkın tarih boyunca acımasızca muamele gördüğünü ve bu durumun yeni olmadığını şu özenli sözlerle ifade etmektedir:

كَانَتِ الْعَرَبُ إِذَا عَشِقَ أَحَدُهُمْ يُعَزُّونَ أَهْلَهُ فِيهِ لِعِلْمِهِمْ أَنَّهُ مَيِّتٌ لَا مَحَالَةَ وَمَعَ ذٰلِكَ يَمْنَعُونَ عَنْهُ الْمَحْبُوبَةَ كُلَّ الْمَنْعِ مَعَ عِلْمِهِمْ بِخَطَرِ مَا هُوَ فِيهِ وَبِمَا هُوَ عَلَيْهِ مِنَ الْعَفَافِ وَالطَّهَارَةِ.[401]

---

398 Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 100.
399 Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 100.
400 Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 101-104.
401 Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 105.

“Araplar, bir kişi âşık olduğunda, onun mutlaka öleceğini bildikleri için, ailesini teselli ederlerdi. Bu duygunun saf ve iffetli olmasına rağmen içinde bulunduğu tehlikeden dolayı onu sevgilisinden mahrum bırakırlardı.”

Böylece Fevvâz, aşkın tarih içinde nasıl acımasızca muamele gördüğünü titiz bir analizle ortaya koyar. Bu, sadece günümüzde değil, aynı zamanda geçmişte de var olan bir olgudur. Onun gözüyle bakıldığında, aşkın çeşitli biçimlerde kötüye kullanılması, aslında zamanla gelen bir sorun değil, insan doğasının karmaşıklığına kök salmış bir meseledir. Fevvâz, aşkın derinliklerine inerek, duygunun yüce ve onurlu bir niteliğe sahip olduğunu söyler. Aşkı sadece bireyler arasında bir duygu olarak değil, aynı zamanda toplumsal ve kültürel bir olgu olarak ele alır. Aşkın sadece bireysel bir deneyim olmanın ötesinde, toplumları şekillendiren ve zenginleştiren bir güç olduğunu savunur.

3.3. ZEYNEB FEVVÂZ VE BATI HAYRANLIĞI

Zeyneb Fevvâz'ın yazılarını incelediğimizde, onun Batı modernitesinden büyük ölçüde etkilendiği ve Batılı bir kadını örnek alarak, Doğu'nun durumuna öykündüğü açıkça görülür. Fevvâz, Doğu'nun geri kalmışlığı ve Batı'nın ilerlemişliği arasındaki ikiliği fark etmiş ve bu ikiliği (ilerleme/gerilik) İbn Haldûn'un teorisine dayanarak değerlendirme ve ölçme amacıyla kullanmıştır.[402]

Zeyneb Fevvâz, Batılı kadınının yükselişini ve sosyal hayata katkılarını daima hayranlıkla gözlemleyerek, kendi sosyal çevresi ile Avrupa'daki kadın gerçeği arasındaki önemli farkı hissetmiştir. Bu farkındalık, onun toplumsal reformlara duyduğu istekle birleşti ve kendi özgürlüğüne duyduğu özlemle birlikte sosyal reforma odaklanmasını tetikledi. Fevvâz, Batı'ya yönelmesini ve bu ülkelerden alınacak örneklerle kendi toplumunu geliştirme arzusunu bir dizi makale aracılığıyla ifade etmektedir:

“Duyduk ki Avrupa ülkelerinde ve Amerika'da pek çok kadın, kendilerinin organize edip yönettikleri süreli gazetelerde bilimsel ve endüstriyel faydaların reklamını yapmada en büyük payı kazanmış. Amerikalı bir kadın, giysileri dikmek için, onu

[402] en-Nemir, “Zeyneb Fevvâz fecru’n-nisviyyeti’l-‘Arabiyye”, 58.

taşıyanın cebine sığabilen bir makine icat etmiş. Bu kıtadaki icatlar beş yıl içinde büyük bir sayıya ulaşmış hatta yirmi binden fazla icat olduğu söylenmektedir.” [403]

وَقَدْ تُنَبِّئُكَ الصُّحُفُ وَالْجَرَائِدُ بِمَا فَعَلَتْهُ النِّسَاءُ فِي أَمْرِيكَا، وَمَا أَظْهَرْنَ مِنْ عَجَائِبِ الْفُنُونِ وَالْاِخْتِرَاعَاتِ فِي فَرَنْسَا وَبِرِيطَانْيَا وَغَيْرِهَا مِنَ الْأَقَالِيمِ الْغَرْبِيَّةِ.[404]

“Bazen gazeteler ve dergiler, kadınların Amerika'da neler yaptığı, Fransa'da, İngiltere'de ve diğer Batı bölgelerinde sergiledikleri sanat harikaları ve icatlar hakkında size bilgi vermektedir.”

Zeyneb Fevvâz, doğu kadınlarının, batı kadınlarının eriştiği bilgi ve kültürel gelişme seviyelerine yönelik bir çıkış yapmalarının, özellikle ev işleri gibi geleneksel rollerden çıkarak daha geniş bir alanı kucaklamalarının gerekliliğini vurgulamakta ve bu görüşünü şu şekilde dile getirmektedir:

“Adet ve gelenekleri her sanatı edinmelerine ve uygulamalarına olanak sağlar. Ev idaresi ve çocuk yetiştirme ise kadınlarda doğal ve içgüdüsel bir yetidir. Bunun için herhangi bir derse, eğitime, kanun ve kural koymaya gerek yoktur. Bilakis onun kanunlarını bilmek isteyen -vahşi bir ortamda olsalar da olmasalar da- fazla zorluk yaşamadan öğrenir. Barbar kadınlar bile ellerinden geldiğince evlerini yönetir ve çocuklarını büyütür.”[405]

Fevvâz'ın ifadesinde, kadınların sadece ev işleri ve çocuk yetiştirme konusunda değil, aynı zamanda geniş bir kültürel ve entelektüel alanda da yetkinlik kazanmalarının önemine vurgu yapılmaktadır. Ona göre, doğulu kadınlar sadece ev içi görevlerle sınırlı kalmamalı, aksine sanat, bilim ve diğer alanlarda kendilerini geliştirerek toplumsal ilerlemenin öncüleri olmalıdır. Fevvâz, aynı zamanda Batılı kadınların eşit haklara sahip olmalarını destekleyen aşırı görüşleri benimseyerek aynı yolda ilerlemiştir. Bu, bütün kadınların sosyal, ekonomik ve politik alanlarda erkeklerle eşit haklara sahip olmalarının önemini vurgular. Ancak, bu görüşe Şeyh Ahmed ‘Ârif ez-Zeyn gibi bazı kişilerin katılmadığı belirtilmiştir.[406]

---

[403] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 15-17.
[404] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 147.
[405] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 31-32.
[406] Salih, *Dîvânü Zeyneb Fevvâz*, 38.

Zeyneb Fevvâz, Doğu kültürünü Batı'ya taşımayı çok istiyordu. Bu yüzden, 1893 yılında Chicago'da düzenlenen Kolomb Dünya Sergisi'nin "Doğu Gelenekleri" bölümünün Doğulu kadınların eserlerine ayrıldığını öğrendiğinde, İngilizce konuşma konusundaki yetersizliği nedeniyle bir Arapça telgraf gönderdi. Bu telgrafta, fuarın kadınlar bölümünün başkanı olan Bertha Honoré Palmer'a, etkinliğe bir katkı olarak "ed-Dürru'l-mensûr" adlı kitabını hediye etmeyi teklif etti.[407] Fevvâz, Batı'daki kadınların gerçekleştirdiği şeylere olan hayranlığını şu şekilde dile getirdi:

لِعِلْمِي أَنَّ التَّقَدُّمَ الْأَمْرِيْكَانِيَّ وَالْأُورُوبَّاوِيَّ لَمْ يَتْرُكَا لَنَا نَحْنُ الشَّرْقِيَّاتِ شَيْئًا مِنْ تَقَدُّمِ الصِّنَاعَةِ الَّتِي يُمْكِنُ لِلنِّسَاءِ أَنْ يَعْلَمْنَهَا.[408]

"Amerika ve Avrupa'daki ilerlemenin, biz Doğulu kadınlara, sanayinin ilerlemesi konusunda kadınların öğrenebileceği hiçbir şey bırakmadığını biliyorum."

Bu dönemde kültürler arasındaki ilerleme seviyeleri hakkında çeşitli görüşler olmasına rağmen Zeyneb, Doğu kültürü ve özellikle Doğulu kadınlar için olumlu bir imaj sunmayı amaçlıyordu. El sanatlarının ve geleneksel işlerin Doğu kültürel kimliğini ifade etmede önemli bir araç olduğuna vurgu yaptı. Bu el sanatlarının, zengin bir tarihi yansıtan kültürel değerleri taşıdığını anlatarak, Avrupalılar için "geri kalmış bir şey" haline gelen bu el sanatlarının, Doğu kültürünü temsil etmek için kullanılması gerektiğini savundu. Ayrıca, kadınların kamusal alanlarda çalışmaya ve kendilerini temsil etmeye teşvik edilmesinin önemine dikkat çekti:

وَهٰذِهِ النِّسَاءُ الْغَرْبِيَّاتُ قَدْ سَبَقْنَ إِلَى أَشْيَاءَ لَمْ نَقْدِرْ عَلَى مُجَارَاتِهِنَّ فِيهَا، وَلٰكِنْ لَدَيْنَا أَشْغَالٌ يَدَوِيَّةٌ وَهِيَ الْأَشْغَالُ الْقَدِيمَةُ مِثْلَ الأُوِيَاتِ وَالْأَنْتِيكَةِ وَالظَّرَافَةِ وَشُغْلِ التَّلِيِّ وَالتَّرْتَرِ.[409]

"Bu batılı kadınlar, bizim ulaşamadığımız şeyler yaptılar. Fakat bizim dantel, iğne oyası, telkâri ve gümüş (pul, payet) işçiliği gibi kadim el sanatlarımız var."

Zeyneb Fevvâz, Batı'nın ilerlemesi konusundaki düşüncelerine değindiği zaman, kadın eğitiminin bu ilerlemeye katkıda bulunduğuna dikkat çekmiştir:

---

[407] Salih, *Dîvânü Zeyneb Fevvâz*, 82; en-Nemir, "Zeyneb Fevvâz fecru'n-nisviyyeti'l-'Arabiyye", 59; Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 42-43.
[408] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 42.
[409] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 75.

إِنَّ الْأُمَمَ الْغَرْبِيَّةَ مَا عَقَدَتْ خَنَاصِرَهَا، وَاتَّفَقَتْ آرَاؤُهَا وَخَوَاطِرُهَا عَلَى وُجُوبِ احْتِرَامِ الْمَرْأَةِ، وَإِنْزَالِهَا الْمَنْزِلَةَ الَّتِي تَجِبُ لَهَا إِلَّا بَعْدَ أَنْ تَيَقَّنُوا أَنَّهَا الْعُضْوُ الْمُهِمُّ فِي جِسْمِ الْعَالَمِ الْإِنْسَانِيِّ.[410]

"Batılı milletler, ancak kadının insanlık dünyasının önemli bir üyesi olduğunu idrak ettikten sonra, kadına saygı gösterilmesinin gerekliliği ve hak ettiği statünün mutlaka kendisine verilmesi konusunda fikir ve görüş birliğine ulaşmıştır."

3.4. ZEYNEB FEVVÂZ VE SİYASİ EĞİLİMLERİ

Zeyneb Fevvâz'ın Batı dünyası ve medeniyetine duyduğu büyük hayranlık, zaman içinde Batı'nın çifte standartlarını fark etmesiyle birlikte tamamen sarsılmıştır. Bu durum, onun Batı medeniyetinin değerleri ve felsefelerinin bütünlüğüne olan güvenini etkilemiş, İngiliz işgali ve destekçilerine karşı eleştiri yazıları kaleme almıştır.

Zeyneb Fevvâz'ın cesur siyasi duruşlarından biri, eserlerinde sömürgecilik karşıtı görüşlerine yer vermekten çekinmemesidir. Özellikle, ülkesinin gençlerine yaptığı çağrıları dikkate değerdir. Bu çağrılarda, sömürgeciliği reddetmeleri ve vatanlarını savunmaları gerektiğini belirtmiştir. Bu dönemde bu tür bir çağrının bir Arap kadınından gelmesi önemlidir. Fevvâz bir çağrısında şöyle der:

"Niçin sabrediyor ve neyi bekliyorsunuz? Vatan evlatlarının maruz kaldığı aşağılanma ve horlanma durumları, beni üzüyor. Allah'a yemin ederim ki, kalpleri acıtıyor, ciğerleri parçalıyor. Sebeplerle parçalanan, haksız ve saldırgan bir şekilde ülkesinin nimetlerinden mahrum bırakılan bir milletin sevinci, üzüntüyle eriyip gidiyor. Kendi vatandaşları değil yabancılar, bu nimetlerden faydalandı. Hatta vatansever, hizmet ettiği yerden kovulur ve yoksulluk denizine düşer. Akranlarına karşı gurur duymasını sağlamak için rütbe veya madalya vererek onu oyalarlar."[411]

Fevvâz, sömürgeciliğin kötü yanlarını ve keyfi uygulamalarının sonuçlarını sıraladıktan sonra, Mısır hükümetini şiddetle eleştirmiştir:

"Hükümetimiz dalgın, ihmalkâr ve umursamazdır. Anlayışını kaybetmiş ve yanılsamaya kapılmıştır. İşgal etmenlerine boyun eğmiş, milletin çıkarlarını unutmuş, adamlarının şahsi menfaatlerine tutunmuştur. Beyler! İşlerini devraldığınız ve başka yabancılar

---

[410] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye,* 17.
[411] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye,* 282.

tarafından yönetilen bu zavallı millete adaleti yerine getirirseniz, mevkilerinizin elinizden alınmasından mı korkuyorsunuz? Boer Hükümeti'nin bağımsızlığı için neler yaptığını görmediniz mi? Nasıl ölmeyi ya da özgür yaşamayı ve İngiliz otoritesini kabul etmemeyi seçti? Boer hükümetinin zayıflıktan güç oluşturduğunu ve bu büyük saldırıya karşı direndiğini görmediniz mi?"[412]

O dönemde birçok gazete, sosyal ve ekonomik çıkarlarının Mısır yönetimiyle bağlantılı olması sebebiyle Mısır hükümeti tarafına kaymış olabilir. Ancak Zeyneb Fevvâz, özellikle Gabriel Hanotaux'un (1853-1944) İslam'a yönelik hakaret içeren açıklamalarından sonra, belirgin düşünsel değişimlere tanıklık etti. Fevvâz'ın gururlu ve vatansever düşünceleri, onu Osmanlı Hilafeti'ni işgale karşı meşru bir temsilci olarak destekleyen devrimci siyasi akıma yönlendirdi. Aynı zamanda, İngilizleri Mısır'dan çıkarmayı savunan Milli Parti'nin lideri Mustafa Kâmil'e (1874-1908)[413] katıldı ve kadın hakları konusundaki farklı görüşlerine rağmen Zeyneb, onun fikirlerinden etkilendi.[414] Bu partinin toplantılarına aktif bir şekilde katılım gösterdi. Onun varlığı, kadının varlığının hakikat olduğunu gösterdi. Özellikle Mustafa Kâmil'in konuşmalarında "Saygıdeğer Beyefendiler" yerine "Saygıdeğer Beyefendiler ve Hanımefendiler" şeklinde hitap etmesini sağladı.[415]

Zeyneb Fevvâz'ın yazılarında, özellikle de Hidiv Abbas Hilmi'nin (1874-1944) yönetimine ve İngiliz işgaline karşı takındığı eleştirel duruşunun izlerine rastlanmaktadır. Abbas Hilmi'nin milli harekete verdiği desteği geri çekmesi, Fevvâz'ı bu konularda çeşitli makaleler kaleme almaya yönlendirmiştir. Bu yazılarda, Fevvâz'ın gözünden o dönemin politik atmosferine dair önemli bir bakış açısı bulunmaktadır.

Ayrıca Zeyneb, 1900 yılında Gabriel Hanotaux'un İslam'a karşı hakaret içeren açıklamalarını güçlü bir şekilde eleştirmiştir. Hanotaux'un sözlerini, toplumun uyanışı ve vicdanların harekete geçmesi için bir fırsat olarak değerlendirmiştir. Zeyneb'e göre, Hanotaux'un ifadeleri, toplumun ihmalini vurgulayarak daha önce "Fransız oryantalist

---

[412] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye,* 282-283.
[413] Ş. Tufan Buzpınar, "Mustafa Kâmil Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2020), 31/309-310.
[414] en-Nemir, "Zeyneb Fevvâz fecru'n-nisviyyeti'l-'Arabiyye", 61-63.
[415] Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz,* 61.

Daniel Kimon'un İslam'a karşı sözleri" ile ortaya çıkan duyguları olumlu bir yönde etkileyebilir. Zeyneb, bu konudaki düşüncelerini şu sözlerle ifade etmiştir:

"Her ne kadar Mösyö Kimon'un yüce İslam dinine yönelik sözlerinin açtığı yaraları iyileştirmiş olsa da pek çok kişi Fransa Dışişleri Bakanı'nın sözlerinin İslam'a ve Müslümanlara zararlı olduğunu düşünüyordu. Hayır, hakkın kutsallığı başkadır. Çünkü o, göğüslere üfledi, kabirlerdekileri uyandırdı ve İslam milletini, Avrupa milletlerinin kendisine karşı barındırdıkları şeyler konusunda uyardı. Evet, Avrupa'nın kurnazlığından ve bizi zehirlediğinden habersizdik. Batı'yı, özellikle Fransa'yı medeniyetin, özgürlüğün ve eşitliğin kaynağı sanıyorduk; ona benzemeyi ve onun izinden gitmek istiyorduk. Ama şimdi küllerin arasından, gizli bir köz parıldadı bize.[416]

Zeyneb'in ifadelerine göre, Hanotaux'un sözleri, milletin dikkatini çekmiş ve onları bilinçlendirmiştir. Bu durum, toplumun içinde bulunduğu gafletin farkına varılmasına zemin hazırlamıştır. Zeyneb, söz konusu ifadelerin toplumda bir uyanış meydana getirebileceğini ve vicdanların derinleşmesine katkı sağlayabileceğini savunmuştur.

Öte yandan Zeyneb, Hanotaux'un ifadelerinin, daha önce yaşanan benzeri durumlarla paralellik gösterdiğini ve bu tür olayların toplumsal bilincin oluşmasına katkı sağlayabileceğini belirtmiştir. Bu noktada, "Kimon'un İslam'a karşı sözleri" ile benzer duyguların ortaya çıkmasının, toplumun tepkisini güçlendirebileceği ve bilinç düzeyini artırabileceği vurgulanmıştır.

Ayrıca, Fevvâz, Batı ile İslam arasındaki medeniyet karşılaştırmasını yaparak, İslam'ın Batı'dan üstün olduğunu savunmaktadır. Ona göre, Batı'nın ilerlemesi, aslında İslam'ın öncülük ettiği değerleri taklit etmesinden kaynaklanmaktadır. Fevvâz, İslam'ın medeniyet ve refahının zirvesinde olduğu dönemde, Avrupa'nın henüz barbarlıkla mücadele ettiğini vurgulamaktadır:

وَإِنْ ظَنَّ الْقَوْمُ أَنَّ انْحِطَاطَ الْأُمَّةِ الْإِسْلَامِيَّةِ، وَعَدَمَ تَقَدُّمِهَا فِي الْحَضَارَةِ هُوَ مِنْ سَبَبِ كَوْنِ أَهْلِهَا مُسْلِمِينَ لَيْسَ إِلَّا، لَا فَقَدْ سَاءَ ظَنُّهُمْ، فَلْيَعْلَمِ الْعَالَمُ الْغَرْبِيُّ أَنَّهُمْ مَا نَالُوا الْمَدَنِيَّةَ وَالتَّقَدُّمَ إِلَّا بِتَقْلِيدِهِ يَوْمَ كَانَ الْإِسْلَامُ يَرْفُلُ فِي حُلَلِ الْحَضَارَةِ وَالرَّفَاهِيَةِ، وَكَانَتْ أُورُوبَّا تَتَخَبَّطُ فِي غَيَاهِبِ الْهَمَجِيَّةِ.[417]

---

[416] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 272.
[417] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 281.

“Eğer insanlar, İslam milletinin gerilemesini ve medeniyette ilerlememesini, bu milletin Müslüman olmasından kaynaklandığını düşünüyorsa yanılıyorlar. Batı dünyası, medeniyete ve ilerlemeye ancak İslam’ın medeniyet ve refahın zirvesinde olduğu, Avrupa’nın da barbarlığın derinliklerinde debelendiği bir dönemde onu taklit ederek ulaşabildiklerini bilsin.”

Ayrıca, Fevvâz'ın dikkat çektiği bir diğer önemli nokta, kriz zamanlarında başvurulan “boykot” stratejisidir. Bu bağlamda yazar, Avrupa tüccarlarına karşı bir boykot çağrısında bulunarak, Müslümanları sadece kendi aralarında iş yapmaya teşvik eder. Fevvâz'ın siyasi duruşu, özellikle o dönemdeki kadın dergileri ve işgalci güçleri destekleyen ya da iş birliği yapan gazetelerden ayrılarak el-Livâ’ gazetesinde yazmaya başlamasıyla belirginleşir. Bu durum, yazarın ideolojik tercihlerini ve dünya görüşünü daha güzel bir şekilde ifade etmesine olanak tanımıştır:

لَقَدْ صَمَّمَتْ جَمْعِيَّةُ السَّيِّدَاتِ عَلَى أَنْ يَمْتَنِعْنَ عَنِ التَّقْلِيدِ الْأُورُوبِيِّ مَا أَمْكَنَ، وَأَلَّا يُعَامِلْنَ أَحَدًا مِنْ تُجَّارِ أُورُوبَّا، بَلْ يُعَامِلْنَ الْمُسْلِمِينَ، وَيَغْرِسْنَ هٰذِهِ الْفَضِيلَةَ فِي قُلُوبِ بَنَاتِهِنَّ.[418]

“Kadınlar Cemiyeti, mümkün olduğunca Avrupa geleneğinden uzak durmaya, Avrupalı tüccarlarla değil, Müslümanlarla çalışmaya ve bu erdemi kızlarının kalplerine yerleştirmeye karar vermiştir.”

Zeyneb'in vatandaşları, haklarını müdafaa etmeleri ve kolektif bir çaba içinde partiler kurarak hedeflerine ulaşmaları için teşvik ettiği bu dönem, reformist bir çağrının yanı sıra keyfiyet ve zulme karşı dik bir duruşun da ifadesiydi. Zeyneb; bireyleri, gasp ve ihlal edilen haklarını savunmak için bir araya gelmeye ve aktif bir rol oynamaya çağırdığı mesajında, ortak amaçlar için motive olmanın kritik önemine şu şekilde vurgu yapmıştır:

“Yurttaşlarımda partiler kuran ve yenilgiye uğrayan haklarını savunan yaşam ruhunu görmekten memnuniyet duyuyorum. Bilginin çalışmayla nasıl birleştirildiğini öğrendiniz. Uluslararası dünya karşısında ayakta durma ve hakkınızı savunma mücadelesindeki yeteneğinizi görebiliyorum... Ey Müslümanlar, artık uykunuzdan uyanın ve bunca nesildir gösterdiğiniz kararlılıktan sonra yabancıların şerefli dininize

[418] Fevvâz, *er-Resâ’ilü’z-Zeynebiyye*, 274.

nasıl dokunmaya çalıştıklarını görün. Hükümetin sizi ilerletmeye çalışmadığını ve çalışmayacağını bilin. Bu yüzden kendi başınıza çabalamanız sizin için daha hayırlıdır ve Allah yardım edecektir."[419]

Zeyneb Fevvâz ayrıca vatanseverlik ve vatan sevgisi kavramlarına dair düşüncelerini sorgulamıştı. Vatanseverlik teriminin tanımı ve bu terimin kullanımının toplumsal sınıfların tamamını içerip içermediği konularında derinlemesine bir düşünce yürüttü. Aynı dönemde yabancı gazetelerin vatanseverlik kavramına atıfta bulunmaları, bu terimin içeriği hakkında geniş kapsamlı soruların ortaya çıkmasına sebep oldu. Bu sorulara karşılık olarak Zeyneb, konu üzerine düşünmüş olan bilim insanları ve yazarlardan bu terimlerin anlamları üzerine derinlemesine bir açıklama talep etti. Bir yazarın kaleme aldığı makalede vatanseverlik, vatan ve ikamet yeri gibi terimlerin anlamlarını detaylı bir şekilde açıkladı. Terimin kullanıcı listesinin geniş bir çeşitliliğe sahip olduğunu ve belirli gruplarla sınırlı olmadığını vurguladı.[420]

3.5. ZEYNEB FEVVÂZ VE DİN

Zeyneb Fevvâz'a göre, hayat sürekli bir mücadele olarak iyilik ve kötülük arasında var olur ve bu şiddetli çatışmalar hayatın çeşitli alanlarında ortaya çıkar. Ancak Zeyneb, bu çatışmalarda dinin, insanları doğru yöne yönlendiren ve doğru yola ulaştıran en uygun rehber olduğunu düşünmektedir.

وَلَيْسَ هٰذَا الْمُرْشِدُ الْأَخِيرُ - فِيمَا أَرَى - سِوَى الشَّرِيعَةِ، الَّتِي تَدْعُو كُلَّ وَاحِدٍ إِلَى الْوُقُوفِ عِنْدَ حَدِّهِ فِي الْمُعَامَلَاتِ وَالْأَخْلَاقِ؛ فَلَا يَبْخَسُ أَحَدًا حَقَّهُ، وَلَا يَغْتَصِبُ مِنْهُ مَالَهُ وَلَا يَخْدِشُ نَامُوسَهُ وَشَرَفَهُ، وَمَا دَامَ هٰذَا الْمُرْشِدُ نُصْبَ الْأَعْيُنِ حَسُنَ حَالُ الْأُمَمِ فَصَارُوا أَبْنَاءً بَرَرَةً.[421]

"Bana göre bu son rehber, herkesi yapılan işlerde ve ahlakta kendi sınırında durmaya çağıran şeriattan başka bir şey değildir. Böylece kimse kimsenin hakkını yemez, servetini elinden almaz, namusunu ve şerefini lekelemez. Bu rehber, göz önünde olduğu sürece milletlerin durumu iyileşecek ve salih bir nesil oluşacaktır."

Bu ifadeyle Zeyneb, dinin muamelat ve etik alanlarda rehberlik edici bir rol oynadığını vurgulayarak, bu dini değerlere bağlılığın önemine dikkat çekmektedir. Dinin sadece

[419] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 283-384.
[420] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 250-256.
[421] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 14.

bireyin kişisel gelişimine değil, aynı zamanda toplumun genel durumunun iyileştirilmesine de katkı sağlayabileceğini savunmaktadır. Ona göre, bu değerlere olan bağlılık, adil ve etik bir davranış standardı oluşturarak toplumsal bir düzenin temelini atabilir. Bu temel prensip doğrultusunda Zeyneb, çocuklara dini bilimlerin öğretilmesine vurgu yaparak önemli bir bakış açısı sunmaktadır. Ona göre, çocukların kalplerine dini değerleri aşılamak, sağlıklı bireyler olarak gelişimleri ve ilerlemeleri için temel bir dayanak noktası oluşturmaktadır. Zeyneb, bu bağlamda imamlar ve alimlerden eski tefsirleri anlaşılır bir biçimde özetleyerek birleştirmelerini talep etmektedir. Bu çaba, çocukların modern çağda Kur'an'ı anlamalarını kolaylaştırmayı amaçlamaktadır. Zira Arap dilinin fushadan uzaklaştığı bir dönem yaşanmaktadır.[422]

Zeyneb Fevvâz, dini konuları ele aldığında, İslami kimliğiyle özdeşleşmiş bir özgüven ve aidiyet duygusu sergilemektedir. Bertha Honoré Palmer'e "ed-Dürru'l-mensûr" adlı kitabını gönderip sergiye tek başına gelemeyeceğini ifade ettiğinde Palmer, Fevvâz'dan İslam'ın kadınların seyahatini neden sınırladığına dair bir açıklama talep etti. Fevvâz'ın cevabı, sadece İslam'ı savunmakla kalmayıp aynı zamanda Doğulu kadın imajını güçlendiren bir tonla şekillendi. Sosyal geleneklerin yanı sıra İslam hukukunun da bu konuda etkili olduğunu vurgulayarak, "sosyal kapalılık (اَلْحِجَابُ الْاِجْتِمَاعِيُّ)" ile "dini kapalılık (اَلْحِجَابُ الشَّرْعِيُّ)" arasındaki ayrımı öne çıkardı. Sosyal kapalılığın, kadınları erkeklerden izole etmeye yönelik bir toplumsal uygulama olduğunu, ikincisinin İslam'ın baş ve vücudu kapatma kurallarını içerdiğini belirtti. Fevvâz, İslam'ın baş örtüyü zorunlu kılmasını, Nur Suresi'nin 31. ayetine atıfta bulunarak destekledi. Kadının seyahati konusunda ise, kadının yalnızca eşi veya mahrem akrabalarından biriyle seyahat edebileceğini açıkladı. Bu mahrem akrabalar, babası, oğlu, kardeşi, amcası ve dayısı gibi, Nur Suresi'nin 23. ayetinde sıralananlarla sınırlıdır. Fevvâz'ın ifadeleri, hem dini meselelere olan derin bağlılığını hem de Doğulu kadının toplumsal konumunu vurgulayan bir içeriğe sahiptir.[423]

Zeyneb Fevvâz, erkeklerin Kur'an ayetleri ve zayıf hadislerle ilgili kadınlara dair yorumlarına karşı birçok itirazda bulunmuştur. İslam'ın, kadınların eşitliğini ve değerini

---

[422] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 36-39.
[423] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 91-95; Zeyneb Fevvâz, "Beyne Şarkıyye ve Garbiyye", *Mecelletü'l-'Irfân* 16/3 (Ekim 1928), 284-286.

güvence altına alan bir din olduğunu savunmuştur. Fevvâz, fıkhi konularda karşılaşılan sorunlara mantıklı deliller ve kıyas kullanmıştır. “Kadınların akıl ve din açısından eksik olduğunu” destekleyen hadisle ilgili olarak, bu hadisin cinsiyetler arasındaki görevlerde ve cezalarda eşitliğe aykırı olduğunu söylemiştir.

Fevvâz, Hz. Aişe'yi örnek göstermiş ve onun hadisleri hatırlama yeteneğini, kadınların akıl ve din açısından eksik olmadığının bir kanıtı olarak sunmuştur. Kadınların akıl ve din açısından eksik olduğunu iddia eden bir yorumu eleştirmiş, bunun cehalet ve haksızlık olduğunu belirterek şöyle demiştir:

“Bizim akıl ve din yönünden eksik olduğumuzu ve Hz. Peygamber'in (s.a.v) bizi bu şekilde nitelendirdiğini iddia ettiler. Bu yüzden diyorum ki: Allah korusun, bu hadis -eğer uydurma değilse- kadınların akıllarının veya dinlerinin eksik olduğunu kastetmektedir. O bundan daha adil ve daha kerimdir. İslam öncesi dönemde biz de bu açıdan zulme uğradık ama o geldikten sonra bizi yüceltti ve şöyle dedi: “Dininizin yarısını Hümeyra'dan öğreniniz.” Yani Âişe’den. Öyleyse, dinin yarısını, eksik olan bir şeyden öğrenmenizi nasıl emredebilir? Ayrıca, eğer Hz. Peygamber (s.a.v) böyle bir şey söylemiş olsaydı, bu sözü, Kuran'la çelişirdi. Çünkü Allah Teâlâ erkeklere farz kıldığı namazı, orucu, haccı, zekâtı ve diğer farzları kadınlara da farz kılmıştır. Onlardan hiçbiri eksik değildi ki bizim eksik olduğumuz söylensin.”[424]

Ayrıca Fevvâz, diğer dini konularda özellikle de kadınlarla ilgili miras hakları, namazda imamet, kadınlarda peygamberlik yükümlülüğü olmaması, kadınların şahitlik meselesi, Hz. Havva'nın günahı ve erkeğin kavvam olması gibi tartışmalı hususlarda görüşlerini açıklamıştır. Fevvâz, birçok yerde kadınlık kimliğiyle gurur duyduğunu vurgulamış, başörtünün kadının başarısını ve ilerlemesini engelleyen bir unsur olmadığını şu şekilde ifade etmiştir:

نَعَمْ، وَإِنْ كُنَّا – نَحْنُ النِّسَاءَ الْمُسْلِمَاتِ – مَنْ دَاخَلَ الْحِجَابَ إِلَّا أَنَّهُ لَا مَانِعَ يَحُولُ بَيْنَنَا وَبَيْنَ الْعَمَلِ.[425]

“Evet, biz -Müslüman kadınlar- tesettürlü olsak da çalışmamıza engel bir durum yok.”

Başka bir makalede;

---

[424] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 147.
[425] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 75.

نَحْنُ نِسَاءَ الشَّرْقِ لَا يَمْنَعُنَا الْحِجَابُ مِنَ التَّفَوُّقِ وَالْخَوْضِ فِي كُلِّ مَجَالٍ.[426]

"Biz doğulu kadınların başörtüsü, her alanda başarılı olmamıza ve faaliyet göstermemize engel değil."

Fevvâz, birçok makalesinde iş ve erkeklerle eşitlik konusuna çağrı yapmakla birlikte, dini sınırlar konusunda belirgin bir çizgi çizmiştir. Başörtüsüyle uyuşmayan bazı faaliyetlere kadınların ihtiyaç duymadığına inanmıştır. Ayrıca, dini ahlaki öğretileri içeren hikayeler kaleme almış ve bir kadının eşinin para için dinden sapması nedeniyle boşanma talebini anlatan bir hikâyeye yer vermiştir.[427]

Zeyneb, bir makalesinde, okullardan din derslerinin kaldırılması kararını şu sözlerle eleştirmiştir:

أُسِّسَتِ الْمَدَارِسُ فِي مِصْرَ عَلَى أَمَلِ أَنْ يَخْدِمَ أَبْنَاؤُهَا الْوَطَنَ، وَقَدْ رُفِعَتْ مِنْهَا الدُّرُوسُ الدِّينِيَّةُ، وَالْبُنُودُ الشَّرْعِيَّةُ، وَاعْتَاضَتْهُ بِالْعَوَائِدِ الْأُورُوبِيَّةِ ..... أَرَادَتْ مِصْرُ أَنْ تَدْخُلَ فِي دَائِرَةِ التَّقَدُّمِ فَتَأَخَّرَتْ ..... حَتَّى صَارَ إِذَا ذُكِرَ الْأَزْهَرُ الشَّرِيفُ فِي مَجَالِسِهِمْ أَوْ مَجَالِسِهِنَّ اشْمَأَزُّوا مِنْ هٰذِهِ الذِّكْرَى؛ لِأَنَّهَا صَارَتْ «أَنْتِيكَةَ» بِلُبْسِ الْعِمَّةِ وَالْجُبَّةِ، وَكَثْرَةِ الصَّلَاةِ وَالصَّوْمِ، وَغَيْرِ ذٰلِكَ.[428]

"Mısır'da, çocuklarının millete hizmet etmesi ümidiyle okullar açıldı; ancak bu okullardaki din dersleri ve şer'î hükümler kaldırıldı, yerine Avrupa müfredatı getirildi. Mısır, kalkınma kervanına yetişmek istedi ama geç kaldı... Hatta toplantılarda ne zaman el-Ezheru'ş-şerif'in adı geçse, bundan tiksinti duyuyorlardı. Çünkü sarık ve cübbe giyilmesi, çokça namaz kılınması, oruç tutulması vb. «antika» olarak algılanmaya başladı."

Ayrıca Fevvâz, medeniyetin özünün İslam dinine dayandığını vurgulayarak, her ilerlemenin İslam'ın kutsal şeriatları aracılığıyla gerçekleştiğini belirtti. Hatta Avrupa'nın, medeniyeti doğrudan Doğu'nun etkisiyle elde ettiğini ve o dönemde İslam medeniyetinin hâkim olduğunu ifade etti.[429]

---

[426] Nasrullah, *Nisâ râidât mine'ş-Şark*, 5.
[427] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 271-278.
[428] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 269.
[429] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 270.

Fevvâz, yazılarında ana hedefinin Allah korkusu (مَخَافَةُ اللهِ) olduğunu, kişisel şöhret peşinde olmadığını, bu yüzden hiç kimseden korkmadan hak için yazdığını dile getirdi.[430] İslami bilimlerden uzaklaşıldığında duyduğu derin üzüntüyü ifade ederek sert bir eleştiri yaptı:

"Dininiz yaralanmıştır kardeşlerim ve siz bu yaradan etkilenmediniz. Din ve İslam şövalyeliği sizi sarsmadı. Hatta çocuklarınıza din eğitimi vermek için dini okul açılsa, Avrupa Medeniyet Kanunu'nu ihlal ettiğinizi düşünerek, eğitim nedeniyle sivil planınızda geri kaldığınızı düşünerek zarar görürsünüz. Bundan sonra hangi göz, yaş dökmez, hangi kalp pişmanlık ve üzüntüden parçalanmaz, hangi yürek İslam düşmanlarının hoş geldin diye ellerini uzattığını görünce titremez."[431]

3.6. ZEYNEB FEVVÂZ VE TOPLUMSAL DAYANIŞMA

Zeyneb Fevvâz'ın yazıları, genel olarak insanlık ve toplumsal dayanışma konularında derin bir duyarlılık sergileyen bir şahsiyeti yansıtmaktadır. Bu yazılar, İslami değerlere ve Kur'ân-ı Kerîm'e dayalı bir referans çerçevesinde, diğer insanlara yardım etmenin ve onların acılarını hafifletmenin önemini vurgulamaktadır. Bu bağlamda, özellikle 23 Nisan 1893 tarihinde Cezayir'deki açlıkla mücadele eden kardeşleri için kaleme aldığı yardım çağrısı, İslam'ın kardeşlik anlayışına dikkat çekmektedir. Fevvâz, yardım çağrısını desteklemek için Âl-i İmrân sûresinin 92. ayetini ﴿لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتّٰى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ﴾ "Sevdiğiniz şeylerden Allah yolunda harcamadıkça iyiliğe asla erişemezsiniz" başlık olarak kullanarak makalesini şu şekilde sürdürmüştür:

"Güçlü İslami bağlar bizi bir araya getirdi ve Hz. Muhammed'in öğretilerini benimsemiş olan topluluk, Yüce Allah'ın yardımıyla asla başarısız olmayacak bir sistemde bizi birleştirdi. Böylece aramızdaki ihtiyaç sahiplerine destek ve yardımcı olmaya daha layık ve hak sahibiyiz. İşte size, tüm doğulu erkeklere, özellikle Müslüman kardeşlerinize yardım ve siz izlerken parçalamasın diye onları açlığın pençesinden kurtarmak konusunda kararlı, metanetli, cesaretli ve insancıl olan Mısırlı erkeklerimize sesleniyorum. Allah'ın şu ayetlerine bakın: "Eğer siz Allah'a güzel bir borç verirseniz Allah onu size, kat kat öder ve sizi bağışlar. Allah şükrün karşılığını verendir, halîmdir

---

[430] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 271.
[431] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 291-292.

(hemen cezalandırmaz, mühlet verir)."[432] "Kendiniz için önceden ne iyilik gönderirseniz onu Allah katında daha üstün bir iyilik ve daha büyük mükafat olarak bulursunuz."[433] Öyleyse insanlık ve din kardeşlerimiz açlıktan ölürken biz nasıl mutlu yaşayabilir ve Allah'ın bize bahşettiği nimetlerden faydalanabiliriz?"[434]

Metin içerisinde Cezayir'deki açlıkla mücadele eden kardeşlerin çektiği zorluklara ve bu durumun İslam toplumlarında birlik ve dayanışma gerekliliğini ortaya koyan bir sınav olduğuna dikkat çekilmiştir. Bu bağlamda, Fevvâz'ın yazıları, sadece bireysel sorumlulukları değil, aynı zamanda toplumsal düzeyde yardımlaşma ve dayanışma kültürünü de teşvik etmektedir.

Ayrıca, Zeyneb'in İstanbul'daki depremle ilgili makalelerinde, bir kez daha iş birliği ve yardımlaşma prensiplerini vurgulayarak, Doğu'nun kadınlarına, özellikle de Mısırlı kadınlara, inisiyatif almalarını ve depremzedelere yardım etmek amacıyla dernekler kurmalarını, maddi yardımları toplamalarını ve acil eyleme geçmelerini teşvik ettiği belirgin bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Bu çağrı, yalnızca bağış toplama talebinden öte, hızlı ve etkili bir müdahale için bir çağrı niteliğindedir. Zeyneb bu yardım çağrısını şu şekilde ifade etmektedir:

وَأَنْتُنَّ يَا نِسَاءَ الشَّرْقِ عُمُومًا، وَالْمِصْرِيَّاتُ خُصُوصًا، تَقَدَّمْنَ إِلَى هٰذَا الفَضْلِ، لَا أَقُولُ تَصَدَّقْنَ، بَلْ أَقُولُ بَادِرْنَ إِلَى عَمَلِ مَا يَجِبُ عَلَيْكُنَّ مِنْ تَأْلِيفِ الْجَمْعِيَّاتِ، وَجَمْعِ الْمَالِ، وَبَذْلِ النَّفَائِسِ لِإِنْقَاذِ تِلْكَ النُّفُوسِ وَإِقَامَةِ هَاتِيكَ الْمَعَالِمِ الْعَالِيَةِ، فَلَا يَأْخُذْكُنَّ التَّوَانِي وَالْكَسَلُ فِي ذٰلِكَ الْفَضْلِ الْعَظِيمِ وَالْفَرْضِ الْوَاجِبِ.[435]

"Siz, genellikle Doğulu kadınlar, özellikle de Mısırlı kadınlar, bu erdeme doğru adım atın. Bağış yapın demiyorum; bilakis, o ruhları kurtarmak ve bu yüksek mertebeleri inşa etmek için dernekler kurmak, para toplamak, kıymetli şeyler bağışlamak gibi üzerinize düşen şeyleri yapma hususunda acele edin derim. İhmal ve tembellik sizi bu büyük faziletten ve yerine getirmeniz gereken farzdan alıkoymasın."

Zeyneb'in yazısı, Osmanlı Halifesi'ne yönelik minnettarlık ve insanlık çabalarını vurgulayarak devam etmektedir. Derinlik ve duygu yüklü bir ifade içermektedir.

---

[432] Tegâbün 64/17.﴿إِنْ تُقْرِضُوا اللهَ قَرْضًا حَسَنًا يُضَاعِفْهُ لَكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْ وَاللهُ شَكُورٌ حَلِيمٌ﴾

[433] Müzzemmil 73/20.﴿وَمَا تُقَدِّمُوا لِأَنفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِندَ اللهِ هُوَ خَيْرًا وَأَعْظَمَ أَجْرًا﴾

[434] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 136.

[435] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 205.

Zeyneb, Osmanlı Halifesi'ne hitap ederek onun rolünü bir baba figürü olarak tanımlar. Halife, geniş kapsamlı yardımları ve hayır işlerindeki liderliği ile sadece bir devlet lideri değil, aynı zamanda bir şefkat abidesi ve merhamet dolu bir baba gibi anılmaktadır. Zeyneb, halife'nin, uluslararası yardım çağrılarına hızla yanıt verdiğini, hayır işlerine imza attığını ve kendi şahsi parasını ülkeyi inşa etmek ve halkın refahını artırmak için harcadığını vurgulamaktadır:

"Yüce Halifemiz, şefkatli bir baba gibi, size ilk yardım eden değil miydi? Kaç ülkeye yardım etti, ne kadar çok iyilik yaptı ve kendi parasını ülkeyi inşa etmek ve insanlara fayda sağlamak için harcadı! Öyleyse Ey Doğulular; yüce kralınızın asil ahlakını örnek alın. Çocuklarında doğruluk ve şefkat gören; onlara gülümseyerek, gururla ve tüm dünya caka satarak bakan merhametli bir baba gibi, birbirinize yardım ederek O'nu memnun etmeye çalışın."[436]

Zeyneb Fevvâz'ın diğer yazılarında, sosyal sınıf veya ırk ayrımını gözetmeksizin, yoksullar ve ihtiyaç sahipleri için insani yardım dernekleri kurma arzusu ön planda bulunmaktadır. Bu bağlamda Fevvâz, toplumun genel refahını artırmak ve kamusal yararı sağlamak amacıyla acil bir şekilde kolektif eyleme ihtiyaç duyulduğunu vurgulamaktadır. Kendi çıkarlarına odaklanan ve sadece belirli bir grup veya inancın mensuplarına hizmet eden dernekleri eleştirmekte, daha kapsayıcı ve adil bir yardım anlayışını savunmaktadır:

إِنَّنَا سَمِعْنَا بِذِكْرِ جَمْعِيَّاتٍ كَثِيرَةٍ مُخْتَلِفَةِ الْأَسْمَاءِ، لٰكِنَّنَا نَرَاهَا تَسْعَى وَرَاءَ الْمَنَافِعِ الْقَاصِرَةِ وَالْفَوَائِدِ الشَّخْصِيَّةِ الَّتِي تَعُودُ عَلَى أَهْلِ جِنْسِهَا وَمِلَّتِهَا فَقَطْ ..... أَفَلَا يَكُونُ مِنَ الْمُسْتَحْسَنِ وَاللَّائِقِ أَنْ تَنْهَضَ الْجَامِعَةُ عَلَى قَدَمِ الْاِجْتِهَادِ وَسَاقِ الْهِمَّةِ، وَتُشَمِّرَ عَنْ سَاعِدِ الْجِدِّ، وَتَعْقِدَ النِّيَّةَ عَلَى تَشْكِيلِ جَمْعِيَّةٍ عُمُومِيَّةٍ يَكُونُ مِنْهَا لِعَمِيمِ الْفَائِدَةِ عَلَى الْمُعْوِزِينَ وَالْمُحْتَاجِينَ؛ فَإِنَّهَا بِذٰلِكَ تَكُونُ قَدْ بَلَغَتِ الدَّرَجَةَ الْقُصْوَى مِنَ الشَّهَامَةِ لِنَفْعِ بَنِي الْإِنْسَانِ الَّذِي فَضَّلَهُ اللهُ عَلَى سَائِرِ الْحَيَوَانِ.

"Farklı isimlerde pek çok dernekten bahsedildiğini duyduk. Fakat onların sınırlı yararlar ve sadece kendi uyruk ve milletinden insanlara tahakkuk eden kişisel çıkarlar peşinde koştuklarını görüyoruz. Toplumun çalışkanlık ve kararlılıkla ayağa kalkması, ciddiyet kollarını sıvaması, ihtiyaç sahibi ve muhtaçların genel faydasına olacak genel bir dernek

[436] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 205-206.

kurma kararlılığı göstermesi iyi ve uygun olmaz mı? Böylelikle Allah'ın diğer canlılara üstün kıldığı insanoğluna fayda sağlayacak en yüksek yüce gönüllülük derecesine ulaşmış olur."[437]

Fevvâz, genel bir yardım derneği kurma önerisinin, sosyal sorumluluğun bir zorunluluğu olduğunu düşünmekte ve bu yaklaşımın, Allah'a en yüksek düzeyde hizmetin somut bir ifadesi olabileceğini ifade etmektedir. İnsanlığın diğer varlıklara üstünlüğünü vurgulayan yazar, toplumun bu hedefe ulaşma çabasına odaklanması gerektiğini belirtirken, ihtiyaç sahibi kesimlere yönelik geniş kapsamlı yardımları hedefleyen derneklerin kurulmasını teşvik etmektedir.

Fevvâz'ın yazılarında genellikle insanların acılarına duyarlı bir yaklaşım ve dini-insani sorumlulukları yerine getirme çağrısı öne çıkmaktadır. Zeyneb Fevvâz, özellikle vakıf mensuplarına hitap eden bir çağrıda bulundu. Bu çağrıda, eski vakıf binalarının onarılması ve bu mekanlarda Müslüman ihtiyaç sahipleri için projelerin hayata geçirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bu yöntemin, bağış toplama pratiğinden daha etkili ve sürdürülebilir olduğunu ifade etmektedir.[438] Aynı zamanda, Hicaz demiryolu projesini destekleme çağrısında bulunmuştur. Bu proje, hac farizasını kolaylaştırmayı hedefleyen önemli bir girişimdir.[439]

3.7. ZEYNEB FEVVÂZ VE TOPLUMDAKİ KÖTÜ ALIŞKANLIKLARLA MÜCADELE

Zeyneb Fevvâz, alt ve orta sınıflara ait olması ve bu sınıftakilerle sık sık iletişimde bulunması sayesinde, yazılarında bu iki sınıf arasında mevcut olan toplumsal hastalıkları ve kökleşmiş halk inançlarını ayrıntılı bir şekilde analiz etmektedir. Bu makaleleri, özellikle kadınların eğitimi konusunda bilgi eksikliğini gidermek ve kalıplaşmış zihinsel görüntüyü değiştirmek amacıyla zekice kullanmaktadır. Fevvâz, eserlerinde kadınları aşağılayan, kızların dünyaya gelmesine üzülen, erkeklere övgüde bulunan ve nazara karşı koymak için doğum anında cinsiyeti gizleme eğiliminde olan inançlar gibi toplumsal hastalıkları detaylı bir şekilde irdelemektedir.[440] Ayrıca,

---

[437] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 238.
[438] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 169-170.
[439] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 285-286.
[440] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 131-134.

kadınların evlilik ve aile sorunlarına çözüm bulmak, hastalıklarını tedavi etmek için büyü ve batıl inançlara başvurdukları gelenekleri ve inançları da ele almaktadır. Fevvâz, bu kadınları, öğrendikleriyle sınırlı kalan cahil kimseler olarak tanımlamaktadır. Ardından, konuşmasını erkeklere yöneltip şöyle demiştir:

"Ey Doğu erkekleri; ihmalin kayıplara nasıl yol açtığını, nasıl başarı ve ruh rahatlığı umduğunuzu, barbarlık ve cehalet yatağında nasıl yattığınızı, birinizin hayatın zevkini ve evinin hanımını, bilakis hayat ortağını nasıl bulduğunu bir düşünün."[441]

Fevvâz'ın toplumsal sorunları, özellikle de "zâr ritüelleri" ve destekçileri gibi konulara yaklaşımı, yüzeysel bir eleştiri yerine derinlemesine bilimsel bir perspektif içermektedir. Zâr ve benzeri geleneklere yönelik konuları, bilimsel bir derinlikle ele alarak, bu uygulamaların temelinde yatan toplumsal sorunları ve köklü inançları çözümlemeye çalışmıştır. Fevvâz, konuyla ilgili aşırı görüşlere karşı güçlü argümanlar sunmuş ve bunları desteklemek için doktorlar, bilgeler ve fizyologların görüşlerine başvurmuştur. Özellikle epilepsi ile cin çarpması arasındaki yanlış bağlantıyı çürüten argümanlar, bilimsel temellere dayanarak toplumun yanlış inançlardan arınması için önemli bir çaba ortaya koymaktadır.[442]

Fevvâz'ın vurguladığı bir diğer önemli nokta, cinlerin insan bedenine giremeyeceği ve dokunamayacağı gerçeğidir. O, Kur'ân ve hadislerde geçen "مَسُّ الْجِنِّ" kavramının sadece vesveseyle sınırlı olduğunu belirtir. Yani, bu dini metinlerde geçen ifadelerin insan bedeni üzerinde fiziksel bir etki bırakma özelliğine işaret etmediğini söyler. Dolayısıyla, zâr uygulamasının, iddia edildiği gibi, insan bedenini ziyaret ettiği iddiasının dini açıdan geçersiz olduğunu ortaya koyar. Fevvâz, bu tür uygulamaların dini kurallar ve doğal normlarla çeliştiğini vurgulayarak, onları toplumu tehlikeye sokan bir faktör olarak görür. Bu uygulamaların hızlı bir şekilde yayılmasını engellemenin gerekliliğini vurgulayarak, onların toplumun sağlıklı normlara uygun bir şekilde yönlendirilmesine olan katkısını belirtir.[443]

---

[441] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 134.
[442] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 73.
[443] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 69-73.

Fevvâz, zâr ve benzeri uygulamaların topluluğun moral değerlerini ve etik normlarını zedeleyerek yozlaşmaya sebep olduğuna dair bir bakış açısını dile getirmiştir. Bu tür uygulamaları, insanları maddi kaynaklarından mahrum bırakan hırsızlara benzeterek, toplumun güven ve dürüstlük değerlerini sarsan bir tehdit olarak görmektedir.[444]

Özellikle, zârın çeşitlerine odaklanarak, Mısır zârı gibi belirli uygulamaları detaylı bir şekilde ele alır. Bu analizde, zâr oturumlarının nasıl gerçekleştiği konusunda derinlemesine bir açıklama yaparak, bu uygulamaların toplum içinde nasıl yayıldığını ve etkilerini detaylandırır. Bu detaylı açıklamalar, okuyucuların konuyu daha iyi anlamalarına olanak tanır ve Fevvâz'ın eleştirilerini destekler.[445]

Fevvâz'ın bu yaklaşımı, sadece dini veya bilimsel bir bakış açısından öte, toplumun ahlaki değerleri ve sosyal normları üzerindeki olumsuz etkileri vurgulayarak, bu tür uygulamalara karşı bir uyarı ve eleştiri getirmektedir. Bu şekilde, yazının daha geniş bir perspektifte toplumsal bir sorunun ele alınması amacına hizmet ettiği söylenebilir.

Ayrıca Fevvâz, Mısır'da yaygın olan olumsuz alışkanlıklarla mücadele etmeyi hedeflemiş; özellikle sokaklarda sıkça rastlanan sözlü tacizi eleştirmiştir. Bu tür davranışların, bazı Mısırlılar arasında hoşgörüsüzlük ve saygısızlıkla örtüştüğüne değinmiş; toplumsal eğitim ve ahlaki değerlerin önemini vurgulayarak, bu unsurların toplumun sağlıklı gelişimi için hayati olduğuna dikkat çekmiştir.[446]

Son olarak yazar, Mısır'ın Paris'teki fuara katılmasını eleştirmiştir. Mısırlıların, ülkelerini temsil etmek adına dansçıları kullanmalarını kınamaktan geri durmamıştır. Bu durumu dile getirirken duyduğu öfke ve hayal kırıklığını açıkça ifade ederek, bireysel çabanın ve katkının, ilerleme ve refahın temel taşları olduğunu vurgulamıştır.[447]

Ancak, Zeyneb'in orta ve düşük sınıfların bazı alışkanlıklarına yönelik sert eleştirilerine bakıldığında, özellikle evdeki hizmetçilere ve Sudanlılar gibi alt sınıflardaki işçilere yönelik saldırgan makalelerine ve onların sahiplerine karşı uyarılara dikkat edildiğinde, Zeyneb'in üst sınıflara olan hayranlığı göze çarpıyor.[448] Özellikle bu sınıfın özel

---

[444] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 62.
[445] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 209-219.
[446] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 96-98.
[447] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 287-289.
[448] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 199-203.

etkinlikleri hakkında kaleme aldığı yazıları, düğün ve nişan törenleri gibi, bu sınıfın zarafetini ve aristokratların nezaket ve ahlakını övmekten geri kalmayan içeriğe sahipti.[449] Zeyneb, bu tür etkinliklerdeki lüks ve savurganlığı sıkça överken, hiç eleştiri yapmamış gibi görünüyordu. İnsanın doğal düzenin yasaları tarafından yönetildiğine inanıyor ve bir toplumun düzenli olabilmesi için bireylerin sınıflar halinde olması gerektiğini düşünmektedir. Bu durumu şöyle açıklamaktadır:

لَا يَتِمُّ انْتِظَامُ الْمَمَالِكِ إِلَّا إِذَا كَانَتْ أَفْرَادُهَا طَبَقَةً فوقَ طَبَقَةٍ كَالْجِهَادِيَّةِ مَثَلًا تَرَاهَا طَبَقَاتٍ بَعْضُهَا فَوْقَ بَعْضٍ مِنَ النَّفَرِ إِلَى الْقَائِدِ الْأَكْبَرِ ... إِنَّ الْإِنْسَانَ مُفْتَقِرٌ لِذَاتِهِ مُسْتَرِقٌّ لِذَاتِهِ بِذاتِهِ... وَهٰكَذَا تَجِدُ جَمِيعَ الْمَخْلُوقَاتِ يَحْكُمُ بَعْضُهَا بَعْضًا، فَانْظُرْ إِلَى الْحَيَوَانَاتِ كَيْفَ تَسْتَرِقُّ لِخِدْمَتِهَا جَمِيعَ جَمَاهِيرِ الْوُجُودِ النَّبَاتِيِّ.[450]

"Üyeleri cihatçılık gibi katman katman olmadığı sürece krallıklar organize olmaz. Mesela bireyden en büyük lidere kadar üst üste katmanlar halinde görürsünüz... İnsan, kendine muhtaç olan ve kendi kendine köle olan bir varlıktır. Böylece tüm canlıların birbirine hükmettiğini görürsün. Bu yüzden hayvanların, bitki varlığının hepsini kendilerine hizmet etmesi için nasıl köleleştirdiğine bakın."

3.8. ZEYNEB FEVVÂZ VE MÜNAZARALAR

Zeyneb Fevvâz, kadın haklarını destekleme amacıyla giriştiği entelektüel münazaralarda, güçlü ve cesur bir kişilik sergilemiştir. Bu münazaralarda temel odak noktası ise kadınların potansiyelini ve yeteneklerini vurgulamak olmuştur. Bir kadının, kadın haklarına yönelik çekingen bir tutum sergilediğini duyduğunda veya okuduğunda, bu duruma öfkeli bir tepki göstermiştir. Zeyneb'in bu tutumu, Hannâ Kûrânî adlı yazarla yaşadığı münazarada özellikle belirgindir. Genellikle bir kadına karşı kalem kaldırmaktan kaçınan Zeyneb, bu kuralı Hannâ Kûrânî ile olan tartışmasında zorunluluk halinde ihlal etmeye karar vermiştir. Bu konuda hissettiği zorunluluk, onu Hannâ'nın hatalarını ortaya çıkarmaya yöneltmiştir. Bu durumu şu ifadelerle açıklamıştır:

"Ama ben kendisine, eğer razı olmazsa hatasını açıklayacağımı söyledim. Ne yazık ki şu an kalemi elimde tutuyorum; çünkü hemcinslerimden birinin hatasını açığa vurmayı sevmiyorum ama zorunluluk beni mecbur etti."[451]

---

[449] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 171-180; 182-185.
[450] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 114-116.

Zeyneb, yazar Hannâ Kûrânî'ye yönelik eleştirel tutumuna devam etmiş, Kûrânî'nin eserinde cevap verilecek bir argüman bulamamanın rahatsızlığını dile getirmiştir. Bu, Zeyneb'in bilinçli bir yaklaşım benimseyerek, Kûrânî'nin eserindeki zayıflıkları vurgulama konusundaki kararlılığını yansıtmaktadır:

وَقَدْ كُنْتُ أَسْلَفْتُ فِي مَقَالَتِي الْأَخِيرَةِ أَنِّي لَمْ أَجِدْ فِي مَقَالَةِ السِّتِّ الْفَاضِلَةِ هَنَّا كُورَانِي المُسَمَّاةِ «إِنْصَافُ الْحَقِّ» مَا يَسْتَحِقُّ الرَّدَّ.[452]

"Sayın Hannâ Kûrânî'nin 'İnsâfü'l-Hak' başlıklı yazısına reddiye yazmaya değer bir şey bulamadığımı son yazımda belirtmiştim."

Diğer bir nokta ise Zeyneb'in, Hannâ Kûrânî'nin yazım tarzını alaycı bir dille eleştirmesidir. Zeyneb, Kûrânî'nin makalesindeki çelişkileri vurgulayarak, yazının bütünlüğü ve mantıklılığı üzerinde bir değerlendirme yapmaktadır. Bu eleştiri, Zeyneb'in edebi bir çerçeve içinde Kûrânî'nin yazım tarzına yönelik nesnel bir değerlendirme yapma çabasını yansıtmaktadır:

وَلَعَلَّهَا عِنْدَمَا تَكْتُبُ آخِرَ السَّطْرِ تَنْسَى أَوَّلَهُ حَتَّى تَجْمَعَ بَيْنَ الضِّدَّيْنِ فِي آنٍ وَاحِدٍ.[453]

"Belki de O, satırın sonunu yazarken, başını unutup iki zıtlığı aynı anda birleştirmiştir."

Buna rağmen Fevvâz, yazar Hannâ Kûrânî'nin bütün yazılarını eleştirmemiş, aksine onun olumlu yönlerine de vurgu yaparak şöyle demiştir:

فَهِيَ وَذِمَّةِ الْحَقِّ غَايَةٌ فِي الْمَبْنَى، وَأُعْجُوبَةٌ فِي رِقَّةِ الْمَعْنَى، إِلَّا أَنَّها جَارَتْ فِي حُكْمِهَا، وَشَدَّدَتِ النَّكِيرَ عَلَى بَنَاتِ جِنْسِهَا.[454]

"Allah'a yemin olsun ki O'nun ifadeleri son derece iyi, anlam incelikleri olağanüstüdür. Ancak yargılarında acımasız, hemcinslerini kınamada da serttir."

Fevvâz'ın yazıları, sadece kendisiyle aynı fikirde olmayanlarla yapılan tartışmalarla sınırlı değildi. Aynı zamanda kadını destekleyen ve onun hakkında olumlu yazılar yazan

---

[451] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 47.
[452] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 47.
[453] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 53.
[454] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 29.

herkesi takdir etmiş ve güzel bulmuştur. Örneğin bir Şamlı kadına teşekkür ederek, onun genç kızlara rehberlik etmesinin önemine dair bir makale yazmıştır.[455]

Fevvâz'ın kişiliğini karakterize eden bu güç ve eleştirel zihin, onu tartışmada mantıklı çıkarımlarda bulunmada ve kelimeleri düzenli ve sistematik bir şekilde formüle etmede yetenekli hale getirdi. Fevvâz, bir kişi ile tartıştığı zaman onun makalesini alıp her bir paragrafa ayrı ayrı cevap verme kabiliyetiyle öne çıkıyordu. Bu şekilde, her bir paragrafa mantıklı argümanlar sunarak konular arasında geçiş yapabiliyor ve böylece her bir paragrafa etkili bir şekilde cevap verebiliyordu.

Bu yetenekleri sayesinde Fevvâz, çeşitli yazılı tartışmalara, özellikle de erkeklerle olanlara katılarak, güçlü bir şekilde öne çıktı. Bunlardan biri 1893 yılında "Fursatü'l-evkât" gazetesinde yürütülen hararetli bir tartışmadır. Bu, Hüsnî Efendi Fevzî'nin "es-Sirâcü'l-vehhâc 'an zikri'l-'avâ'idi ve'l-hukûk" adlı kitabına cevap olarak gerçekleşti. Tartışmayı, adabına uygun bir şekilde sürdürmesini isteyerek Hüsnî Efendi'ye bir mektup yazdı. Ancak Hüsnî Efendi, onun "Adalet Sancağının Taşıyıcısı" (حامِلَةُ لِوَاءِ الْعَدَالَةِ) anlamına gelen unvanıyla dalga geçerek ve "Ey hamile kadın!" (يَا أَيَّتُهَا الْحَامِلَةُ) diyerek alaycı bir şekilde cevap verdi. Zeyneb de bu alaycı yanıta karşı güçlü bir karşılık vermiştir:

قَدِ اطَّلَعْتُ عَلَى الْجُمْلَةِ الَّتِي كَتَبَهَا أَبُو الْمَحَاسِنِ فِي الْعَدَدِ الْخَامِسِ مِنْ جَرِيدَتِكُمُ الزَّاهِرَةِ، وَقَدْ ذَكَرَ فِيهَا بِأَنَّهُ سَيَحْفَظُ آدَابَ المُنَاظَرَةِ، وَلٰكِنَّهُ قَدْ جَعَلَ «يَا أَيَّتُهَا الْحَامِلَةُ» مِجَنًّا يَتَّقِي بِهِ ضَرَبَاتِ قَلَمِ تِلْكَ الْحَامِلَةِ، وَغَابَ عَنْهُ أَنَّهُ لَوْلَا ذٰلِكَ لَمْ يَكُنْ هُوَ فِي هٰذِهِ الْحَيَاةِ.[456]

"Ebu'l-Mehâsin'in sizin değerli gazetenizin beşinci sayısında yazdığı cümleyi fark ettim. Orada münazara adabına uyacağını söylemiş; fakat (يَا أَيَّتُهَا الْحَامِلَةُ) ibaresini, o hamle yapan kadının kalem darbelerinden korunacağı bir kalkan yapmış. Ancak o olmasaydı bu hayatta olamayacağı gerçeğini kaçırdı."

[455] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 293.
[456] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 146.

Ancak, Hüsnî Efendi'nin Zeyneb Fevvâz'ın yazılarına yönelik alaycı tavrı, tartışmanın sınırlarını aşarak hakaret ve kişisel saldırılara dönüşmüştür. Bunun üzerine Zeyneb, şair Hüsnî Efendi'ye ağır bir dille yanıt vermiştir:

أولَسْـتَ أَسْطَالِـيسَ إِنْ ذُكِرَ الفَلَاسِفَـةُ الْأَكَـــابِرْ

وَأَبُو حَنِيفَةَ سَاقِـــطٌ فِي الرَّأْيِ حِينَ تَكُونُ حَاضِرْ

وَكَذَاكَ إِنْ ذُكِـرَ الخَلِيـ ـلُ فَأَنْـتَ نَحـوِيٌّ وَشَاعِـرْ[457]

Büyük filozofların adı geçtiğinde, Aristoteles değil misin?

Sen varken Ebû Hanife görüş bakımından senden zayıf?!

Aynı şekilde Halil b. Ahmed'den bahsedildiğinde de sen bir gramerci ve şairsin!

Zeyneb Fevvâz, kadın düşmanları ve muhalifleriyle karşı karşıya geldiğinde, keskin bir zekâ ve edebi becerisiyle etkili bir duruş sergilemiştir. Hüsnî Efendi'nin alaylarına sessiz kalmamış, kendisine yöneltilen eleştirilere hiciv sanatını kullanarak cevap vermiştir.

Zeyneb'in Hüsnî Efendi'ye hitaben kullandığı "أَيُّهَا الْفَيْلَسُوفُ" (Ey Filozof) ve "أَيُّهَا الشَّرْعِيُّ" (Ey Şeriatçı) ifadeleri, onun karşısında durduğunu ve saygınlığını korumak adına sözlü olarak meydan okuduğunu göstermektedir. Zeyneb'in sadece eleştirilere değil, aynı zamanda ona yöneltilen alaylara karşı kendisini savunma kararlılığını ifade etmektedir. Zeyneb, Hüsnî Efendi'nin Hz. Havva ve Cebrail'in müjdesi hikayesiyle ilgili anlatısına karşı çıkarken, kaynağını belirtmemesi ve Kur'ân'dan bu olayı ispatlayan bir ayet getirmemesini eleştirmiştir. Bu, Zeyneb'in bilgiye ve doğruluğa verdiği önemi vurgulayan bir tavrıdır. Zeyneb, ifadesinde kaynak belirtilmeden yapılan anlatıların güvenilirliğini sorgulamış ve gerçekleri ispatlamak için doğru kaynaklara başvurulması gerektiğini belirtmiştir.[458]

Son olarak, Zeyneb'in cahillerle yapılan tartışmanın zorluğunu dile getirmesi, bilgi ve bilgelikle donanmış bir birey olarak kendisini gösterir. Bu ifade, onun sadece kendi

---

[457] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 150; Salih, *Dîvânü Zeyneb Fevvâz*, 57; Berake, "Safahât Mechûle fî Edebinâ'l-Hadîs: Zeyneb Fevvâz (1860-1914)", 53.
[458] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 149-168.

bilgi birikimini değil, aynı zamanda muhatabının bilgisizliğini de sorguladığını ortaya koymaktadır.

قَدْ ذَكَّرْتَنِي بِقَوْلِ الشَّافِعِيِّ حَيْثُ قَالَ مَا مَعْنَاهُ: «مَا نَاظَرَنِي عَالِمٌ إِلَّا وَغَلَبْتُهُ، وَلَا جَاهِلٌ إِلَّا وَغَلَبَنِي ...» فَنَحْنُ فِي مُحَاوَرَتِنَا كَمُحَاوَرَةِ الأَطْفَالِ، لٰكِنْ لَا مَانِعَ مِنْ أَنْ أُبَسِّطَ لَكَ شَيْئًا مِنْ هٰذَا الْخُصُوصِ.[459]

"Bana Şafiî'nin "Benimle münazara yapan her alime galip geldim ve beni mağlup etmeyen hiçbir cahil yok" sözlerini hatırlattın. Çocuklar gibi sohbet ediyoruz; ama bunu senin için basitleştirmemde herhangi bir sakınca yok."

3.9. ZEYNEB FEVVÂZ VE EDEBİYAT

Zeyneb Fevvâz'ın görüşleri, edebi sanatların, özellikle tiyatro gibi sahne sanatlarının, ruhu arındırma, erdem ve ahlak kazandırma üzerindeki olumlu etkilerine vurgu yapmaktadır.[460] Ona göre tiyatro, insanların içsel dünyasını zenginleştirir ve olumlu değerleri teşvik eder. Bu sanat, seyircilere karakterler aracılığıyla yaşanan deneyimleri anlama ve empati kurma fırsatı sunarak, insanların ruhsal gelişimine katkıda bulunabilir. Aynı şekilde Zeyneb Fevvâz, tarihi romanların önemine de dikkat çekmektedir. Tarihi romanlar, geçmiş dönemlerin yaşantılarını detaylı bir şekilde sunarak, okuyuculara o dönemlerdeki gelenekleri, ahlakları, yaşamları, dinleri ve ibadetleri anlama şansı verir. Bu da insanların tarih ve kültürle daha derinlemesine bağlantı kurmalarına olanak tanır. Zeyneb'e göre, bu eserlerden elde edilen bilgiler, olumlu örneklerle donanmış bir bakış açısı kazandırarak, insanların ruhsal iyileşmesine ve olumsuzluklardan kaçınmalarına yardımcı olabilir. Psikolojik romanların okunmasıyla ilgili düşünceleri de dikkat çekicidir. Zeyneb, bu tür eserlerin insanın kalbinin yumuşamasına ve duyarlılık kazanmasına katkı sağlayabileceğine inanmaktadır. Bu eserler, karakterlerin iç dünyasına odaklanarak, okuyucuların empati kurmalarını ve insanın duygusal zenginliğini anlamalarını sağlar. Zeynep Fevvâz, öğüt ve eğitici nitelik taşıyan romanların önemi üzerinde de durmaktadır. Bu tür eserler, okuyuculara edebi değerleri ve temel mesajları öğretme potansiyeline sahiptir. Zeyneb'e göre, bu eserler, insanların kötü eğlencelerden vazgeçme cesareti bulmalarına yardımcı

[459] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 150.
[460] Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz*, 111.

olabilir ve okuyucuların düşündürücü atmosferlerde içsel bir yolculuğa çıkmalarını sağlar.[461]

Zeyneb Fevvâz, Arapça yazıların daha anlaşılır olabilmesi amacıyla noktalama işaretlerinin kullanılmasını savunmuştur. Yazılarda nokta, virgül, ünlem ve soru işareti gibi noktalama işaretlerinin bulunmasının önemli olduğunu vurgulamıştır. Bu talebin, Arap dilindeki noktalama işaretlerinin 1912 yılında Ahmed Zeki Paşa (1867-1934) tarafından ilk kez tanıtılmasından önce, Zeyneb'in 1892-1893 yıllarına dayanan bir makalesinde önceden dile getirildiği ortaya çıkmaktadır.

Zeyneb, Fransızların yazılarında kullanılan işaretleri örnek vererek, bu işaretlerin gizli anlamları ifade etmek amacıyla nasıl kullanıldığını açıklamıştır. İki noktanın açıklama ve vurgu, ünlem işaretinin şaşkınlık, hayret veya itiraf ifadesi, soru işaretinin ise bir soru sormak için kullanıldığını belirtmiştir. Bir cümlede bu işaretlerin kullanımının, okuyucunun çabasını azalttığını ifade etmiştir. Zeyneb'in bu düşüncesi, ilim adamlarına daha az çaba ile daha büyük bir fayda sağlama konusunda bir öneri niteliğindedir. Bu konuda olumlu bir yanıt almayı umarak, onlardan bu önemli konuyla ilgilenmelerini beklemektedir. Bu önerisine olumlu bir yanıt alması durumunda, teşekkürlerini ve minnettarlığını ifade etmiştir. Zeyneb'in çağrısı, yazı dilinin anlaşılırlığını artırmak adına yapılan bu düzenlemelerin önemine vurgu yapmaktadır.[462]

3.10. ZEYNEB FEVVÂZ VE HAYAT FELSEFESİ

Zeyneb'in hayat felsefesi, zühd kavramına odaklanarak yaşam ve insanlık üzerine derin bir anlayış sunmaktadır. Böylece maddi dünyaya aşırı bağlılık göstermeme ve yaşamın getirdiği sevinç ve acıları tam anlamıyla kabullenme yeteneği olarak öne çıkar. Aynı zamanda, kaza ve kadere karşı aşırı itirazdan kaçınma eğilimini yansıtarak, insanın hayatta karşılaştığı zorlukları teslimiyetle değerlendirme perspektifini benimsemektedir.

Bu felsefe, bir dizi temel prensibe dayanarak içsel bir huzurun, maddi dünyanın geçici ve değişken doğasını anlayarak elde edilebileceğini savunmaktadır. Zeyneb'e göre, insanın gerçek mutluluğu, maddi arzulara aşırı bağlılık yerine içsel dinginlik ve manevi değerlere odaklanmayla mümkündür.

---

[461] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye,* 77-80.
[462] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye,* 82-84.

Zeyneb, insanın çevresi tarafından ve eğitimle şekillendiğini, kişiliğini oluşturmada bunların önemli bir etkiye sahip olduğunu belirtir. Ayrıca, insan karakterinin istikrarlı olduğunu vurgular. Bu da bir kişinin erdemli veya kötü ahlaklı olmaya devam ettiği anlamına gelir. Böylece davranışın, kişinin asıl özündeki izlenimleri değiştiremeyeceğini; değişiklik veya rol yapmanın, gerçek özü belirli bir yaşam durumu veya durumda ortaya çıkacağını savunur. Bu, davranışın gerçek kişiliği nasıl ortaya çıkaracağını gösterir.

Zeyneb, insanın bu hayatta yaptığı eylemlerden sorumlu olduğunu ve her eyleminin bir karşılığı, bir ceza veya mükafatı olacağını düşünür. Bu, ilahi adaletin ve etik değerlerin anlayışını yansıtır. Zeyneb, hayat felsefesini bir dizi şiirle ifade eder:

بَدءُ الحَيَــاةِ وَجُودٌ حَيْثُ نَغْشَــاه نَظَلُّ نَرْجُو، وَمَا نَرْجُوهُ نَخْشَاهُ

وَالْمَرْءُ فِي جَوْهَرِ الدُّنْيَا حَكَى عَرَضًا يَـزُولُ عَنْهَا وَتَبْقَى عَنْهُ دُنْـيَاهُ

وَالْجَمْعُ مَهْمَا صَفَـتْ أَيَّــامُ نَضْرَتِهِ فَإِنَّ تَبْـدِيدَ ذَاكَ الشَّمْـلِ عُقْبَاهُ

وَالسَّـعْيُ فِي الدَّهْـرِ آمَالٌ يَمُرُّ بِه عمْرٌ تُحِــيلُ أَمَانِيهِ مَنَايَــاهُ

لَا شَيْءَ مِنْ زِينَـةِ الدُّنْيَا لِسَاكِنِهَا سِوَى مَحَاسِنِ مَا تُبْقِيهِ ذِكْرَاهُ[463]

Hayatın başlangıcı; kuşattığımız, umut etmeye devam ettiğimiz, umduğumuzdan korktuğumuz bir varoluştur.

İnsan, dünyanın cevherinde yok olacak ve yerine dünyasının kalacağı nimetlerden bahseder.

İnsanlar her ne kadar güzel günler geçirse de sonunda o birlik dağılacaktır.

Sonsuzluk için çabalamak, ölümün arzuları sona erdirdiği bir ömür boyu süren umutlardır.

Anıların bıraktığı güzellikles dışında, insana dünya zinetlerinden hiçbir şey kalmaz.

مَاسَــلَّمَ اللهُ هُوَ السَّــالِمُ لَيْسَ كَمَا يَزْعُمُهُ الزَّاعِــمُ

[463] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 244-246.

تَجْرِي الْمَقَادِيرُ الَّتِي قُدِّرَتْ وَأَنْفُ مَنْ لَا يَرْتَضِي رَاغِمُ[464]

Allah sağlık, afiyet verdiği sürece kişi, iddiasının aksine selamettedir.

Takdir edilen hükümler gerçekleşir; hoşnut olmayan da istemeden (kadere) boyun eğer.

إِذَا رَامَ التَّخلُقَ جَاذَبَتْهُ خَلائِقُهُ إِلَى الطَّبعِ الْقَدِيمِ [465]

Eğer kişi ahlaklı olmak isterse, karakteri onu eski tabiatına çekecektir.

فَإِنَّ الَّذِي يَبْغِي عَلَى النَّاسِ ظَالِما تُصِبْهُ عَلَى رَغْمٍ عَوَاقِبُ مَا صَنَعَ[466]

Kuşkusuz; insanlara zulmeden, yaptıklarının sonuçlarına katlanacaktır.

3.11. ZEYNEB FEVVÂZ VE DOSTLUK KAVRAMI

Bazı Arap yazarlar, dostluğun nadirliğini vurgulayarak, bu ilişki türünü yokmuş gibi göstermiştir. Şair Safiyyüddîn el-Hillî'nin şu ifadesinde belirttiği gibi:

أَيْقَنْتُ أنَّ المُسْتَحِيلَ ثَلَاثَةٌ اَلْغُولُ والعَنقَاءُ والخِلُّ الْوَفِيُّ[467]

“Kesin olarak anladım ki; hayatta üç şey imkansızdır: Gülyabani, anka kuşu ve vefalı bir dost.”

Ancak Zeyneb Fevvâz'a göre, bu ifade genel anlamda abartılıdır. Dostluk tamamen ortadan kalkmayan ve sadece nadir bir değer taşıyan ilişki türüdür. Zeyneb Fevvâz'ın bakış açısına göre, dostluk dediğimiz ilişki, insanların karakterleri ve sahip oldukları özelliklerin birbiriyle uyumuna dayanır. Bu niteliklere sahip olan dostluklar, özel bir çaba sarf etmeye gerek kalmadan doğal bir şekilde devam eder. Çünkü kalpler, birbirine doğal bir şekilde yaklaşır ve ayrılık söz konusu olmaz.[468]

Zeyneb'e göre, gerçek bir dost olarak kabul edilen bir kişi, bu dostuyla olan ilişkisini giyimden süslemeye, hediyelerden yemeğe, evden eğlenceye kadar alışık olduğu her şeyden üstün tutar. Onun görüşüne göre, dostluk (اَلصَّدَاقَةُ) ve ülfet (اَلْأُلْفَةُ) arasındaki fark

---

[464] Fevvâz, *Husnü'l-'avâkıb ve'l-hevâ ve'l-vefâ*, 184.
[465] Fevvâz, *Husnü'l-'avâkıb ve'l-hevâ ve'l-vefâ*, 185.
[466] Fevvâz, *Husnü'l-'avâkıb ve'l-hevâ ve'l-vefâ*, 185.
[467] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 260.
[468] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 257-261.

büyük bir önem taşır. Dostluk kurulduğunda, bu ilişki diğer alışkanlıklardan ayrışır. Bir kişi dostuyla samimi bir ilişki kurduğunda, bu dostu diğer alıştığı şeylerin üzerine çıkarır, statüsünü yükseltir ve kendisini diğer her şeyden ayrıcalıklı hissettirir.[469]

[469] Fevvâz, *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*, 260.

SONUÇ

On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde, kadın yazarlar kadın edebiyatını temsil eden sanatsal ve edebi eserler yazmaya başladı. Bu dönem, istikrarsızlık ve zorluklarla dolu olmasına rağmen, bu kadınlar Arap edebiyatının uyanışının başladığı bir dönemde önemli bir rol oynayarak değerli bir etki bırakmayı başardı. Bu dönemde birçok kadın yazar ortaya çıkmasına rağmen bunların bir kısmının adları öldükten sonra unutuldu. Bu isimlerden biri de yaşamı boyunca tanınan bir yazar olan Zeyneb Fevvâz'dır.

Zeyneb Fevvâz, Mısır'a göç eden Suriyeli göçmen yazarlardan biri olup o dönemde gazetelerde yazmaya başlayan ilk kadın yazarlardan biri olarak öne çıktı ve hastalığı ilerleyene kadar bu yazı serüvenine devam etti. Yazmayı bırakmak zorunda kaldığı zamana kadar, edebi alanlarda önemli bir iz bıraktı. Güçlü kişiliği sayesinde zorlu ve çetin koşullara meydan okuyarak edebi yolunu çizdi. Hedeflerine ulaşmak için güçlü iradesine ve kararlılığına güvendi ve sonucunda kendisine yardım edebilecek, ilim ve edebiyatın yolunu gösteren eğitimcilerle yolu kesişti.

Zeyneb Fevvâz'ın eserleri, modern Arap edebiyatının temellerinin atılmasında önemli bir etki yarattı. En önemli eserlerinden biri olan "ed-Dürru'l-mensûr", onun ardından gelen tarihçilere bir yöntem ve metodoloji oluşturarak önemli bir yer edindi. Zeyneb Fevvâz ayrıca tiyatro, roman, risale ve şiir gibi çeşitli edebi türlerde de eserler üretti ve bu alanlara ışık tuttu. "er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye" adlı kitabı, görüşlerini ve reform çağrılarını dile getirdiği, Arap edebiyat dünyasında daha önce var olmayan yeni perspektifleri ortaya koyan özgün bir eserdir. Kaleme aldığı risaleler, düşüncesinin olgunluğunun ve eşsiz farkındalığının açık bir kanıtı olup, onu kadınların edebiyat mücadelesinin bir örneği haline getirdi. Güçlü kişiliği ve yazılarıyla, kendisinden sonraki nesillere ilham kaynağı oldu. Ayrıca, "Hüsnü'l-'avâkıb" adlı romanı, modern Arap romanlarının ilklerinden biri olarak öne çıkmıştır.

Zeyneb Fevvâz'ın edebi mirası, Arap edebiyatının modernleşmesine ve gelişmesine katkıda bulunan önemli unsurlardan biri kabul edilir. Yazarın eserleri, dönemin zorluklarına rağmen sanatsal ve düşünsel bir zenginlik sunarak, Arap edebiyatındaki kadın yazarların etkili bir şekilde var olmalarına olanak tanıdı.

Zeyneb Fevvâz'ın eserlerindeki dil, genellikle modern ve yenilikçi öğelerle karakterizedir ve zaman zaman günlük Mısır Arapçası'nın kullanımında bulunan kelimeleri içerir. Ancak, dilin anlaşılır ve açık olması, okuyucunun sürekli olarak

sözlüklere başvurmadan kelimelerin anlamlarını anlamasına olanak tanımıştır. Zeyneb Fevvâz'ın üslubu net ve akıcıdır; Arapça'yı geleneksel ve modern öğeleri birleştirerek kullanmıştır.

Zeyneb Fevvâz'ın eserlerinde yer alan dildeki yenilikçilik ve değişken fikirler, Arap edebiyatının modern evrimine önemli bir katkı sağlamıştır. Bu da geleneksel ve modern unsurları bir araya getirerek dilin zenginleştirilmesi ve yenilenmesi anlamına gelir. Onun eserleri, Arap edebiyatının gelişimine yönelik bir örnek teşkil ederek, dilin evrimine katkıda bulunmuş ve modern edebiyatın oluşumuna etki etmiştir.

Zeyneb Fevvâz'ın eserlerindeki değişen kişiliği okuyucuları meraklandırabilir. Bazı makalelerinde çelişkili fikirler sunmuş olabilir, ancak bunun bilimsel ve kültürel değişimlerle birlikte insanın evrimine işaret ettiğini söyleyebiliriz. Bu, Zeyneb Fevvâz'ın okumalarıyla kazandığı farkındalığın bir yansımasıdır ve hayata bakış açısının zamanla değiştiğini göstermektedir.

Zeyneb Fevvâz'ın eserlerine derinlemesine bakıp bunları analiz ettikten sonra, onun istisnai bir yazar olduğu ve modern Arap edebiyatı tarihinde diğer kadın veya erkek yazarlar gibi, hatta daha da büyük bir öneme sahip olduğu açıkça görülmektedir. Ne var ki kadın edebiyatı; maalesef erkek edebiyatı kadar yeterince ilgi görmemiştir. Zeyneb Fevvâz, eğitimli Müslüman kadın imajının çizilmesinde önemli bir rol oynamış olmasına rağmen onun hakkında yeterince araştırma yapılmaması oldukça üzücü bir durumdur.

Ancak nihayetinde ve kesin olarak ifade etmek gerekirse, Zeyneb Fevvâz'ın eserleri, diğer erkek ve kadın yazarlarla birlikte edebiyatta etkili bir sıçramanın olmasını sağlamış ve modern Arap edebiyatının temellerini atmada önemli bir rol oynamıştır.

KAYNAKÇA

Kur'ân-ı Kerîm.

Ahmed, Fâik Mustafa - el-Hamdanî, Sâlim. *el-Edebü'l-'Arabiyyü'l-hadîs dirâse fî şı'rih ve nesrih*. İran: Zeynelâbidîn, 1. Basım, 2014.

'Ali b. 'Abdilkâfî es-Sübkî, Tâcüddîn. *Tabakâtü'ş-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*. thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî - 'Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. 10 Cilt. y.y.: Hicr li't-Tıbâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 2. Basım, 1992.

'Âşûr, Radvâ vd. *Mevsû'atü'l-Kâtibeti'l-'Arabîyye: Mısır ve Sudan (1873-1999)*. 2 Cilt. Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ li's-Sekâfe ve Müessesetü Nûr li Dirâsâti ve Ebhâsi'l-Mer'eti'l-'Arabîyye, 1. Basım, 2004.

Bahbûh, Zeyneb Nübüvveh. *Zeyneb Fevvâz Râide min a'lâmi'n-nahdati'l-'Arabiyyeti'l-hadîse 1846-1914*. Dımaşk: Menşûrâtü Vizâreti's-Sekâfe, 1. Basım, 2000.

Bedr, Abdülmuhsin Tâhâ. *Tatavvuru'r-rivâyeti'l-'Arabiyyeti'l-hadîse fî Mısr*. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1976.

Bedrân, Marco. *Râ'idâtü'l-hareketi'n-nisviyyeti'l-Mısryye ve'l-İslâm ve'l-vatan*. trc. Ali Bedrân. Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ li's-Sekâfe, 2000.

Berake, Muhammed Seyyid. "Safahât Mechûle fî Edebinâ'l-Hadîs: Zeyneb Fevvâz (1860-1914)". *Mecelletü'l-Faysal* 198 (Haziran 1993), 51-53.

Booth, Marilyn. *Şehîrâtü'n-nisâ' edebü't-terâcim ve siyâsâtü'n-nev' fî Mısr*. çev. Sehar Tevfîk. Kahire: el-Merkezü'l-Kavmî li't-Terceme, 1. Basım, 2008.

Buzpınar, Ş. Tufan. "Mustafa Kâmil Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/309-310. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2020.

Câmbel, Sâra. *en-Nisviyye ve mâ ba'de'n-Nisviyye*. trc. eş-Şâmî Ahmed. Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ li's-Sekâfe, 2002.

Cebertî, Abdurrahman. *'Acâibü'l-âsâr fi't-terâcim ve'l-ahbâr*. thk. Abdurrahîm Abdurrahmân Abdurrahîm. Mısır: Matba'atü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1998.

Dayf, Şevkî. *el-Edebü'l-'Arabiyyü'l-mu'âsır fî Mısr*. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1957.

Dayf, Şevkî. *el-Fen ve mezâhibüh fi'n-nesri'l-'Arabî*. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1943.

Dayf, Şevkî. *el-Fen ve mezâhibüh fi'ş-şi'ri'l-'Arabî*. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 11. Basım, 1960.

Dayi, Rumeysa Bakır. “Lübnan Edebiyatında Tiyatronun Doğuşu ve Gelişimi”. *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi* 2/4 (15 Eylül 2019), 103-113.

Ebû Zeyd, Halef. “Zeyneb Fevvâz Evvelü Rivâiyye Nisâiyye”. *Mecelletü’ş-Şârikati’s-Sekâfiyye* 37 (Kasım 2019), 94-96.

el-Bagdâdî, ‘Abdülkâdir b.Ömer. *Hızânetü’l-edeb ve lübbü lübâbi lisâni’l-‘Arab*. thk. Muhammed Nebîl Tarîfî - Emîl Bedî‘ Ya‘kûb. 13 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘Ilmiyye, 1998.

el-Cündî, Edhem. *A‘lâmü’l-edeb ve’l-fen*. 2 Cilt. Dımaşk: Matba‘atü Savti Sûriye, 1954.

el-Cündî, Enver. *Safahât mechûle mine’l-edebi’l-‘Arabiyyi’l-mu‘âsır*. Mısır: Mektebetü’l-Anglû el-Mısriyye, 1. Basım, 1979.

el-Fâhûrî, Hannâ. *Târîhu’l-edebi’l-‘Arabî*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘Ilmiyye, 2. Basım, 1866.

el-Mukallid, Muhammed Yûsuf. “Ehemmü’l-Ahbâr ve’l-Ârâ”. *Mecelletü’l-‘Irfân* 5/4 (Şubat 1914), 159.

el-Mukallid, Muhammed Yûsuf. “en-Nübûg ed-Dâ’i‘”. *Mecelletü’l-‘Irfân* 27/3 (Mayıs 1937), 199.

el-Mukallid, Muhammed Yûsuf - ez-Zeyn, Ahmed ‘Ârif. “Zeyneb Fevvâz”. *Mecelletü’l-‘Irfân* 8/6 (Mart 1923), 455-458.

Emîn, Ahmed vd. *Dîvânü Hâfız İbrâhîm*. Kahire: el-Hey’etü’l-Mısriyyetü’l-‘Âmme li’l-Küttâb, 1987.

Emîn Hüseyin, Cemîle. *el-Mer’e fi’r-rivâyeti’l-Lübnâniyyeti’l-mu‘âsıra (1899-2009)*. Beyrut-Lübnan: Dâru’l-Fârâbî, 1. Basım, 2016.

en-Nemir, Abdülmün‘ım. “Zü’l-karneyn: Şahsiyye Hayyereti’l-Müfekkir”. *Mecelletü’l-‘Arabî* 184 (Mart 1974), 128-134.

en-Nemir, Îmân. “Zeyneb Fevvâz fecru’n-nisviyyeti’l-‘Arabiyye”. *Merâyâ-7*. 51-65. Mısır: el-Marâyâ, 2018.

Es‘ad Dâgır, Yûsuf. *Masâdirü’d-dirâsâti’l-edebiyye*. 2 Cilt. Beyrut: Matba‘atü Deyri’l-Muhlis, 1955.

ez-Zeyn, Ahmed ‘Ârif. “en-Nahdatü’n-Nisâ’iyye fi’ş-Şark”. *Mecelletü’l-‘Irfân* 13/6 (Şubat 1927), 603-614.

ez-Ziriklî, Hayreddin. *el-A‘lâm*. 8 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru’l-‘Ilm, 1992.

Fâris İbrâhim, İmîlî. *Edîbât Lübnâniyyât*. Beyrut: Dâru'r-Reyhânî, 1961.

Fazlıoğlu, Şükran. "Zeyneb Fevvâz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/359-360. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2013.

Ferrân, Lutfî Mûsâ. "Zer'un ahrace şat'ehû 3". loutfi farran, 18 Ağustos 2016. Https://v-assets.cdnsw.com/fs/Root/d8dqn-_3.pdf.

Fettûh, 'Îsâ. *Edîbât 'Arabiyyât siyer ve dirâsât*. 4 Cilt. Dımaşk: en-Nedvetü's-Sekâfiyyetü'n-Nisâiyye, 1. Basım, 1994.

Fettûh, 'Îsâ. "Fevvâz (Zeyneb)". 14/749-750. Dımaşk: el-Mevsû'atü'l-'Arabiyye, 2006.

Fevvâz, Zeyneb. "Beyne Şarkıyye ve Garbiyye". *Mecelletü'l-'Irfân* 16/3 (Ekim 1928), 284-286.

Fevvâz, Zeyneb. *ed-Dürru'l-mensûr fî tabakâti rabbâti'l-hudûr*. 2 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-'Ilmiyye, 1999.

Fevvâz, Zeyneb. *el-Melik Kûruş ev melikü'l-Fürs*. Mısır: Müessesetü Hendâvî li't-Ta'lîm ve's-Sekâfe, 2014.

Fevvâz, Zeyneb. *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye*. Cîze: Vekâletu's-Sıhâfe el-'Arabîyye, 2019.

Fevvâz, Zeyneb. "et-Takrîz ve'l-İntikâd (ed-Dürru'l-mensûr fî tabakâti rabbâti'l-hudûr)". *Mecelletü'l-'Irfân* 2/6 (Haziran 1910), 316-317.

Fevvâz, Zeyneb. *Husnü'l-'avâkıb ve'l-hevâ ve'l-vefâ*. thk. Fevziyye Fevvâz. Beyrut: el-Meclisü's-Sekâfî li Lübnâni'l-Cenûbî, 1. Basım, 1984.

Fevvâz, Zeyneb. "Kal'atü Tebnîn". *Mecelletü'l-'Irfân* 2/6 (Haziran 1910), 289.

Fevvâz, Zeyneb. "Ricâlü'ş-Şark". *Mecelletü'l-'Irfân* 1/6 (Haziran 1909), 281-282.

Garbal, Muhammed Şefik vd. (ed.). *el-Mevsû'atü'l-'Arabiyyetü'l-müyessere*. 4 Cilt. Kahire: Daru'l-Cîl, 2. Basım, 2001.

Hasan, Muhammed Süleymân. "Zeyneb Fevvâz Râidetü'n-Nahdati'l-'Arabiyyeti'l-Hadîse". *Mecelletü'l-Ma'rife* 454 (Temmuz 2001), 257-268.

Heykel, Ahmed. *Tatavvuru'l-edebi'l-hadîs fî Mısr*. Mısır: Dâru'l-Ma'ârif, 6. Basım, 1994.

Hıfnî Nâsıf, Melek. *en-Nisâ'iyyât*. thk. Hüdâ Sadde. Kahire: Mülteka'l-Mer'e ve'z-Zâkira, 1998.

Hourani, Albert. *Arap Halkları Tarihi*. çev. Yavuz Alogan. İstanbul: İletişim Yayınları, 5. Basım, 2005.

Hourani, Albert. *Çağdaş Arap Düşüncesi*. çev. Latif Boyacı - Hüseyin Yılmaz. İstanbul: İnsan Yayınları, 3. Basım, 2014.

İshakoğlu, Ömer. "19. Yüzyıl Arap Nahda Hareketinde Kadın Yazarların Rolü ve Zeynep Fevvâz". *Şarkiyat Mecmuası* 21 (05 Haziran 2012), 43-51.

Kehhâle, Ömer. *A'lâmü'n-nisâ fî 'âlemeyi'l-'Arab ve'l-İslâm*. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1977.

Landau, Jacob M. *Modern Arap Edebiyat Tarihi (20.yüzyıl)*. çev. Bedrettin Aytaç. Ankara: Gündoğan Yayınları, 1. Basım, 1994.

Mahmûd, Seyyid. "Rivâyetü Zeyneb Fevvâz Hel Hiye Evvelü Rivâye 'Arabiyye Fi'len". *Cerîdetü'l-Hayât* 15198 (06 Kasım 2004), 20.

Mekkî, Muhammed Kâzım. *el-Hareketü'l-fikriyye ve'l-edebiyye fî cebeli 'Âmil*. Beyrut: Dâru'l-Endelüs, 1982.

Muhammed, Fethiye. *Belâgatü'n-nisâ fi'l-karni'l-'ışrîn*. Mısır: Vekâletü's-Sıhâfeti'l-'Arabiyye, 2021.

Nasrullah, İmîlî. *Nisâ râidât mine'ş-Şark*. Kahire: ed-Dâru'l-Mısriyyetü'l-Lübnâniyye, 1. Basım, 2001.

Necm, Muhammed Yûsuf. *el-Mesrahıyye fi'l-edebi'l-'Arabiyyi'l-hadîs: 1847-1914*. Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1967.

Nemnem, Hilmî. *er-Râ'idetü'l-mechûle Zeyneb Fevvâz*. Kahire: Dâru'n-Nehr li't-Tıbâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1998.

Nüveyhıd, Nâdyâ el-Cürdî. *Nisâ min bilâdî*. Beyrut: el-Müessesetü'l-'Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 1. Basım, 1986.

Onireti İbrahim, Abdüllatîf. "İ'âdetü'n-Nazar fî 'Avamili İnhıtâti'l-Edebi'l-'Arabî fi'l-'Asrı't-Türkî". *Netâ'is Dergisi* 72 (2018), 92-109.

Sâdık, Habîb. *Delîlü cenûbi Lübnân kitâben*. Beyrut: el-Meclisü's-Sekâfî li Lübnâni'l-Cenûbî, 2010.

Salih, Hasan Muhammed. *Dîvânü Zeyneb Fevvâz*. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Mehaccati'l-Beydâ li't-Tıbâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1. Basım, 2008.

Somuncuoğlu, Ecehan. "On Dokuzuncu Yüzyılda Nahda Hareketi: Modern Arap Düşüncesinin Oluşumu, Kapsamı ve Sınırları". *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi* 3/1 (11 Ağustos 2015), 103-120.

Spender, Dale. *Man made language*. London ; Boston: Routledge & Kegan Paul, 1980.

Şa‘bân, Büseyne. *Mi’etü ‘âmin mine’r-rivâyeti’n-nisâ’iyyeti’l-‘Arabiyye (1899-1999)*. Beyrut: Dâru’l-Âdâb, 1. Basım, 1999.

Şeyho, Luvîs. *el-Âdâbü’l-‘Arabiyye fi’l-karni’t-tâsi‘a ‘aşar*. 2 Cilt. Beyrut: el-Matbaatü’l-Kâsûlîkiyye li’l-Âbâi’l-Yesû‘ıyyîn, 2. Basım, 1926.

Ürün, Ahmet Kazım. *Modern Arap Edebiyatı*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2. Basım, 2018.

Ürün, Ahmet Kazım. “Modern Arap Edebiyatında Öne Çıkan Bazı Temalar”. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 35 (20 Haziran 2016), 131-144.

Yalar, Mehmet. *Hazırlayıcı Faktörleri Işığında Modern Arap Edebiyatına Giriş*. Bursa: Emin Yayınları, 1. Basım, 2009.

Yalar, Mehmet. *Modern Arap Şiiri: Kavram-Kaynak-Yapı*. Bursa: Arasta Yayınları, 2003.

Zeydân, Corcî. *Târîhu âdâbî’l-lugati’l-‘Arabiyye*. 4 Cilt. Mısır: el-Hilâl, 2. Basım, 1937.

Zeydân, Corcî. “Zeyneb Fevvâz”. *Mecelletü’l-Hilâl* 5 (Şubat 1914), 386.

Zeytûne, Latîf. “Tercemetü’l-Kıssa ile’l-‘Arabiyye fî ʿAsrı’n-Nahda”. *Mecelletü’l-Faysal* 144 (Şubat 1989), 28-32.

Zeyyât, Ahmed Hasan. *Târîhu’l-edebi’l-‘Arabî*. Kahire: Dâru Nahdati Mısr, 2008.

Ziyâde, Mey. *Bâhisetü’l-bâdiye ve ‘Aişetü’t-Teymûriyye*. thk. Sâfînâz Kâzım. Kahire: Dâru’l-Hilâl, 1999.